

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

Mál nr. 9/2003
Fljótshverfi í Skaftárhreppi

10. desember 2004

EFNISYFIRLIT

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	937
2. MÁLSMEÐFERÐ	937
2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar	937
2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar	938
2.3. Lýstar kröfur og kynning	938
2.4. Afmörkun máls nr. 9/2003	939
2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð	940
3. KRÖFUGERÐ	941
3.1. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu	941
3.2. Kröfur eigenda Dalshöfða	941
3.3. Kröfur eiganda Núpa	942
3.4. Kröfur eigenda Kálfafells I, Ib og II	942
3.5. Kröfur eigenda Blómsturvalla	943
3.6. Kröfur eigenda Rauðabergs I-II	943
3.7. Kröfur eigenda Núpsstaðar	943
3.8. Kröfur eigenda Skaftafells II í Öræfum	944
4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN	944
4.1. Inngangur	944
4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	944
4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru	945
4.4. Vettvangsferð	946
4.5. Skýrslutökur	947
5. SAGA JARÐA	947
5.1. Landnám	947
5.2. Dalshöfði	948
5.3. Núpar	950
5.4. Kálfafell og Blómsturvellir	952
5.5. Rauðaberg	957
5.6. Núpsstaður	959
5.7. Smölun heiðalanda	961
6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	962
6.1. Inngangur	962
6.2. Landnám	963
6.3. Dalshöfði	964
6.4. Núpar	968
6.5. Kálfafell ásamt Blómsturvöllum	971
6.6. Rauðaberg	975
6.7. Núpsstaður	977
6.8. Vatnajökull og önnur landsvæði í Fljótshverfi	981

6.9.	Um málskostnað	982
6.10.	Um tæknileg atriði	983

7. ÚRSKURÐARORÐ 983

VIÐAUKAR 985

- I. Hnit
- II. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)

FYLGISKJÖL 995

- I. Kort
- II. Aðilaskrá
- III. Skjalaskrá
- IV. Tækniskýrsla

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Ár 2004, föstudaginn 10. desember, er í óbyggðanefnd, sem starfar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, sbr. lög nr. 65/2000, tekið fyrir málið

**nr. 9/2003, Fljótshverfi í Skaftárhreppi,
hvort og þá hvaða land teljist til þjóðlendna,
hver séu mörk þjóðlendu við eignarland,
hvaða hluti þjóðlendu sé nýttur sem afréttur
og hver séu eignarréttindi innan þjóðlendu,**

og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Karl Axelsson, varaformaður óbyggðanefndar, og nefndarmennirnir Allan V. Magnússon og Halldór Jónsson.

Aðilar málsins eru:¹

Fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Eigendur jarðanna Dalshöfða, Blómsturvalla, Kálfafells I, Ib og II og Núpsstaðar.

(Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfræðingur)

Eigendur jarðarinnar Núpa.

(Páll Arnór Pálsson hrl.)

Eigendur jarðanna Rauðabergs I og II.

(Ólafur Björnsson hrl.)

Eigendur jarðarinnar Skaftafells II.

(Páll Arnór Pálsson hrl.)

2. MÁLSMEÐFERÐ

2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar

Þann 1. júlí 1998 tóku gildi lög um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk, skv. 7. gr.:

- Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka þjóðlendulaga, nr. 58/1998, og úrskurðir óbyggðanefndar,

¹ Sjá nánar í fylgiskjali nr. II (aðilaskrá).

fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

Þann 2. september 1998 skipaði forsætisráðherra Kristján Torfason dómstjóra, formann óbyggðanefndar, og aðra nefndarmenn Karl Axelsson hæstaréttarlögmann, varaformann, og Allan V. Magnússon héraðsdómara. Varamenn voru skipuð Halldór Jónsson héraðsdómslögmaður, Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómari og Þorgeir Örlygsson prófessor. Þorgeiri Örlygssyni var veitt lausn að eigin ósk frá og með 1. janúar 2003 og Benedikt Bogason héraðsdómari þá skipaður varamaður í hans stað.

2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar

Með bréfi, dagsettu 12. október 2000, tilkynnti óbyggðanefnd fjármálaráðherra þá ákvörðun sína að taka til meðferðar landsvæðið vestan sveitarfélagsins Hornafjarðar og austan Þjórsár, sbr. 8. gr. og 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Svæði þetta, sem er hið þriðja sem kemur til meðferðar hjá óbyggðanefnd, var nánar tiltekið afmarkað til austurs af vesturmörkum jarðarinnar Núpsstaðar í Fljótshverfi (Skaftárhreppi), að sunnan af hafi, til norðurs í samræmi við tillögu starfshóps um stjórnsýslumörk á miðhálandinu frá 1996 og á Vatnajökli af línu þeirri sem samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálandis Íslands hefur notað við vinnu sína, sbr. afmörkum svæðisins á meðfylgjandi korti. Fjármálaráðherra var veittur frestur til 1. apríl 2001 til að lýsa kröfum um þjóðlendur á þessu svæði, sbr. 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, væri um slíkar kröfur að ræða. Fyrirsvarsmönnum sveitarfélaga á svæðinu, þ.e. Ásahrepps, Holta- og Landsveitar, Rangárvallahrepps, Djúpárhrepps, Vestur-Landeyjahrepps, Austur-Landeyjahrepps, Fljótshlíðarhrepps, Hvolhrepps, Vestur-Eyjafjallahrepps, Austur-Eyjafjallahrepps, Mýrdalshrepps og Skaftárhrepps, auk Bændasamtaka Íslands, var tilkynnt um ákvörðun óbyggðanefndar. Frestur fjármálaráðherra var síðar framlengdur til 27. apríl 2001 og með því orðið við rökstuddri beiðni ráðuneytisins.

Afmörkun svæðisins til austurs tók nokkrum breytingum á síðari stigum, sjá nánar í kafla 2.4.

2.3. Lýstar kröfur og kynning

Kröfúlýsingar fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu bárust 27. apríl 2001. Óbyggðanefnd birti tilkynningu um meðferð á framangreindu svæði og útdrátt úr kröfum ríkisins, ásamt uppdrætti, í Lögbirtingablaðinu 1. júní 2001, Morgunblaðinu 3. júní og fleiri blöðum síðar í sama mánuði, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Skorað var á þá sem teldu til eignarréttinda á því landsvæði, sem félli innan kröfussvæðis ríkisins, að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd í síðasta lagi 1. desember 2001. Þá var tekið fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðaðist ekki við kröfur aðila heldur bæri nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Til þess gæti því komið að tekin yrðu til athugunar svæði utan við kröfúlýsingu fjármálaráðherra.

Óbyggðanefnd lét þinglýsa yfirlýsingu um málsmeðferð nefndarinnar og kröfugerð fjármálaráðherra á þær fasteignir sem kröfugerðin snertir og sem skráðar eru í þinglýsingabókum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Kröfur fjármálaráðherra voru gerðar aðgengilegar almenningi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, auk viðkomandi sveitarfélaga og heimasiðu óbyggðanefndar. Þá var málið kynnt fyrirvarsmonnum aðliggjandi sveitarfélaga og sýslumönnum í þeim umdæmum, auk fjölmiðla.

Frestur annarra til að lýsa kröfum á kröfussvæði ríkisins var framlengdur í þeim tilvikum að leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti, fyrst til 15. janúar 2002 og síðar til 15. febrúar. Þar sem allar boðaðar kröfúlýsingar höfðu ekki skilað sér innan þessa tíma var að auki veittur lokafrestur til 9. maí. Síðustu viðbætur og lagfæringar á kröfúlýsingum bárust óbyggðanefnd 11. september 2002.

Gefið var út yfirlit yfir allar lýstar kröfur og þær færðar inn á uppdrátt. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit og uppdráttur lágu frammi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík dagana 1.-31. október 2002, sbr. 12. gr. laga nr. 58/1998. Athugasemdafrestur var til 7. nóvember 2002. Vakin var athygli á kynningunni í fjölmiðlum. Jafnframt fengu hlutaðeigandi sveitarstjórnir yfirlit og uppdrátt óbyggðanefndar til upplýsingar.

Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en eftir þann tíma hafa aðilar gert nokkrar breytingar á kröfum sínum og jafnframt hafa komið fram nýjar kröfur. Óbyggðanefnd hefur vakið athygli málsaðila á augljósu misræmi eða villum í málatilbúnaði og haft frumkvæði að því að kanna hvort aðilar, sem kunna að telja til eignarréttinda á kröfusvæði íslenska ríkisins, vilji lýsa kröfum sínum, sbr. 2. mgr. 13. gr. laga nr. 58/1998.

Fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins lagði fram kröfulýsingar um þjóðlendur á svæðinu í ellefu hlutum og sjö kröfulýsingar vegna ríkisjarða. Á móti bárust 34 kröfulýsingar ýmissa aðila, auk krafna Landsvirkjunar. Gerðar voru kröfur vegna 159 tilgreindra jarða, jarðahluta eða annarra landsvæða, stundum sameiginlega.

2.4. Afmörkun máls nr. 9/2003

Í janúar 2003 var lögmonnum aðila tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í eftirfarandi níu málum og var hreppamörkum þar fylgt í meginatriðum:

Mál nr. 1/2003, Ásahreppur og fyrrum Djúpárhreppur, nú í Rangárþingi ytra, ásamt Holtamannafrétti.

Mál nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannafrétti í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 3/2003, fyrrum Rangárvallahreppur, nú í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjarhreppar, nú í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 6/2003, Mýrdalshreppur.

Mál nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga í Skaftárhreppi.

Mál nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi, nú í Skaftárhreppi.

Mál nr. 9/2003, Fljótshverfi í Skaftárhreppi.

Landsvæði það sem til meðferðar er í máli nr. 9/2003, Fljótshverfi í sveitarfélaginu Skaftárhreppi (Vestur-Skaftafellssýslu), afmarkast til vesturs af merkjum Dalshöfða og Seljalands, í fyrrum Hörgslandshreppi, gagnvart Síðumannafrétti og jörðunum Brattlandi, Þverá og Hrunatorfu, einnig í fyrrum Hörgslandshreppi, nú innan Skaftárhrepps. Austurmörk svæðisins voru í fyrstu miðuð við mörk Núpsstaðar í Fljótshverfi, sem tilheyrir svæði 3 hjá óbyggðanefnd, og Skaftafells í Örafum, sem tilheyrir svæði 2 hjá óbyggðanefnd. Sú afmörkun var þó upphaflega rangt dregin á kort, þannig að svæði 2 og 3 hjá óbyggðanefnd sköruðust. Af því tilefni var fært til bókar við aðalmeðferð Fljótshverfismáls, 6. október 2003, að við afmörkun á svæði 3 væri miðað við sömu línu og við afmörkun á svæði 2 hjá óbyggðanefnd.

Þá tók afmörkun Fljótshverfismáls til austurs nokkrum breytingum í tilefni af úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2001, Örafi, sem kveðinn var upp 14. nóvember 2003. Þar var tiltekið landsvæði á Skeiðarársandi og Skeiðarárjökli skilið frá Örafamáli og kveðið á um að um það yrði fjallað í sama máli og jörðina Núpsstað í Fljótshverfi. Ástæða þessa var ágreiningur eigenda Núpsstaðar og Skaftafells um túlkun merkjalýsinga jarðanna, þ.e. nákvæm vesturmörk Skaftafells. Í úrskurðinum kemur fram að úrlausn þess álitaefnis falli einungis innan verksviðs óbyggðanefndar ef vesturmörk Skaftafells liggja að einhverju leyti að þjóðlendu. Í samræmi við framangreint var um það bókað við endurupptöku Fljótshverfismáls að til meðferðar í því máli væri landsvæði það á Skeiðarársandi og Skeiðarárjökli sem skilið hefði verið frá Örafamáli. Afmörkun þessa svæðis til

austurs, og þar með vesturmerki þess svæðis sem hér er til meðferðar, er nánar tiltekið svohljóðandi, sbr. kafla 10.3. í úrskurði óbyggðanefndar í máli nr. 1/2001: „Dregin er lína á milli punkta 4, 8, 3, 2 og 1, eins og þeim er lýst í kröfugerð eiganda Núpsstaðar, sbr. kafla 3.7. og merktir inn á kort, sbr. fylgiskjal VI.“ Punktur 1 er neðst á Skeiðarársandi og punktur 4 er í Súlnatindum. Úr Súlnatindum er dregin lína með fram jaðri Skeiðarárjökuls, í Grænafljall austanvert og áfram í Sviahnúk eystri, á Vatnajökli, sbr. markalínu þá á Vatnajökli sem samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálandis Íslands hefur notað við vinnu sína. Úr fyrrgreindum punkti í Sviahnúk eystri er dregin lína til suðvesturs, að upptökum Hverfisfljóts við jaðar Síðujökuls. Til suðurs afmarkast svæðið af hafi.

Á því svæði, sem hér hefur verið lýst, hafa í meginatriðum annars vegar komið fram kröfur fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendu innan tilgreindra marka og hins vegar kröfur tiltekinna aðila um eignarland innan hluta þess landsvæðis sem íslenska ríkið gerir kröfu um að teljist þjóðlenda. Kröfum aðila er nánar lýst í kafla 3. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sjá nánar í kafla 4.2.

2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð

Mál nr. 9/2003 var fyrst tekið fyrir á fundi óbyggðanefndar og fyrirsvarsmanna málsaðila 25. apríl 2003. Gefið var færi á athugasemdum við skipan óbyggðanefndar í málinu en engar slíkar komu fram. Lögð voru fram skjöl málsins ásamt skjalaskrá og farið yfir ýmis atriði varðandi skjöl og gagnaöflun. Gerð var grein fyrir mikilvægi þess að lögmennt og óbyggðanefnd ynnu saman að því að þeir sem hagsmuna ættu að gæta gerðust aðilar að málinu. Enn fremur var sérstaklega vakin athygli á ákvæði 17. gr. þjóðlendulaga um samnýtingu á sérfræðiaðstoð o.fl., sbr. einnig bréf óbyggðanefndar til lögmannna, dags. 29. september 2002. Þá var því beint til lögmannna að kanna hvort sáttaflötur væri á málinu, sbr. 1. mgr. 15. gr. þjóðlendulaga. Loks var íslenska ríkinu veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerð.

Við fyrirtöku málsins 23. maí var lögð fram greinargerð af hálfu íslenska ríkisins og fleiri gögn. Öðrum málsaðilum var veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerðum. Við fyrirtöku málsins 27. júní voru lagðar fram greinargerðir Braga Björnssonar hdl., Einars Jónssonar lögfræðings og Ólafs Björnssonar hrl., ásamt fleiri gögnum. Páll Arnór Pálsson hrl. skilaði greinargerð sinni síðar sama dag, með samþykki óbyggðanefndar.

Málið var næst tekið fyrir 30. september. Við það tækifæri var farið yfir dagskrá aðalmeðferðar og fyrirkomulag vettvangsferðar. Á sama fundi voru einnig lögð fram ýmis gögn og leitast við að upplýsa málið að öðru leyti.

Fyrri hluti aðalmeðferðar fór fram dagana 6.-7. október 2003 og skiptist í forflutning, vettvangsferð og skýrslutökur. Síðari hluti aðalmeðferðar fór fram 11. október en þá var málið munnlega flutt. Þeirri fyrirspurn var beint til lögmannna hvort þeir teldu unnt að setta málið að hluta eða öllu leyti, sbr. 1. mgr. 15. gr. þjóðlendulaga, en svo var ekki. Að lokinni aðalmeðferð var málið tekið til úrskurðar. Fundað var í salarkynnum Hótel Kirkjubæjarklausturs. Um vettvangsferð og skýrslutökur er fjallað nánar í köflum 4.4.-4.5. og vísat þangað.

Þann 8. nóvember 2004 var málið endurupptekið. Lögmennt fengu þar tækifæri til að tjá sig um fyrstu dóma Hæstaréttar í þjóðlendumálum, upp voru kveðnir 21. október 2004 í málunum nr. 47/2004 og 48/2004. Að auki voru lögð fram viðbótargögn sem áður höfðu verið kynnt lögmönnunum. Engar athugasemdir komu fram. Málið var tekið fyrir í síðasta skipti 10. desember 2004 og lögð fram ný gögn. Þau höfðu áður verið kynnt lögmönnunum og tækifæri gefið til athugasemda. Engar athugasemdir komu fram. Var málið síðan tekið til úrskurðar að nýju.

3. KRÖFUGERÐ¹

3.1. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu

Í kröfulýsingu, dags. 25. apríl 2001, er þess krafist af hálfu fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins að eftirfarandi lína verði viðurkennd sem þjóðlendumörk: „Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Fljótshverfi er á sýslumörkum við ströndina og er hann kallaður A. Frá punkti A er dregin lína meðfram sýslumörkum að jökli (punktur B) og svo í vestur með framjöklinum og áfram norður og norðaustur upp á brún Eystrafljalls (punktur C) og svo eftir brúnum fjallsins allt til Núpsárfoss (punktur D) og þaðan í gilkaftinn þar sem Hvítárgljúfur skiptist (punktur E), síðan upp með gljúfrinu, sem liggur í vestur upp á brún Bjarnarins í 984 m hæð (punktur F), frá punkti F beina sjónhendingu í toppinn á Miðfelli 731 m (punktur G), þaðan í skurðpunkt við Hverfisfljót (punktur H), þar sem lína milli punktara G og toppsins á Hnútu sker fljótið. Í punkti I lýkur kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Fljótshverfi.“

Við aðalmeðferð málsins, 11. október 2003, var kröfugerð íslenska ríkisins breytt til samræmis við bókun óbyggðanefndar um breytingu á afmörkun á svæði III til austurs. Þannig skuli kröfulína íslenska ríkisins fylgja hinni nýju afmörkunarlínu, sbr. kafla 2.4.

Við endurupptöku málsins, 8. nóvember 2004, var kröfugerð íslenska ríkisins breytt þannig að síðasti punktur hennar í Fljótshverfi (H) verði þar sem stefnulína úr toppi Hnútu í Kaldbak í 685 m hæð sker austurmörk jarðarinnar Brattlands. Fyrri lýsing á kröfulínunni náði að öporfu inn í mál nr. 8/2003, Síða, en var að öðru leyti alveg eins.

Þá ber þess að geta að í máli nr. 1/2001 hjá óbyggðanefnd, Öæfi, kom fram krafa íslenska ríkisins um þjóðlendu á því svæði á Skeiðarársandi og Skeiðarárjökli sem skilið var frá Öæfamáli við úrskurð í því máli og tekið til meðferðar í Fljótshverfismáli, sbr. kafla 2.4. Þær kröfur eru óbreyttar.

3.2. Kröfur eigenda Dalshöfða

Í kröfulýsingu, dags. 22. apríl 2002, er þess krafist af hálfu eigenda Dalshöfða að viðurkenndur verði fullkominn eignarréttur þeirra að „Dalsfjalli og öðru fjalllendi Dalshöfða allt að jökli, þar m.a. Hnútu, Brathálsi, Rauðhólum og innanverðu Núpahrauni (eignarland Dalshöfða) innan merkja sem dregin eru á milli punktanna 13, 14, 15, 16, 17, 18 og 19.“ Vísað er almennt til landamerkjaskrár fyrir Dalshöfða, dags. 11. júní 1886. Jafnframt er þess krafist að kröfum ríkisins til þjóðlendu á svæðinu verði hafnað.

Landamerkjalína við jökul „hugsast dregin með jökulbrún eins og hún er á haustdegi“. Enn fremur er gerð sú krafa „að viðurkennt verði að það land sem undan jökli kann að koma falli til viðkomandi jarða með fullkomnum (beinum) eignarrétti, svo langt sem vötnum hallar til, með sama hætti og vötn nú deila“.

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða jarðeigendum að skaðlausu allan málskostnað eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum, skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

Með bréfi, dags. 5. júní 2002, óskaði óbyggðanefnd eftir nánari lýsingu á þeim punktum sem taldir eru upp í kröfugerð, þannig að samhengi punkta og örnefna í heimildum væri ljóst. Viðauki við kröfugerð dags. 20. júní 2002, barst óbyggðanefnd 11. september 2002. Þar segir svo um þá punkta sem framangreind kröfugerð er miðuð við: „Að austan: Ræður lína úr svokallaðri Þúfu (punktur 13) stystu leið að Brunná. Þaðan ræður Brunná allt að upptökum í jökli (punktur 15). Að vestan. Ræður sjónhending úr Digrakletti/Háakletti á milli Bæjarskerja og Grenhálsa allt að afréttarmörkum (punktur 18). Þaðan sjónhending norðan Hnútu stystu leið að Hverfisfljóti, þaðan ræður Hverfisfljót til upptaka sinna í Síðujökli (punktur 16). Að norðan ræður jökulbrún.“

¹ Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (kort) og II (aðilaskrá).

3.3. Kröfur eiganda Núpa

Í kröfulýsingu, dags. 18. febrúar 2002, er þess krafist af eiganda Núpa „að hafnað verði öllum kröfum fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins skv. kröfulýsingu frá 25. apríl 2001 að því er varðar þjóðlendur í landi Núpa“. Eigendur Núpa gera jafnframt kröfu til þess „að allt land milli Brunnár að vestan og Brúarár og Kálfafellslands að austan og að Síðujökli að norðan verði talið eignarland þeirra. Frá austanverðum Brúarárbotnum úr punkti (1) í vestanverðu Miðfelli liggja merkin beina línu norður í jaðar Síðujökuls (punktur 2) og þaðan eftir jökuljaðrinum að upptökum Brunnár (punktur 3), þá eftir Brunná uns kröfulínu ríkisins er náð (punktur 4)“. Jafnframt er þess krafist að kröfum ríkisins til þjóðlenda á svæðinu verði hafnað. Þá er gerð krafa til málskostnaðar úr ríkissjóði, samkvæmt málskostnaðaryfirliti.

Við aðalmeðferð málsins, 11. október 2003, var kröfugerð eiganda Núpa breytt svo sem hér segir: „Að allt land norðan kröfulínu ríkisins milli Brunnár að vestan og Brúarár og Kálfafellslands að austan og að Síðujökli að norðan verði talið eignarland hans. Mörk gagnvart Kálfafelli verði dregin um línu milli punkta 8 á uppdrætti í vörðu á Kálfafellsfjallsenda, merkt á uppdrætti 7, þaðan í Síðujökul í beina línu sem dregin er frá Innri Laxárbotnum um nefnda vörðu“. Jafnframt var við sama tækifæri sett fram varakrafa um óbein eignarréttindi innan þjóðlendu, fari svo að eitthvað af því landsvæði sem eigandi Núpa gerir kröfu til verði úrskurðað þjóðlenda.

Við endurupptöku málsins, 8. nóvember 2004, kom fram endanleg afmörkun á kröfusvæði eiganda Núpa, svohljóðandi: „Eigandi Núpa gerir kröfu til þess að allt land milli Brunnár að vestan og Brúarár og Kálfafellslands að austan og að Síðujökli að norðan verði talið eignarland hans. Mörk ofar Brúarár og Brunnár verði samkvæmt kröfulinum sem dregnar hafa verið á uppdrátt Sigurgeirs Skúlasonar landfræðings sem hér segir: Frá upptökum austustu kvíslar Brúarár í punkt 8 á Miðfelli, þaðan bein lína um vörðu á Kálfafjallsenda til norðurs í Síðujökul, þá til vesturs með jökuljaðrinum í punkt 15 og þaðan í Brunná“. Aðrar kröfur voru ítrekaðar.

3.4. Kröfur eigenda Kálfafells I, Ib og II

Í kröfulýsingu, dags. 22. apríl 2002, er þess krafist af hálfu eigenda Kálfafells I, Ib og II að viðurkenndur verði fullkominn eignarréttur þeirra að „Kálfafellsheiði austanverðri og fjalllendi inn af henni allt til jökuls, þar m.a. Kálfafellsfjallsenda og Fossahrauni (eignarland Kálfafells I, Ib og II) innan merkja sem dregin eru á milli punktanna 5, 6, 7, 8 og 9“. Vísað er almennt til landamerkja-skrár fyrir Kálfafell, dags. 1. júlí 1922. Jafnframt er þess krafist að kröfum ríkisins til þjóðlenda á svæðinu verði hafnað.

Landamerkjalinna við jökul „hugsast dregin með jökulbrún eins og hún er á haustdegi“. Enn fremur er gerð sú krafa „að viðurkennt verði að það land sem undan jökli kann að koma falli til viðkomandi jarða með fullkomnum (beinum) eignarrétti, svo langt sem vötnum hallar til, með sama hætti og vötn nú deila“.

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða jarðeigendum að skaðlausu allan málskostnað eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum, skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

Með bréfi, dags. 5. júní 2002, óskaði óbyggðanefnd eftir nánari lýsingu á þeim punktum sem taldir eru upp í kröfugerð þannig að samhengi punkta og ornefna í heimildum væri ljóst. Viðauki við kröfugerð, dags. 20. júní 2002, barst óbyggðanefnd 11. september 2002. Þar segir svo um þá punkta sem framangreind kröfugerð er miðuð við: „Að austan: Djúpa ræður frá Rauðabergsmúla (punktur 4) allt að upptökum í jökli (punktur 6). Að vestan: Laxá ræður austan bæjar á Blómsturvöllum (punktur 9) allt norður í Laxárbotna (punktur 10) og síðan áin áfram að efstu upptökum sínum (punktur 8), þaðan ræður sjónhending um efstu sker allt að jökulbrún (punktur 7). Að norðan ræður jökulbrún.“

Við aðalmeðferð málsins, 11. október 2003, kom fram breyting á kröfugerð eigenda Kálfafells. Svohljóðandi krafa var sett fram: „Er krafist fullkomins eignarlands innan merkja sem þannig eru

dregin: Að austan ræður Djúpá frá Rauðabergsmúla (punktur 5) allt að upptökum í jökli í punkt 2 sem er einnig hornmark við nyrsta odda jarðarinnar Rauðabergs. Að vestan ræður Laxá austan bæjar á Blómsturvöllum (punktur 9) allt norður í Laxárbotna (punktur 10) og síðan áin áfram að efstu upptökum sínum í punkt 8, þaðan ræður sjónhending um nyrsta hluta Illagilshnúka allt að jökulbrún í punkt 15. Að norðan ræður jökulbrúnnin frá punkti 2 í punkt 15 sem eru upptök Brunnár og hornmark Dalshöfða.“

3.5. Kröfur eiganda Blómsturvalla

Í kröfulýsingu, dags. 22. apríl 2002, er þess krafist af hálfu eiganda Blómsturvalla að viðurkenndur verði fullkominn eignarréttur hans að „Blómsturvalla fjalli og miðri Kálfafellsheiði inn fyrir hábungu Miðfells (eignarland Blómsturvalla) innan merkja sem dregin eru á milli punktanna 9, 10, 11 og 12“. Vísað er almennt til landamerkjaskrár fyrir Blómsturvelli, dags. 1. júlí 1922. Jafnframt er þess krafist að kröfum ríkisins til þjóðlenda á svæðinu verði hafnað.

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða jarðeigendum að skaðlausu allan málskostnað eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum, skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

Með bréfi, dags. 5. júní 2002, óskaði óbyggðanefnd eftir nánari lýsingu á þeim punktum sem taldir eru upp í kröfugerð þannig að samhengi punkta og örnefna í heimildum væri ljóst. Viðauki við kröfugerð, dags. 20. júní 2002, barst óbyggðanefnd 11. september 2002. Þar segir svo um þá punkta sem framangreind kröfugerð er miðuð við: „Að austan: Laxá ræður austan bæjar á Blómsturvöllum (punktur 9) allt norður í Laxárbotna (punktur 10). Að norðan: Ræður lína úr Laxárbotnum í Brúarárbotna (punktur 11). Að vestan: Ræður lína úr Brúarárbotnum til suðurs að Yxnároddskerjum.“

3.6. Kröfur eigenda Rauðabergs I-II

Í kröfulýsingu, dags. 12. febrúar 2002, er þess krafist af eigendum Rauðabergs I og II „að viðurkennt verði að ofangreindir þinglýstir eigendur ofangreindra jarða hafi beinan eignarrétt að öllu landi jarðanna, og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Að austan: Krossá ræður til heiðarinnar sem hún (áin) er löng til og svo frá vestustu upptökum hennar (punktur 1) beina línu í Álfadalsbrýr (punktur 2) og úr því beint norður í jökul, svo aftur suður á bóginn úr Krossárfossi (punktur 4) beint í Krossármynni (punktur 5) og svo beina línu að stórstraumsfjörumáli. Að vestan: ræður Djúpá frá jökli (punktur 6) sem hún hefur upptök sín og aftur suður fyrir Rauðabergshraun, svo aftur suður á bóginn, vestasti tanginn á Rauðabergshrauni (punktur 7) og Lundur (punktur 8) skal bera hvert í annað miðað frá fjalli, svo úr því beina línu að stórstraumsfjörumáli.“ Innbyrðis milli jarðanna er land óskipt.“ Jafnframt er þess krafist að kröfum ríkisins til þjóðlenda á svæðinu verði hafnað.

Þá er krafist málskostnaðar úr hendi ríkisins samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar skv. framlögðum málskostnaðarreikningi að skaðlausu.

Í greinargerð, dags. 26. júní 2003, segir einnig svo: „Landeigendur líta svo á að í kröfugerðinni felist jafnframt krafa um afnotarétt þeirra í þjóðlendu, að öllum venjubundnum afnotum, að fornu og nýju, komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda.“

Þá er sérstaklega mótmælt kröfugerð ríkisins, sbr. greinargerð ríkisins 23. maí 2003, og þess krafist að kröfu ríkisins um þjóðlendumörk verði hafnað.“

3.7. Kröfur eiganda Núpsstaðar

Í kröfulýsingu, dags. 22. apríl 2002, er þess krafist af hálfu eiganda Núpsstaðar að viðurkenndur verði fullkominn eignarréttur hans að „Núpsstaðarheiði og öllu fjalllendi austan og norðan hennar allt að jökli (eignarland Núpsstaðar) innan merkja sem dregin eru á milli punktanna 1, 2, 3 og 4“. Vísað er almennt til landamerkjaskrár fyrir Núpstað, dags. 7. maí 1891. Jafnframt er þess krafist að kröfum ríkisins til þjóðlenda á svæðinu verði hafnað.

Landamerkjalinna við jökul „hugsast dregin með jökulbrún eins og hún er á haustdegi“. Enn fremur er gerð sú krafa „að viðurkennt verði að það land sem undan jökli kann að koma falli til viðkomandi jarða með fullkomnum (beinum) eignarrétti, svo langt sem vötnum hallar til, með sama hætti og vötn nú deila“.

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða jarðeigendum að skaðlausu allan málskostnað eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum, skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

Með bréfi, dags. 5. júní 2002, óskaði óbyggðanefnd eftir nánari lýsingu á þeim punktum sem taldir eru upp í kröfugerð þannig að samhengi punkta og ornefna í heimildum væri ljóst. Viðauki við kröfugerð, dags. 20. júní 2002, barst óbyggðanefnd 11. september 2002. Þar segir svo um þá punkta sem framangreind kröfugerð er miðuð við: „Að austan og norðan: Frá hreppamörkum á Skeiðarársandi við brún Skeiðarárjökuls, til vesturs og norðurs með brún Skeiðarárjökuls og Vatnajökuls að þeim stað sem vesturmörk jarðarinnar mæta jökulbrún (punktur 2). Að vestan: Frá Krossárfossi (punktur 4) eftir Krossá að vestustu upptökum hennar (punktur 3), þaðan sjónhending um miðjar Álfstadalsbrýr allt að jökulbrún (punktur 2).“

Við aðalmeðferð málsins, 11. október 2003, var jafnframt vísað til kröfugerðar vegna Núpsstaðar í máli nr. 1/2001, Örfæi í sveitarfélaginu Hornafirði.

3.8. Kröfur eigenda Skaftafells II í Örfæum

Í máli nr. 1/2001 hjá óbyggðanefnd, Örfæi, kom fram krafa eigenda Skaftafells II til hluta þess svæðis á Skeiðarársandi og Skeiðarárjökli sem skilið var frá Örfæmáli við úrskurð í því máli og tekið til meðferðar í Fljótshverfismáli, sbr. kafla 2.4. Þær kröfur eru óbreyttar.

4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1. Inngangur

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl nr. 1-13 ásamt undirskjölum eða samtals 175 skjöl, auk 9 hliðsjónargagna. Sjá nánar í fylgiskjali nr. III (skjalaskrá).

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir hverju þessara atriða.

4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll., nr. 58/1998, sbr. l. nr. 65/2000. Úrlausn óbyggðanefndar einskorðast þannig ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitafni.

Á vegum óbyggðanefndar fór fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem hér er til meðferðar. Verkið var unnið á hlutlausan og fræðilegan hátt.

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist á milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar, samkvæmt samkomulagi þessara aðila og nánari tilgreiningu í kafla 4.3. Jafnframt var haft samstarf við handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og fleiri aðila. Gagnaöflun óbyggðanefndar grundvallast á „Yfirliti um frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggða-

nefndar“. Við samningu þess hefur óbyggðanefnd notið ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings og starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands, Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar. Yfirlit þetta hefur verið kynnt lögmonnum og engar athugasemdir komið fram.

Leitað var eftir gömlum og nýjum nöfnum þeirra jarða sem kröfulýsing ríkisins tekur til, auk afrétta og almenninga. Jafnframt var að því hugað hvort utan kröfusvæðis ríkisins væru landsvæði sem þörfuðust sérstakrar rannsóknar enda nær rannsóknarskylda óbyggðanefndar til alls þess svæðis sem tekið hefur verið til meðferðar, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll.

Fyrirsvarsmönnum aðila í máli þessu var gerð grein fyrir því að þeir hefðu óskoraðan rétt til að fá upplýsingar um tilhögun gagnaöflunar á vegum óbyggðanefndar og afrit allra gagna. Jafnframt hafði óbyggðanefnd frumkvæði að því að upplýsa lögmennt um þessi atriði. Þeir gátu jafnframt bent starfsmönnum Þjóðskjalasafns eða óbyggðanefndar á gögn sem ástæða væri til að kanna. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. þjóðll. Lögmonnum/málsaðilum ber þannig að leggja sjálfstætt mat á gögn og gagnaöflun.

Þau frumgögn, sem í leitirnar komu og talið var að þýðingu hefðu, voru lögð fram jafnóðum við fyrirtökur í málinu. Um nánari framkvæmd gagnaöflunar vísast til yfirlits í kafla 4.3., sjá nánar í greinargerðum Þjóðskjalasafns Íslands, handritadeildar Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og óbyggðanefndar um þetta efni, skjöl nr. 2, 3 og 4. Um afraksturinn vísast til skjalaskrár, sjá fylgiskjal nr. III, þar sem skjöl Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar (þ.e. undir yfirnúmerum 2 og 4) eru flokkuð eftir efni og uppruna.

4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist, eins og áður greinir, milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar. Í meginatriðum er skiptingin þannig að Þjóðskjalasafn leitar heimilda í óprentuðum frumgögnum en óbyggðanefnd í þeim prentuðu. Þessari skiptingu er nánar lýst í greinargerðum um gagnaöflun. Greinargerð Þjóðskjalasafnsins um gagnaöflun er nr. 2 í skjalaskrá en greinargerð óbyggðanefndar um gagnaöflun er nr. 4.

Í flokki óprentaðra frumgagna leituðu sérfræðingar Þjóðskjalasafnsins eftir landamerkjabréfum og jarðabréfum frá svæðinu. Óbyggðanefnd aflaði hins vegar ljósrita af jarðabréfum í prentuðum heimildum og var við þá leit farið yfir Íslenskt fornbréfasafn (stuðst við efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl., „Heimildaskráning jarða“, 13. b. Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1990) og Jarðabréf frá 16. og 17. öld (1993).

Af hálfu Þjóðskjalasafns var leitað heimilda í afsals- og veðmálabókum í safninu en óbyggðanefnd aflaði upplýsinga úr afsals- og veðmálabókum hjá sýslumanninum í Vík. Óbyggðanefnd kannaði einnig landskiptabækur við sýslumannsembættið og lagði fram efnisyfirlit bókana. Þjóðskjalasafn aflaði ljósrita af óprentuðum jarðamötum, þ.e. jarðamati 1804, 1849-1850 og fasteignamati 1916-1918 en óbyggðanefnd aflaði ljósrita úr eftirtöldum prentuðum jarða- og fasteignamötum: Jarðatali á Íslandi í útgáfu J. Johnsen (1847), Nýrri jarðabók (1861), Fasteignabók 1921, Fasteignabók 1932, Fasteignabók 1938 og Fasteignabók 1957.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns fóru yfir gerðabækur sýslumanna og sáttanefnda, þ.e. dóma- og þingabækur og sáttabækur en óbyggðanefnd aflaði prentaðra dóma og lagði fram. Annars vegar var um að ræða dóma Landsyfirréttar og hins vegar dóma Hæstaréttar.

Af hálfu Þjóðskjalasafns voru athuguð kirknaskjöl, vísitásiubækur prófaste, brauðamöt, kirkjustólar og skýrslur presta um tekjur, útgjöld og ástand prestssetra. Einnig var farið yfir vísitásiubækur biskupa og skrifað upp það efni sem talið var einhverju skipta fyrir málið.

Í Þjóðskjalasafni voru könnuð skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns og landshöfðingja. Óbyggðanefnd sá hins vegar um leit í þeim skjölum sömu embættismanna sem gefin hafa verið út og var þá farið yfir tiltekna efnisflokka í Lovsamling for Island.

Hvað varðar bréfasöfn og bréfabækur biskupa í flokki óprentaðra frumgagna fór forstöðumaður handritadeildar Landsbókasafns – Háskólabókasafns yfir afrit af bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar sem þar er varðveitt. Niðurstaða þeirrar athugunar er nr. 3 í skjalaskrá.

Af hálfu óbyggðanefndar var aflað yfirlita um fornleifar á svæðinu. Óbyggðanefnd aflar einnig örnefnaskráa frá Örnefnastofnun Íslands o.fl. og lagði fram í þessu máli örnefnaskrá fyrir Dalshöfða. Óbyggðanefnd aflaði og lagði fram ljósrit af fjallskilareglugerðum sem í gildi hafa verið á viðkomandi landsvæði og birtar eru í B-deild Stjórnartíðinda.

Auk þeirra prentuðu rita, sem áður hafa verið nefnd, var af hálfu óbyggðanefndar farið yfir Íslenskt fornbréfasafn í leit að máldögum, jarðabréfum og öðrum skjölum sem varða einstakar jarðir og stuðst við áður nefnt efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl. við þá yfirferð. Óbyggðanefnd lagði fram ljósrit úr Landnámabók í útgáfu Hins íslenska fornritafélags um landnám á viðkomandi svæði. Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar biskups var yfirfarin skv. nafnaskrá en ekkert fannst sem ástæða þótti til að leggja fram. Ekki hefur verið talin ástæða til að yfirfara aðrar útgefnar bréfabækur biskupa enda allar frá Hólabiskupum og varða ekki málefni Skálholtsbiskupsdæmis sérstaklega. Af hálfu óbyggðanefndar var farið yfir nafnaskrá Alþingisbóka Íslands og leitað þar heimilda. Stuðst er við Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1.-12. bindi) sem almennt uppsláttarrit en ekki eru lögð fram ljósrit úr bókinni. Af öðrum prentuðum gögnum lagði óbyggðanefnd fram ljósrit af Manntalinu 1703.

Hvað varðar önnur óprentuð frumgögn en hér hafa verið nefnd könnuðu sérfræðingar Þjóðskjalasafns af sérstöku tilefni skjöl í annarri skrifstofu Stjórnarráðs Íslands (atvinnu- og samgöngumál) um sölu þjóðjarða í Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklaustursumboði. Undir þessum skjalaflokki lagði óbyggðanefnd m.a. fram fasteignamatsvottorð, sbr. áður nefnda greinargerð óbyggðanefndar og skjalaskrá.

4.4. Vettvangsferð

Að morgni þriðjudagsins 7. október 2003 var haldið af stað í vettvangsferð frá Hótel Kirkjubæjarklaustri.

Með í för voru óbyggðanefnd, starfsmenn nefndarinnar og lögmenn málsaðila. Ferðinni var fyrst heitið að Kálfafelli þar sem fyrirhugað var að hitta heimamenn. Þegar komið var í Fljótshverfi var ekið fram hjá Dalshöfða og Seljalandi. Upp af bænum mátti sjá Dalsfjall. Ekið var heim að Kálfafelli þar sem heimamenn biðu með jeppabífreiðar til þess að komist yrði upp á Miðfell. Óbyggðanefnd og starfsmenn hennar stigu upp í jeppabífreið sem ekið var af Einari Torfa Finnsyni, leiðsögumanni hjá Íslenskum fjallaleiðsögumönnum. Lögmenn málsaðila dreifðu sér í aðrar bifreiðar. Fjöldi heimamanna var með í för, m.a. Páll Helgason, Fossi; Stefán Björnsson, Kálfafelli; Lárus Helgason, Kálfafelli; Þórhallur Helgason, Núpum; Stefán Björgvinsson, Rauðabergi, og Elín Erlingsdóttir landfræðingur.

Ekið var af stað inn með Djúpa. Vegurinn liggur inn með ánni þar til komið er að Kolagili en þar heldur hann áfram til vesturs upp hliðarnar. Á leiðinni greindi Einar Torfi frá staðháttum. Á vinstri hönd mátti sjá fjallið Harðskafa og Lómagnúp á þá hægri. Þar fyrir innan er Björninn. Á vinstri hönd rennur Laxá. Ekið var fram hjá Laxárgljúfrum. Stöðvað var rétt sunnan við Hjalla-brekku og skyggst um. Þaðan blasti Miðfell við.

Haldið var af stað á ný. Á hægri hönd saúst bæði Björninn og Lómagnúpur vel sem og Rauðabergsheiði á milli. Fram undan mátti sjá Hrafnárgljúfur, Lambárgljúfur eilítið norðar, og Fossárfjall. Á milli þess og Bjarnarins liggur Álfárdalur. Enn fremur mátti sjá Kálfafellfjallsenda. Stöðvað var á ný við Innhliðar. Þar var lega kröfulinu íslenska ríkisins skoðuð.

Enn var haldið af stað og ekið með Kolagili upp á Miðfell. Fram undan blasti Síðujökull við sem og fjallið Hágöngur. Til vesturs mátti sjá innri Laxárbotna. Stöðvað var rétt austan við Laxárbotna þar sem heimamenn telja vatnaskil vera. Þar sýndi Þórhallur Helgason viðstöddum loftmynd af svæðinu. Þaðan mátti sjá ofan í Innri-Brúarárbotna. Haldið var af stað á ný í leit að vörðu sem

samkvæmt landamerkjabréfum bæði Núpa og Kálfafells skiptir löndum þar á milli en um staðsetningu hennar er ágreiningur. Kálfafellsmenn telja að í landamerkjabréfunum sé átt við vörðu nokkra á Illagilshnúkum. Stöðvað var þar sem sú varða sést og skyggst um. Þaðan mátti jafnframt sjá Miðfell og Brattháls. Þá mátti sjá gilið sem liggur á milli Núpa- og Kálfafellsfjallsenda. Ekið var af stað á ný og næst stöðvað við þá vörðu sem Núpamenn telja að átt sé við í landamerkjabréfunum. Þeir kveða þá vörðu vera staðsetta mitt á milli Núpa- og Kálfafellsfjallsenda. Að svo búnu var haldið til baka að Kálfafelli.

Að loknu hádegishléi var haldið af stað á ný. Með í för voru óbyggðanefnd, starfsmenn nefndarinnar og lögmenn málsaðila. Ekið var sem leið lá heim að Núpsstað þar sem þeir Filippus Hannesson, Núpsstað og Hannes Jónsson, Hvoli, slógust í förina. Þaðan var haldið inn í Núpsstaðaskóg undir leiðsögn Hannesar. Þónokkur snjócoma var og skyggni því fremur lítið. Ekið var yfir Núpsvötn og á hægri hönd mátti sjá upp á Seldalsöxl. Hannes kvað vera u.þ.b. 18 km frá Núpsstað inn í Núpsstaðaskóg og þaðan u.þ.b. 12 km í loftlínu inn í Grænalón. Ekið var með fram Eystra-fjalli. Hannes sagði frá því hvernig Súla hafi flæmst um svæðið og greindi frá þeim breytingum sem orðið hafa á landslaginu samfara breytingum á jöklinum. Stöðvað var við Núpsvötn og kennileiti skoðuð. Á hægri hönd mátti sjá Núpsstaðaskóg og Eystra-fjall. Aðspurður greindi Filippus viðstöddum frá því að Eystri-Skorur séu á Eystra-fjalli en Vestri-Skorur vestan við Lómagnúp.

Þá var haldið til baka. Framundan mátti sjá Loftsa og Loftsarbotna og á hægri hönd mátti sjá Vondukletta. Nokkru síðar mátti sjá Botnsdal og Seldal. Stöðvað var við Núpsstað þar sem þeir Filippus og Hannes luku þátttöku sinni í vettvangsferð. Loks var haldið að Hótel Kirkjubæjarklaustri þar sem vettvangsferð lauk síðdegis.

4.5. Skýrslutökur

Við aðalmeðferð málsins 6. október 2003 voru teknar skýrslur af Hannesi Jónssyni, Hvoli; Eyjólfí Hannessyni, Núpsstað; Einari Torfa Finnssyni, framkvæmdastjóra Íslenskra fjallaleiðsögumanna; Stefáni Björgvinssyni, Rauðabergi II; Ragnari Jónssyni, Dalshöfða; Elínu Erlingsdóttur landfræðingi; Stefáni Björnssyni, Kálfafelli I; Lárusi Helgasyni, Kálfafelli II; Þórhalli Helgasyni, Núpum og Páli Helgasyni, Fossi. Að einstökum efnisatriðum í skýrslum aðila er vikið í úrskurði þessum eftir því sem tilefni er til en uppskriftir á þeim eru meðal gagna málsins.

5. SAGA JARÐA

Hér verður í fyrstu greint frá elstu ritheimildum um landnám á því svæði sem til meðferðar er og síðan rakin í stórum dráttum saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar á þeim jörðum sem tilgreindar eru í málinu. Að lokum verður á sama hátt gerð grein fyrir smölun og nýtingu heiðalanda á svæðinu frá öndverðu til þessa dags.

5.1. Landnám

Bárður, sonur Heyangurs-Bjarnar, hersis úr Sogni, nam Fljótshverfi. Í Sturlubók er honum þannig lýst:

Bárðr var enn þriði son Heyjangrs-Bjarnar, er fyrr er getit; hann nam fyrst Bárðardal norðr, en síðan fór hann suðr um Vánarskarð Bárðargötu ok nam Fljótshverfi allt ok bjó at Gnúpum; þá var hann kallaðr Gnúpa-Bárðr.¹

¹ *Landnámabók*. Íslensk fornrit. 1. b. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík 1986. S. 322. Hauksbók er að efni til samhljóða (*Landnámabók* 1986, s. 323).

Einar Ólafur Sveinsson sagði um landnám Bárðar að það hefði náð yfir svæðið frá „Skeiðar-sandi að Hverfisfljóti“.¹ Að sögn Haralds Matthíassonar var Fljótshverfi landnám Bárðar. Byggðin þar næði milli Núpsvatna og Hverfisfljóts en nafnið Núpsvötn ætti raunar aðeins við neðan Lóma-gnúps. Inn með núpnum hétu áin Núpsá. Haraldur taldi að landnám Bárðar hefði náð austur fyrir ána en þar sem glögg kennileiti væri hvorki að fá á Skeiðarárjökli sjálfum né heldur niðri á sandin-um hefði verið miðað við Súlutinda á austurbrún Eystrafljalls við vesturjaðar Skeiðarárjökuls.² Fyrir vestan Bárð nam Eyvindur karpi land og var landnám hans „milli Almannafljóts ok Geirlandsár“.³ Almannafljót mun vera hið sama og nú er nefnt Hverfisfljót. Af Almannafljóti hefur nafnið Fljóts-hverfi verið myndað og fljótið síðan við það kennt og kallað Hverfisfljót.³

Einar Ólafur taldi landnám Bárðar ekki hafa verið stórt og miðaði þá trúlega við svæðið frá austri til vesturs en um stærð þess inn til fjalla er ekki vitað.⁴

5.2. Dalshöfði

Dalshöfði er vestasta býlið í Fljótshverfi og var byggt 1802 úr landi Eystri-Dals.⁵ Eystra-Dals er að líkindum fyrst getið í máldaga Kirkjubæjarklausturs sem talinn er frá 1343. Þar segir að staður í Kirkjubæ eigi heimaland allt og Dali tvo.⁶ Í máldaga klaustursins 1397 er greint frá því hversu mikil leiga var greidd frá þessum tveimur jörðum.⁷ Í máldaga Þykkvabæjarklausturs 1523 er klaustrinu m.a. eignuð jörðin Dalur og má telja líklegt að þar sé um sömu jörð að ræða og síðar var nefnd Dalshöfði.⁸

Dalshöfði, eins og aðrar klaustureignir, lagðist undir konung við siðaskiptin. Í jarðabók 1686 er jörðin talin 19 hundruð og 40 álnir að dýrleika miðað við landskuld en 12 hundruð í jarðabók 1695 samkvæmt fornu mati.⁹ Dalshöfði („Dalur austare í Fljótshverfe“) var enn í byggð 1773 þegar Þorsteinn Bjarnason tók saman lýsingu sína á sýslunni og klausturjörðum en mun hafa lagst af skömmu síðar í Skaftáreldum.¹⁰ Jörðin var nýkomin í byggð aftur þegar jarðamat fór fram 1804.¹¹

Í gerðabók jarðamatsnefndar 1849-1850 er Dalshöfða lýst með svofelldum orðum:

Túnið er lítið, í meðallagi að gæðum, fóðrar 1 kú, eingiar eru sárlitlar, en hægar, hagar eru víðlendir á sumrum, en vetrarhart. Jörðin er heldur erfið vegna örðugrar smalamennsku og álitst að geta fram-fleytt 1 kú og 8 fjár. Litinn afrétt getur jörðin leigt öðrum um sumartíman.¹²

Afrétturinn, sem hér er minnst á, er líklega Hnúta því að í úttekt á Dalshöfða í gerðabók fast-eignamatsnefndar 1916 standa þessi orð undir liðnum „Önnur jarðargæði“: „Upprekstrargjald ár-lega fyrir fjallið Hnútu 10 krónur.“¹³ Ekki kemur hér fram hverjir ráku fé í Hnútu en samkvæmt yngri heimildum var fjallið afréttarland Hörgslandshreppinga án nokkurra nytja frá Dalshöfða.¹⁴ Engin greiðsla hefur á síðari árum komið fyrir þessi beitarnot.¹⁵

1 Einar Ól. Sveinsson, 1948: *Landnám í Skaftafellssþingi*. (Skaftfellinga rit. 2. b.) Reykjavík. S. 88.

2 Haraldur Matthíasson, 1982: *Landið og Landnáma*. 2. b. Reykjavík. S. 382.

3 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 383.

4 Sbr. Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 88.

5 *Sunnlenskar byggðir*: 6. b. Skaftárþing. Búnaðarsamband Suðurlands 1985. S. 53.

6 „Staður j kirkiubæ á heimaland allt. dali. ij. mau[r]tungu. geirland. mork. ytrabæ. heidi. tungu. erpstadi“ (skjal nr. 4 (4)).

7 „J dal leiga xx avra vett smiors. J dal odrvm leiga vett smiors oc xx avra vorv“ (skjal nr. 4 (10)).

8 Skjal nr. 4 (11).

9 Björn Lárusson, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 334.

10 Skjal nr. 2 (49).

11 Skjal nr. 2 (23). Sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 53.

12 Skjal nr. 2 (24).

13 Skjal nr. 2 (25). Hnúta var á 19. öld talin sama fjall og Eiríksfell sem eignað var Kálfafellskirkju (sbr. kafla 5.4. (Kálfafell)).

14 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 53, sbr. s. 14.

15 Ragnar Jónsson, bóndi í Dalshöfða, við skýrslutökur í máli nr. 9/2003.

Árið 1853, dagana 24.-27. ágúst, fór fram áreið til að ákvarða landamerki milli jarðanna Seljalands annars vegar og Dalshöfða og Núpa hins vegar. Þar segir m.a.:

Var þá riðið frá Seljalandi litlu eptir dagmál norður eptir Seljalandsheiði að hinni svokölluðu „Þúfu“ sem öllum kom saman um að væri eitt af norður takmörkum jarðarinnar Seljalands. Sögðu áreiðarmenn að landamerki frá Brunnarfossi til norðurs milli Seljalands og Núpa skyldu vera Brunná alt norður að þvertakmörkunum við Þúfu, sem væri bein stefnulína frá vörðu er þeir hlóðu á norðanverðu Dalsfjalli yfir „Þúfu“, í hnúk í Núpa landi rétt fyrir norðan Brúarár foss /: Þar sem fyrrnefnd varða var hlaðin sast ekkert vordubrot með vissu jafnvel þó ekki yrði álitid annað enn þverstefna þessi væri svo samkvæm hinum optnefnda dóms úrskurði af 10 maí 1823¹, sem unt væri:/ Frá hinni nýu vörðu fram- að hinum svokölluðu Hrafna hnjúkum vildu áreiðarmennirnir láta austur brúnina á Dalsfjalli ráða takmörkum milli Seljalands og Dalshöfða þannig: að Seljaland skyldi eiga allar austur hlíðar fjallsins þar sem steinn gjæti oltið til austurs en Dalshöfði alt fyrir vestan, en úr Hrafna hnúk, sem er næstur hinum vestasta, skildi ráða stefnutakmark úr hinu hæðsta af austari nibbu hnúksins beint í Orustuhól og var klettur milli túnanna á Seljalandi og Dalshöfða í fyrrgreindri stefnu línu. Áreiðarmenn hlóðu 5 hnausa vörður uppfrá kletti þessum í svo beinni stefnu að efra takmarkinu, Hrafnahnúk, sem þeim virtist þurfa og þeir höfðu fong á.

...

Var þaðan riðið niður með Brunna og yfir hana ofanhalt við „Sefjalæks² mynni“ og aptur litið eptir austur takmörkum milli Seljalands [og Núpa?]. ...Kom áreiðarmönnum nú saman um að austurtakmörk Seljalands skyldu vera frá Brunnarfossi beinstefna í klett hérumbil í miðri Brunná næstan kletti eða dranga þeim er áreiðarmönnum kom ásamt um, hinn fyrsta dag áreiðarinnar, að væri hin fyrrnefnda svokallaða „Örn“ í miðri ánni.³

Landamerki Dalshöfða var gert 11. júní 1886 og er svohljóðandi.

Þetta eru landamörk jarðarinnar Dalshöfða í Fljótshverfi:

Eystramark⁴: Brunná kemur úr jökli, hún ræður að austan fram að kletti austan megin við ána, sem er einstakur skammt fyrir norðan skerhnúk vestan megin við ána, sem Þúfa heitir. Úr klettinum liggur markið og vestur í Þúfu, sem er norðaustan undir Dalsfjalli; nú ræður Dalsfjall fram úr, á þann hátt, að Seljaland á að austan allt, svo langt vestur, sem steinn veltur austur af, fram í hábrún; eptir það liggur markið niður úr svonefndri Marktorfu, beina leið í klöpp á Selá á milli bæjanna Dals og Seljalands, úr þeirri klöpp og beint í Orustuhól út á móts við svokallaðan Háaklett.

Vestramark: Úr Háakletti liggur markið norður úr hrauni, mitt á milli Grenhálsa og Bæjarskers, norður í þvermark það sem skiptir heiðalandi og aftrjetti; þá ræður þvermarkið austur að fljóti, en fljótið ræður eptir það norður í jökul.

Þórarinn Þórarinsson á Seljalandi,
Anes Jónasson á Hruna,
Jón Jónsson á Teigingalæk,
Guðlaugur Guðmundsson á Þverá,
Páll Einarsson á Brattalandi.⁵

1 Hér er vísað til Seljalandsúrskurðar 10. maí 1823.

2 Gæti einnig verið *Sefjalæks*.

3 Skjal nr. 2 (39).

4 *Brunna* hér næst á undan strikað út.

5 Skjal nr. 2 (1).

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 19. júní 1886 og fært í landamerkjabók. Árið 1915 var Dalshöfði seldur ábúandanum, Þorvarði Kristóferssyni, til eignar eftir að ráðherra Íslands hafði gefið út bréf um það efni, dags. 20. des. sama ár, í samræmi við lög nr. 31 frá 20. október 1905, um sölu þjóðjarða.¹

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi Dalshöfði verið fram-seldur með hefðbundnum hætti og veðsettur.²

5.3. Núpar

Eins og áður er getið voru Núpar (Gnúpar) landnámsjörð Bárðar Heyangurs-Bjarnarsonar. Jörðin kemur annars lítið við sögu í heimildum frá miðöldum en hún mun hafa komist í eigu Kirkjubæjarklausturs og varð eign konungs eftir siðaskiptin.³ Árið 1686 voru Núpar metnir á 23 hundruð og 80 álnir en 12 hundruð árið 1695.⁴

Í uppkasti að jarðabók Kirkjubæjarklausturs frá 1779 er stutt lýsing á jörðinni Núpum. Þar segir m.a. um beitiland jarðarinnar: „Paa fiældet vidt udstrakt beedeland, hvor Kvæget bestandig gaar.“⁵ Tekið er undir það í gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849-1850 að jörðin eigi „góða og víðlenda sauðfjárhaga“.⁶

Árið 1825 varð samkomulag milli ábúanda jarðanna Núpa og Maríubakka um skipti á beitar-rétti, en ekki er að sjá að ágreiningur hafi verið milli þeirra um landamerki eða eignarhald á landi.⁷ Í úttektabók klausturjarða 1847 er að finna svofellda lýsingu á landamerkjum Núpa:

Ad austan sydst Bogniklettur, skal bera í Skjaldaklett (svonefndann) miðmark sjónhendíng í Háalandsklappir ad Brúará, sem úr því rædur norður úr, ad sunnan austan úr Bognaklett yfir Markholma í Brunná. - Ad vestan til mots við Seljaland.⁸

Premur árum síðar, 22. apríl 1850, var í aukarétti að Maríubakka gert samkomulag um landamerki Maríubakka annars vegar og Núpa og Hvols hins vegar:

1° Milli Maríubakka og Núpa.

Miðja vega á beinni línu milli „Bognaklettar austan í hraunbrúninni og „Drángsins í háhrauninu“ [en ágreiningurinn hefur áður verið um hver þessara klettanna skyldi ráða landamerkjum]”⁹ þar sem nú er hlaðin upp varða, skal ráða bein stefna uppeptir og í vörðuna á „Háulandsklöppum“ rétt fyrir vestan Brúará.¹⁰

Vestan Núpa er Seljaland, og voru mörk þessara jarða, þ.e. Seljalands annars vegar og Núpa og Dalshöfða hins vegar, ákvörðuð með áreið 24.-27. ágúst 1853 (sjá kafla 5.2.).

1 Skjal nr. 2 (19). Sbr. einnig skjal nr. 2 (48) (álit og mat umboðsmanns á jörðinni að beiðni sýslumanns).

2 Sbr. skjöl nr. 2 (61), 4 (31, 46, 51). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 53.

3 Björn Lárusson 1967, s. 334-335.

4 Björn Lárusson 1967, s. 334.

5 Skjal nr. 2 (13).

6 Skjal nr. 2 (51).

7 „...ad Gudmundur bóndi Halfdanarson á Nupum eptirlætur eptirleidis umtalslaust saudfé frá Marjubacka gaungu á Nupalandi eins og undannfarna tid, mó[ti] því ad Runolfur Sverrisson á Marjubacka leyfir Gu[d]mundi vetrar beit fyrir 3 hesta í svo nefndu Backa fjalli...“ (skjal nr. 2 (47)).

8 Skjal nr. 2 (40).

9 Textinn ásamt hornklofum í frumskjali.

10 Skjal nr. 2 (38).

Gnúpar (Núpar) eru skráðir sem jörð Kirkjubæjarklausturs (þ.e. konungs) í Jarðatali Johnsens 1847 og 12 hundruð að dýrleika.¹ Samkvæmt nýju jarðamati 1861 var jörðin 9,2 hundruð að dýrleika.² Landamerki Núpa var undirritað að Höfðabrekku 22. maí 1889 og er á þessa leið:

Landamerki í kringum þjóðjörðina Núpa í Vesturskaptafellssýslu.

Að austan og norðan ræður Brúará þangað til Hálandsklappir bera í hæzta skerdranginn á Núpahrauninu, úr honum í Markhólma í Brunná; svo ræður hún í stórt sker, sem er í henni að gjá í brúnina austan við þar sem Brunná kemur ofan af fjallinu; svo ræður Brunná úr því norður úr.

Höfðabrekku 22. maí 1889

Ólafur Pálsson.³

Enginn annar ritaði undir bréfið. Það var lesið á manntalsþingi að Kleifum 19. júní 1890 og fært í landamerkjabók.

Árið 1923 voru Gnúpar seldir ábúandanum, Helga Bjarnasyni, í samræmi við lög nr. 31, 20. október 1905 um sölu þjóðjarða. Undanskilið í sölnunni voru „námar, sem eru í jörðu eða síðar kunna að finnast þar, svo og alt vatnsafl og notkunaraðstaða þess í landareign jarðarinnar“.⁴ Í júlí 1923, tveimur mánuðum eftir að Núpar voru seldir, var gert annað landamerkjabréf fyrir jörðina:

Landamörk kringum jörðina Núpa í Hörgslandshreppi.

Að norðaustan: Úr vörðu, sem er milli Kálfafells og Núpa fjallsenda norður í skerjum; og fram í Brúararbotna. Þaðan ræður Brúará framað Hálandsklöppum, svo úr vörðu sem hlaðin er á fyrnefndum Hálandsklöppum og suður af hamrinum eftir hlöðnum vörðum í beinni línu, þar til Hvolts- og Mariúbakkaland kemur saman við síðustu vörðuna í beiningu þessari, sem er hornmark að suðaustan. Svo úr þessari hornmarkvörðu og beina línu vestur í Brunnárbrú og þaðan sömu línu í vörðu, sem hlaðin er á hrauninu vestan við Brunná þar sem þá tekur við Seljalandsland að vestan. Svo úr þessari vörðu sem er hornmark að suðvestan og eftir hlöðnum vörðum upp af hrauninu vestan við Brunná beina línu í lægstu eða neðstu gljúfurbrúnina austan við Brunnárfoss, þar sem hún fellur niður á aurinn. Þaðan ræður Brunná norður úr.

Gjört að Múlakoti 11. júlí 1923

Helgi Bjarnason ⁵	Sigurður Jónsson Mariubakka (handsalaði)
Málfríður Þórarinsdóttir	Seljalandi (handsalaði)
Sigurður Jónsson Hvoli. ⁶	

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi Hörgslandshrepps 11. júlí sama ár og fært í landamerkjabók.

Eins og fyrr er getið áttu Núpar viðlenda sauðfjárhaga. Páll Helgason á Fossi fór stundum í

1 Skjal nr. 4 (13).

2 Skjal nr. 4 (14).

3 Skjal nr. 2 (2). Ólafur Pálsson bjó á Höfðabrekku (sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 553).

4 Skjal nr. 2 (16).

5 Ábúandi að Núpum (sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 50).

6 Skjal nr. 2 (10).

smölun með Sigmundi Helgasyni á Núpum, móðurbróður sínum, og hefur hann lýst Núpasmölun fyrir á árum. Hann segir að Guðjón (Ólafsson) á Blómsturvöllum, mágur Sigmundar, hafi alltaf farið með þeim í þessum ferðum:

Frá Blómsturvöllum var farið upp brekkurnar norð-vestur af bænum og upp á Harðskafann og norður skerin, inn hjá Brúarárbotnum og í sveig þar austur á við og skoðað þar norðan í hvort fê sæist en gott útsýni er þarna til norðurs og jökulsins. Síðan var farið vestur á við með hraunröndinni og menn sitt hvorum megin við Illagil. Man ég Sigmund fara nyrstan og man ég einu sinni að við Guðni á Mariubakka fórum með gílinu. Féð var rekið til vesturs og suð-vesturs og svo fram Núpahraunin, fram Helgadalina fóru menn og yfir Helgastaðafjallið, þá féð rekið fram milli ána Brunnár og Brúarár og í rétt á Núpum. Allt tók þetta 5-6 tíma og æskilegt var að ekki minna en 5 menn væru, helst 6.

Einnig var stundum farið styttri leið. Menn frá Núpum, Mariubakka, Blómsturvöllum og Hvoli fóru inn Núpahraun og svo með Brúará að vestan að botnunum og áfram í sveig austur á við og norður, skyggst um svæðið og svo féð rekið vestur og yfir mynnið á Illagili en Brunná liggur þar við gilkjafinn, gilið kannað hvorum megin frá, Helgadalirnir og fjallið tekið með einnig. Ekki var margra kinda von í innstu leitum en í Illagili var stundum nokkurt fê og í Helgadölum og Vikurtorfunum, margt stundum og drjúgt fór fram hraunin í það heila í fyrstu smölun.¹

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð fyrra landamerkjabréfsins hafi Núpar verið framseldir á hefðbundinn hátt veðsettir.²

5.4. Kálfafell og Blómsturvöllir

Kálfafell er nefnt í kirknaskrá Páls biskups Jónssonar frá um 1200.³

Elsti máldagi Kálfafellskirkju er talinn vera frá 1343. Þar segir orðrétt í upphafi:

[N]icholas kirkia at kálfafelli j fliotzhuerfi ä heima land allt. Kelldu backa. eirikz fell halft.⁴

Nokkru síðar standa þessi orð þegar tíundaðar eru eignir kirkjunnar:

afreit j skorvm at helmingi vid svijnfelliunga. kolskog j vest[r]um skorum. suo sem til bus þarf.

Þetta er síðan endurtekið óbreytt í yngri máldögum kirkjunnar, þ.e. 1397 (Vilkinsmáldaga) og um 1570 (Gíslamáldaga).⁵

Kálfafell var 20 hundraða jörð samkvæmt jarðabók 1695.⁶ Um svipað leyti lögfesti presturinn á staðnum, séra Þorleifur Árnason, eignir kirkjunnar með tilteknum merkjum sem hér segir:

Eg Thorleifur Arnason Prestur lögfeste hier i Dag Eign H[eilagrar] Nichulasar Kyrkiu ad Kalfafelli i Fliotzhuerfe sem er first, allt hennar Heimalannd til Vmmerkia effter Hefdarhalldi, ad austann i Dyúpá, allt hid efra a Fiall vpp og Lundholma, og Dyvpár Backa firer austann, sem nefnest Eydejörd i Nvpstadar Máldaga. Jtem alla Dyúpárbacka Mýre. Jtem ad vtann sem Brúar Á rædur, hid efra a Fioll vpp, er firer sunnan Stadenn fellur i Dyvpá. Jtem logfeste eg Kalfafellz Kyrkiu Jörd, Mariu Backa med

1 Skjal nr. 7 (6). Sbr. einnig kafla 5.7.

2 Sbr. skjöl nr. 2 (59), 4 (32). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 50.

3 *Íslenskt fornbréfasafn* 12, s. 5.

4 Skjal nr. 4 (2).

5 Skjöl nr. 4 (8, 12).

6 Björn Lárusson 1967, s. 334.

Vmmerkium, vti Merrkegróf i millum Huolz og nefndrar Jardar, vppi Oddzhól, og þadann vppi Dránnngenn er þar stendur á háa Hraunenu. Enn svdur vr Hellunne sem er sidst i Grófenne Sióndeiling i austannverdann Hrutholm. Jtem lögfeste eg Eýrykzfell. ...¹

Þessj firer framann og ofann skrifud Lögfesta var vpplesenn af Sra Thorleifi Arna Syne á Kleifa Manntalsþýnge Anno 1695 11 Maj Þyng Soknar Monunumm vid verandi og aheýrandj. Thil Merkis vnderskrifud Nöfn. Jatadj og eirnenn heidurlegur Sra Thorleifur, ad so stædj i Kalfafellss Kirkiubriefj vidvykiandj Huolss Landj. Jtem gaf Halla Kolbeinss Dotter v Hrossa Eingi i Huolsslandj og slá austann af jafnlega medannnockurt Eingi er effter. Þetta i sama Stad Deigi og Árj sem firr seiger.

Olafur Eýnarsson E.H.

Ísleifur Einarsson E.H.

echi er logffest alltt Eýrykzfell.²

Athugasemdin í lokin („echi er logffest alltt Eýrykzfell“) stendur við nafn Ólafs Einarssonar en hann var sýslumaður i Vestur-Skaftafellssýslu.

Í vísitásiubók Brynjólfs biskups Sveinssonar 1641 er nákvæm grein gerð fyrir eignum kirkjunnar, m.a. getið um afréttinn i Skorum, og mörkum lýst að mestu i samræmi við fyrrnefnda lögfestu:

16 Septemb[ri]s. Nichulas Kýrkia ad Kalfafelle j Fliotzhuerfe á Heima Land allt til Vmmerkia epter Hefðar Halldi. Ad austann j Diupá allt hid efra á Fioll vpp og Lund Holma vm huorn Ain stundum klýfst, og Diupárbacka f[y]rir austan. Ad vtan rædur Bruará hid efra á Fioll vpp, er f[y]rir sunnan Stadin fellur j Diupá. Hun á Mariu Backa vt i Merke Gróf j millum Huolz og nefndrar Jardar, vpp j Oddz Hól og þadann vpp j Drangin er þar stendur á há Hraunenu. Enn sudur vr Hellunne, sem er sydst j Grófinne Sionhending j austann verdan Hrutholm. Kelldubacka epter Wilchins og Herra Gysla Jonsonar Maaðdaga Bókum. Vita menn nu ej Deile á huor Jord su sie, Eirikzfell, halfan Fiordung tuijtugra trja j Hraunfiору og lengre og skal Fetum mæla, (liggur Hraunfiara kollud vndan Hörgzlande) og fiordung tuijtugra Hvala edur lengre og skal þá Alnum mæla. Hun a Fossfiору halfa (strax f[y]rir) vtann Fliot) liggjande vid Huolz Fioru og Hör[g]zlandz Fioru. Fisk Veide alla j Diupá þá er Diupárbacka hefur fylgt, Afriett j Skorum ad Helmingi vid Svýn Fellinga, Kolskog j Vestrum Skorum so sem til Bus þarf...³

Í vísitásiu kirkjunnar 1677 er að mestu farið eftir vísitásiu Brynjólfs biskups Sveinssonar og stuðst að auki við eldri máldaga:

A sama Deigj þann 20 Septembris visiterud Sanctj Nocholaj Kyrkia ad Kalfafellj j Flotzhverfe. A effter Maldaga Bok M^agisters Brynjólfs SS Heimaland allt til vmmerkia ad austann j Diupá allt hid efra a Fiöll vpp og Lundholma, vm hvorn Áenn stundum klýffst og Diupár Backa fyrer austann. Ad vtann rædur Bruará hid efra a Fiöll vpp er fyrer sunnann Stadenn fellur j Diupá. Hun a Mariu Backa j^e Leigu, vtj Merkigróf j midlum Hvolz og nefndrar Jardar, vpp Oddzhool og þadann upp j Drängen sem stendur á Háhraunenu, enn sudur vr Hellunnj sem er sidst j Grofennj Siónhending j austannverdann Hrut-holm. Jtem a Hun effter Maldögum Eyrekzfell, halfann Fiordung tvýtugra Triá j Hraunfiору og leingre og skal Fetum mæla og Fiordung tvitugra Hvala edur leing[re] og skal þá Alnum mæla. Hun á Fossfiору halfa strax fyrer vtann Fliót, liggjandj vid Hvolzfiору og Hörgslandz Fiору, Fiskveidj alla j Diupá þa er Diupárbacka hefur filgt, Afrett i Skorum vid Svýnfellinga ad helming[e], Kolskóg j

1 Hér næst eru fjörunytjar lögfestar, veiðivötn, skógaritök og önnur hlunnindi með tilvísun í máldaga kirkjunnar.

2 Skjal nr. 2 (35).

3 Skjal nr. 2 (26).

Vestrum Skorum so sem til Buss þarf, fimm Hrossa Eing j Hvolz Landj og skal jafnann slá ad austann medann nockurt Eing er effter...¹

Í vísitásiðum 1706 og 1749 eru eignir Kálfafellskirkju taldar upp í samræmi við eldri heimildir en ekkert er þar um landamerki jarðarinnar.² Þorsteinn Bjarnason lýsir ekki heldur merkjum í greinargerð sinni 1773 en til marks um það hvað heiðarnar séu snjólettar getur hann þess að nokkur nýbýli séu þar í kring, m.a. ein hjáleiga „í Kálfafells Heide fyrer vestann Diupá i Fljótshverfe“.³

Í brauðamati frá 1839 er almenn lýsing á jörðinni, hlunnindum hennar og ítökum. Nákvæmari er lýsing jarðarinnar í skýrslu um tekjur og útgjöld Kálfafellsprestakalls frá 1854. Þar segir m.a.:

Beitarland hefur jörðin mikið að víðlendi en graslítið að norðanverðu og svo er nokkur hluti þess undirorpinn aur- og grjóts-skríðum samt uppblástri af moldar- og sand-foki. Útigangur þykir hér samt vera í betra lagi. Meðal kosta við jörð þessa má telja það að hún hefur allgóða og nálæga beitar haga fyrir fænað á vetrar dag, samt það að hún er ekki óhæg til slægna þar þær eru ekki langt í burtu. ... Í landareign Kálfafells er Bakkafjall sem um lánan tíma hefur verið notað af ábúandanum á Mariubakka til beitar mót ýmislegum ótilteknum greiða.⁴

Síðan eru talin upp ýmis ítök kirkjunnar eftir máldögum, m.a. skógarhögg í Vestri-Skorum og „ýmisleg önnur ítök sem ekki hafa notuð verið í manna minnum“.⁵ Kirkjan hafði hvorki þá né síðar neinar tekjur af hlunnindum sínum og ítökum.⁶

Árið 1848 vísiteraði Helgi G. Thordersen biskup Kálfafellskirkju, og voru eignir hennar og landamerki þá færð til bókar að mestu í samræmi við eldri heimildir:

Ár 1848 þann 2n August visiteradi Biskupinn H.G. Thordersen Ridd. af Dbr. kyrkjuna ad Kálfafelli í Fljótshverfi á Sidu. Hún á heimaland alt til ummerkja, rædur ad austanverdu Diupá frá jöklum ofan og frammá svonefndan Lambhaga, en þar fyrir framan á kyrkjan Diupárbakkaland, hvör jörd nú er í eydi, og Lundhólma hvörtveggji fyrir austan ána. - Ad utan edur vestan rædur Brúará hid efra á fjöll upp, er fyrir sunnan stadinn fellur í Djúpá. Kyrkjan á fiskveidi alla í Diupá þá er Diupárbakka hefur fylgt; Keldubakka sem nú kallast Mariubakki; kolskóg í Vestrum Skorum svo sem til bús þarf og Fitina er liggur fyrir vestan Breidabólstað. Hún á og Mariubakkafjöru, Lundarfjöru og Kálfafellsfjöru, sem köllud er þrenn 18c [hundruð]. Allar þessar fjörur kallast nú einu nafni Kálfafellsfjara. Héradauki eigna máldagar og visitatiur kyrkjinni Eyriksfell hálfu og afrétt í Skorum ad helmíngi vid Svínfellínga.⁷

Eiríksfell hálfu, sem hér er nefnt, hafði verið eignað kirkjunni á Kálfafelli allt frá því að elstu varðveittu máldagar hennar voru gerðir á 14. öld. Svo virðist sem ekki hafi verið ljóst á þessum tíma hvar Eiríksfell var. Sveinn Pálsson minnst á Eiríksfell í Ferðabók sinni og segir að í gegnum það sé klauf eða gjá sem nefnist Bárðarskarð, austan Hverfisfljóts.⁸ Jón Sigurðsson, prestur á Kálfafelli, kemst þannig að orði í sóknarlýsingu sinni 1859:

1 Skjal nr. 2 (27).

2 Skjöl nr. 2 (28 og 29).

3 Skjal nr. 2 (49).

4 Skjal nr. 2 (45).

5 Skjal nr. 2 (45). Sbr. einnig skjal nr. 2 (24) (gerðabók jarðamatsnefndar 1849-1850).

6 Sbr. einnig skýrslu frá tímabilinu 1862-1867 (skjal nr. 2 (46)).

7 Skjal nr. 2 (30).

8 *Ferðabók Sveins Pálssonar. Dagbækur og ritgerðir 1791-1797*. 2. b. Reykjavík 1983. S. 474.

Í Dals landareign er enn fremur að neðanverðu grasivaxinn, en að ofanverðu skerjóttur, ávalur fjallhóll, sem kallast Hnúta og liggur nú fyrir vestan áður nefnt Hverfisfljót. Það er ágiskun manna, að þetta tvennt, Brattháls og Hnúta, sé Eiríksfell það, sem Vilkinsmáldagi tileinkar hált kirkjunni hér á Kálfafelli, þó þar sé ekki getið, hvar það liggi, og virðist það styrkja þá meiningu að austan undir Bratthálsi rennur lítil á nokkur, sem kallast Eiríksfellsá, en fullkomin vissa er fyrir því, að Fljótið (Hverfisfljót), sem fyrir jarðeldinn 1783 rann fyrir vestan nefnda Hnútu, braut sér þá þann farveg, er það nú hefur, milli hennar og Brattháls.¹

Í Jarðatali Johnsens 1849 er jörðin Kálfafell skráð 20 hndr. að dýrleika en í Nýrri jarðabók 1861 er hún metin á 32,2 hundruð með hjáleigunum Kálfafellskoti og Blómsturvöllum.²

Árið 1912 seldi ráðherra Íslands ábúendum Kálfafells, Bergi Bergssyni og Stefáni Þorvaldssyni, hvorum um sig sinn helming jarðarinnar í samræmi við lög nr. 50, 16. nóvember 1907. Með þeim helmingi sem Stefán keypti fylgdi Kálfafellskot og var hlutur hans samtals metinn á 16,1 hundruð að nýju mati.³ Þegar fasteignamat var gert 1916-1917 var Kálfafellskot komið í eyði.⁴

Landamerkjabréf Kálfafells var undirritað 1. júlí 1922 og er á þessa leið:

Landamerki fyrir jörðinni Kálfafelli í Hörgslandshreppi.

Að austan ræður Djúpá frá jökli þar sem hún hefir upptök sín, alla leið suður úr þar til koma saman Rauðabergs og Mariubakka landamörk. Er það endamark að sunnan, þaðan liggur markið í Laxármynni til norðurs. Úr því ræður Laxá alla leið norður eftir þar til hún endar. Úr Laxárbotnum liggur markið til norðurs í vörðu á svokölluðum Fjallsenda, þaðan bein lína í sömu stefnu alt til jökuls.

Jörðin á fjöru, liggjandi milli Rauðabergs og Hvolsfjöru og hefir hún verið talin þrenn átján hundruð faðmar, ásamt jörðunum Mariubakka og Kálfafellskoti.

Auk þess eiga tjeðar jarðir í sameiningu hina svonefndu Kálfafellsmela og landið fyrir sunnan marklínú jarðarinnar Mariubakka, sem liggur milli Rauðabergs og Hvols landamarka alt til rekamáls ásamt veiðirjetti í Hvalsýki.

Landamerkjaskrá þessi er gjörð á Mariubakka 1. júlí 1922

Stefán Þorvaldsson [Kálfafelli]

Bergur Bergsson [Kálfafelli]

Sigurður Jónsson [Mariubakka]

Guðríður Þórarinsdóttir [Blómsturvöllum]

Ragnhildur Steingrímsdóttir [Rauðabergi]⁵

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi fyrir Hörgslandshrepp 13. júlí 1922 og fært í landamerkjabók.

Sama dag var gert sérstakt landamerkjabréf fyrir Kálfafellskot:

Landamerki fyrir jörðinni Kálfafellskoti í Hörgslandshreppi.

1 *Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873*. Jón Aðalsteinn Jónsson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík 1997. S. 159.

2 Skjöl nr. 4 (13, 14).

3 Skjöl nr. 2 (20, 21).

4 Skjal nr. 2 (25).

5 Skjal nr. 2 (6). Um búsetu þeirra sem skrifuðu undir bréfið, sjá *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 40, 46 og 47.

Að austan: Hlaðin varða í Yxnároddaskerjum sem er endamark að norðan bein lína suður í Fossá, þar sem hún fellur ofan af fjallinu norðvestan við Blómsturvallabæinn. Úr því ræður áin þar til hún fellur í Laxá. Úr því ræður Laxá þar til hún kemur saman við Brúará þar sem landið skerst úr að sunnan.

Að vestan: ræður Brúará til norðurs þar til Hvamsá fellur í hana. Úr því ræður Hvamsá þar til hún endar. Svo þaðan beina línu í áðurgreinda vörðu á Yxnároddaskerjum þar sem landið skerst úr að norðan. Jörðin á hlutdeild í veiðirjetti og reka á Kálfafellsfjöru, sem liggur milli Rauðabergs og Hvolfsfjöru og hefir að fornu verið talin þrenn átján hundruð faðmar á lengd.

Gjört að Mariúbakka 1. júlí 1922

Stefán Þorvaldsson Bergur Bergsson Sigurður Jónsson
Guðríður Þórarinsdóttir (eigandi að Blómsturvöllum).¹

Landamerkjabréf þetta var einnig lesið á manntalsþinginu fyrir Hörgslandshrepp 13. júlí og fært í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Eins og áður er getið eru Blómsturvellir nefndir sem önnur af tveimur hjáleigum Kálfafells í Jarðatali Johnsens 1847. Þeir munu fyrst hafa byggst sem hjáleiga Kálfafells um miðja 18. öld en lagst í eyði í Skaftáreldum.²

Árið 1914 seldi ráðherra Íslands Elínu Bjarnadóttur, ábúanda Blómsturvalla, jörðina til eignar í samræmi við lög nr. 50, 16. nóvember 1907, um sölu kirkjujarða. Jörðin var þá metin á 6,1 hundrad að nýju mati.³ Í gerðabók fasteignamatsnefndar tveimur árum síðar er beitalandi jarðarinnar lýst svo:

Beitalandið er fjalllendi, kjarngott til sauðbeitar, ekki viðlent en snjóljett og fremur skjólgott. Auðvelt er að nota vetrarhaga. Sumarheit stórgripa er ekki góð.⁴

Landamerkjabréf Blómsturvalla var undirritað að Kálfafelli 1. júlí 1922 og er á þessa leið:

Landamerki fyrir jörðinni Blómsturvöllum í Hörgslandshreppi. Að austan milli Kálfafells og Blómsturvalla. Laxá ræður frá því Fossá fellur í hana norður eftir, þar til hún endar. Úr Laxárbotnum til vesturs í Brúarárbotna, þaðan til suðurs í vörðu sem hlaðin er á Yxnároddaskerjum, þaðan í sömu stefnu í Fossá þar sem hún fellur ofan af fjallinu norðvestan við Blómsturvelli. Úr því ræður áin þar til hún kemur í Laxá þar sem landið skerst úr. Auk þess á jörðin hlutdeild í Kálfafellsmelum sem er sameign.

Gjört að Kálfafelli 1. júlí 1922

Guðríður Þórarinsdóttir (eigandi Blómsturvalla)
Stefán Þorvaldsson Bergur Bergsson
(eigandi ½ Kálfafells og Kálfafellskots) (eigandi ½ Kálfafells)
Sigurður Jónsson (eigandi Mariúbakka).⁵

1 Skjal nr. 2 (7).

2 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 46.

3 Skjal nr. 2 (17).

4 Skjal nr. 2 (25).

5 Skjal nr. 2 (9).

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi fyrir Hörgslandshrepp 13. júlí sama ár og fært í landamerkjabók.

Árið 1923 fór fram áreið á landamerki milli jarðanna Kálfafells, Blómsturvalla, Mariubakka og Hvols annars vegar og Hraunjarða hins vegar eins og nánar er greint frá í bréfi þar um:

Ár 1923, laugardaginn 13. október gerði hreppstjóri Hörgslandshrepps, ásamt úttektarmanni Bjarna Bjarnasyni í Hörgsdal, áreið á landamörk milli jarðanna Kálfafells, Blómsturvalla, Mariubakka og Hvols annarsvegar og Hrunajarða hins vegar, til þess þar, samkvæmt fyrirlagi sýslumannsins í Skaftafellssýslu í brjefi dags. 26. sept. þ.á., að athuga landamerkjalínu milli tjeðra jarða og jafna ágreining þar um...

Eftir að hafa athugað eftir föngum atvik öll og stefnu tjeðrar ágreiningslínu, urðu hlutaðeigendur ásáttir um að austurmarkalína Hrunajarða, skyldi ákveðast þannig:

Úr horn og endamarki milli Seljalands og Hrunajarða, sem er varða hlaðin saman og austan við svokallaða Seljalandsfit, þar sem Seljalandsland skerst úr, skal marklínan liggja beint í suður í hádegisstað alt að rekamáli.

Eftir því sem frekast var hægt að álykta snertir marklína þessi ekki Kálfafellsland og verður því landamark milli Hvols og Hrunajarða.

Með þessu jafnaðist ágreiningur sá er hjer var um að ræða og var gjörðinni þar með lokið.¹

Sátt þessi var lesin á manntalsþingi fyrir Hörgslandshrepp 9. júlí 1924 og færð í landamerkjabók.

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkjabréfa Kálfafells og Blómsturvalla hafi þessar jarðir verið framseldar á hefðbundinn hátt og veðsettar.²

5.5. Rauðaberg

Í máldaga frá 1340 kemur fram að frá Rauðabergi var greidd hálf vætt af osti í „itölu“ til klaustursins í Þykkvabæ.³ Rauðaberg er í máldaganum ekki meðal þeirra jarða sem eignaðar voru klaustrinu, en í yngri heimildum er hún talin með klausturjörðum og komst í eigu konungs eftir siðaskiptin.⁴

Í jarðabók 1686 er Rauðaberg metið á 23 hundruð og 160 álnir í samræmi við landskuldina en 12 hundruð í jarðabók 1695 samkvæmt fornu mati.⁵ Í Jarðatali Johnsens 1847 er dýrleiki Rauðabergs sem fyrr 12 hundruð en í Nýrri jarðabók 1861 er hann færður niður í 11,6 hundruð.⁶

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Skaftafellssýslur glataðist í brunanum mikla í Kaupmannahöfn 1728 en til er lýsing á jörðum Kirkjubæjarklausturs frá svipuðum tíma. Þar segir um Rauðaberg:

Landskuld 1^a [hundrað], kúgildi 4. Tún þeirrar jarðar stórkostlega af sér gengin, sem að fornu og nú nýlega skeð er, með grjótskriðuhlaupum og vatnságangi úr fjallinu. Engjar til fjallsins (sem jörðunni

1 Skjal nr. 2 (12).

2 Skjöl nr. 2 (59), 4 (33).

3 Skjal nr. 4 (3).

4 Sjá t.d. skrá um itök klaustursins í Kirkjubæ á Síðu frá 1528, en þar er „Raufarberg“ talið með þeim jörðum Þykkvabæjarklausturs sem greiddu „skyldur“ til klaustursins í Kirkjubæ (*Íslenskt fornbréfasafn* 9, s. 471).

5 Björn Lárusson 1967, s. 334.

6 Skjöl nr. 4 (13, 14).

fylgt hafa) af sér gengnar og næsta ónýtar af grjóti og skriðum. Er fyrir oss fram borið, að þegar Magnús heitinn Jónsson bjó á þessari jörðu, hafi hér forsorgast 10 kúgildi (meðan Djúpárbakkamýri var af hönum til slægna brúkuð), en nú ei meira en fjöggra kúa þungi. Haglendi ánægjanlegt, þegar selstaða verður brúkuð, þó sumstaðar mjög blásið sé. Virðist oss þessi jörð vegna áðurnefndra spjalla, so sem hún er nú á sig komin, byggjandi fyrir 80 álnir með tveimur kúgildum so fram Djúpárbakkamýri ekki aftur næst undir jörðina Rauðaberg kúgildunum til fösturs.¹

Þegar úttekt var gerð á jörðinni um miðja 19. öld var hún ekki talin geta framfleytt nema einni kú og 140 fjár. Engjar voru sagðar engar „og aðeins reitingslæur í bestu árum í úthögum, sem eru í meðallagi víðlendir og að gæðum í betra lagi, útigangur fyrir fê er hér góður.“² Í gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849-1850 er tekið fram að Rauðaberg sé góð fjárjörð og því bætt við að til vetrarbeitar „[muni] lengi hafa verið brúkuð meðfram Nupstaðar og Djúpárbakkahraun“.³ Um jarðarnytjar Rauðabergs segir m.a. í gerðabók fasteignamatsnefndar 1916:

Meiripartur beutilandsins er fjalllendi, hitt nokkuð gróið brunahraun, víðlent, kjarngott beutiland fyrir sauðfje, snjóljett og auðvelt að nota vetrarheit, skjólgott; snögglend stórgripabeit.⁴

Eins og fram hefur komið var Rauðaberg konungseign og því jafnan í leiguábúð en árið 1893 var jörðin seld ábúanda hennar, Gísla Arinbjarnarsyni. Í afsalinu er jörðin sögð í eigu landssjóðs og seld með heimild í lögum nr. 31, frá 11. desember 1891.⁵

Í heimild, sem rekja má til 17. aldar, er lýst merkjum milli Rauðabergs og Nupsstaðar og er sú lýsing tekin upp í kafla 5.6.

Við skoðanagerð klausturjarða 1847 var landamerkjum Rauðabergs lýst þannig.

Landamerki: að austan er Krossá í fjallbrúninni, en að öðru leyti þar óviss, en að vestan ræður Djúpá svo langt fram sem Rauðabergshraunið nær. Fjara á að fylgja jörðunni að sögn 600 faðmar að leingd, og liggur austan við Kálfafellsfjöru.⁶

Landamerkjabréf Rauðabergs var gert 1891 og er á þessa leið:

Landamerkjaskrá fyrir þjóðjörðinni Rauðabergi í Kleifahreppi.

Að austan: Krossá ræður til heiðarinnar, sem hún (áin) er löng til og svo frá vestustu upptökum hennar beina línu í Alptadalsbrýr og úr því beint norður í jökul, svo aptur suður á bóginn úr Krossárfossi beint í Krossármynni og svo beina línu að stórstraumsfjörumáli.

Að vestan: ræður Djúpá, frá jökli sem hún hefir upptök sín og allt suður fyrir Rauðabergshraun, svo aptur suður á bóginn vestasti tanginn á Rauðabergshrauni og Lundur skal bera hvert í annað miðað frá fjalli, svo úr því beina línu að stórstraumsfjörumáli.

Jörðin á fjöru liggjandi milli Nupsstaðarfjöru að austan og Kálfafellsfjöru að vestan.

1 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. *Fylgiskjöl*. Reykjavík 1990. S. 453.

2 Skjal nr. 2 (24).

3 Skjal nr. 2 (51).

4 Skjal nr. 2 (25).

5 Skjal nr. 2 (15).

6 Skjal nr. 4 (58), sbr. einnig skjal nr. 2 (41) (úttektargerð 1847).

Gjört að Rauðabergi 7. maí 1891.

Gísli Arnbjarnarson	Ólafur Pálsson
ábúandi á Rauðabergi	umboðsmaður
Jón Jónsson	Fyrir hönd Kálfafellskirkju
	Bjarni Þórarinnsson ¹

Bréf þetta var lesið á manntalsþingi að Mörk 4. júní 1891 og fært í landamerkbók.

Árið 1950 var jörðinni skipt til helminga með gjafayfirlýsingu sem undirrituð var 13. september það ár.² Frá árinu 1980 hafa jarðirnar verið nefndar Rauðaberg I og II.³

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkbjórbréfsins hafi Rauðaberg verið framselt á hefðbundinn hátt og veðsett.⁴

5.6. Núpsstaður

Samkvæmt kirknaskrá Páls biskups Jónssonar frá um 1200 var kirkja að Lómagnúpi (Núpsstað) á þeim tíma.⁵ Í máldaga kirkjunnar, sem talinn er vera frá 1343, segir að Nikulásarkirkja að Lómagnúpi eigi tvo hluti (líklega $\frac{2}{3}$) í heimalandi. Þangað lágu tveir bæir undir til tíundar og bænhus „að raufarbergi“ (Rauðabergi), og skyldu vera að kirkjunni prestur og djákni.⁶ Eignarhlutur kirkjunnar er óbreyttur í Vilkinsmáldaga 1397 en í máldagabók Gísla biskups Jónssonar frá um 1570 er kirkjan sögð eiga heimaland allt.⁷ Kirkjan ásamt jörðinni virðist því hafa verið sjálfstæð stofnun, staður, enda í máldaganum nefnd Núpsstaður um leið og vísað er til gamla heitisins Lómagnúpur.⁸ Engu að síður var kirkjustaðurinn talinn heyra undir Skálholtsstól. Í vísitásiu 1645 er tekinn upp sá texti úr máldögum að kirkjan að Lómagnúpi eigi tvo hluti í heimalandi og síðan bætt við: „...og Jörden liggur vnder Skálholts Kyrkju, og leygd þadan“.⁹ Í vísitásiu 1677 er þetta nánar skýrt með þeim orðum að þriðjungur jarðarinnar liggi undir Skálholtskirkju „og er leigd þadann“.¹⁰ Þetta hefur orðið til þess að Núpsstaður er skráður sem eign Skálholtsstóls í jarðabókunum 1686 og 1695.¹¹ Í jarðabókinni 1686 er jörðin sögð 20 hundruð að dýrleika en 10 hundruð í jarðabókinni 1695 og mun það hafa verið í samræmi við fornt mat.

Í vísitásiu Núpsstaðar 1657 er stutt landamerkjalyking: „Landamerke Stadarenz hallden j Krossá ad utan, enn ad austan deila Jöklar“.¹² Sams konar lýsing er einnig í vísitásiubók 1677.¹³ Í vísitásiu Núpsstaðar 1706 er landamerkjum jarðarinnar lýst með sama orðalagi og í fyrri vísitasíum og síðar bætt við: „...og so seigest Jón [þ.e. Jón Jónsson bóndi á Núpsstað] brukad hafa, nema hvad

1 Skjal nr. 2 (4).

2 Skjal nr. 6 (5).

3 Skjöl nr. 4 (49 og 50), 6 (6).

4 Sbr. skjöl nr. 2 (58), 4 (37), 6 (5 og 6). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 40.

5 *Íslenskt fornbréfasafn* 12, s. 5.

6 Skjal nr. 4 (1).

7 Skjöl nr. 4 (7 og 12).

8 Sbr. Magnús Stefánsson, 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficalrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 106, 130.

9 Skjal nr. 2 (31).

10 Skjal nr. 2 (33), sbr. einnig skjal nr. 2 (34) (vísitásiu 1706). Núpsstaður hefur trúlega verið það sem kallað er „innkorporeruð“ kirkja. Í því fölst m.a. að tekjur kirkjunnar runnu til Skálholtsstaðar sem að sínu leyti bar ábyrgð á viðhaldi kirkjunnar. Í heimildum er Núpsstaður þó ýmist skráður sem Skálholtseign eða beneficium (kirkjulén eða staður) (sbr. Magnús Stefánsson 2000, s. 149, 159-169).

11 Sbr. Björn Lárusson 1967, s. 334. Sbr. einnig skjal nr. 2 (23) (jarðamat 1804).

12 Skjal nr. 2 (32).

13 Skjal nr. 2 (33).

Kalffellingar reke þangad stundum Naut“.¹ Þá er að geta þess að varðveitt er í afskrift lýsing á landamerkjum milli Nupsstaðar og Rauðabergs frá 1616 (sbr. k. 5.5.):

Um landamerkj á millum Nupsstaðar og Raudabergs.

Það medkiennest eg Finnur Gislason að eg var sex ár á Nupsstað hia mý(n)um saluga fodur Gísla Finnssine og visse eg alldrej agrejning mille hans og Jóns heitins Gíslasonar sem bið á Raudaberge. Og hiehlit minn elskannlege fader landeign Nupsstaðar vtj Krossá og að so her er j sannleika set eg mýna eiginn hond hier vnder skrifad og vtgiefinn ner (!) Nupstad 14 Julij 1616.

Vnderskrifad naffn

Fjnnur Gislason eigin hendi.²

Annar vitnisburður frá sama tíma er á þessa leið:

So felldann vitnisburd ber eg Snorri Arnorsson umm landamerkj á mille Nupsstaðar og Raudabergs að eg heirdi alldrej tuymæle á leika að Nupstadur ætte ecki allt að Krossá þar sem hun kiemur framm vr gliufrinu nidur vnder fiallinu. Enn vppa allt að henne og so siondeiling riett vr Krossár Bothnum og nordur vnder Jokul og so hiehlit eg með ollu atolulaust og so sa saulugie Þordur heitinn Teitsson sem á Nupsstað var j fioritýe ár og bio hann þar bue sýnu og -l upp oll sýn born. Þar næst fór hann til Raudabergs og bio þar þá og hiehlit hann ecki leingra austur enn að Krossá og eckj bår hann neinar brigdur á landid fyrer austann ána og alldrej helldur ataldj þetta Jón Gislason sá sem á Raudabergi bio á meðann eg á Nupsstað vár. Og hier effter maa eg sueria ef þurfa þiker.³

Nupsstaður var meðal þeirra kirkna Skálholtskirkju sem ætlunin var að selja í lok 18. aldar eftir að biskupsstóllinn var niður tekinn og fluttur til Reykjavíkur.⁴ Nupsstaður var þó ekki seldur fyrir en 1839, á uppboði sem haldið var 7. júní, og var kaupandinn ábúandi jarðarinnar, Jón Hannesson.⁵

Nupsstaður hefur löngum þótt vera landkostajörð. Skógur mikill fylgdi jörðinni og er talið í jarðamati 1804 að hann geti gefið af sér 10 tunnur kola árlega.⁶ Í gerðabók jarðamatsnefndar 1849-1850 er landkostum Nupsstaðar lýst m.a. á þessa leið:

Hagar eru sérlega víðlendir og góðir og útigangur fyrir fê góður á vetrum, skógur er hér töluverður, silúngsveiði má hér hafa og fjallagrasatekiu.⁷

Í gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 er sams konar lýsing:

Beitilandið er fjalllendi, víðlent, ágætt beitiland vetur og sumar. Skóglendi allmikið, en langt frá bæn-

1 Skjal nr. 2 (34).

2 Skjal nr. 2 (37). Uppskriftin er með hendi Jóns Þorkelssonar fyrrverandi þjóðskjalavörðar eftir afskrift í vísitásiubók Þórðar biskups Þorlákssonar staðfestri í Skálholti 16. janúar 1683.

3 Skjal nr. 2 (37).

4 Sbr. skjöl nr. 4 (13 og 30). Í *Jarðatali Johnsens* 1847 (s. 6, 1. nmgr., skjal nr. 4 (13) er jörðin sögð metin á 25 1/3 hundrad í stólsjarðabókinni en hún var seld sem 10 hundraða jörð á 400 ríkisbankadali (skjal nr. 2 (14)).

5 Skjal nr. 2 (14). Afsalsbréfið var dagsett 24. október 1840 og upplesið fyrir manntalsþingsrétti á Kleifum 9. júní 1841 (sama heimild).

6 Skjal nr. 2 (23).

7 Skjal nr. 4 (24).

um. Vetrararbeit er hæg, en smalamenska haust og vor mjög erfið. ... Skógartak er til allmikið, en nokkuð langt á það.¹

Landamerkjabréf Nupsstaðar var undirritað 7. maí 1891:

Landamerkjaskrá fyrir óðalseigninni Nupsstað í Fljótshverfi

Að austan: Að Súlratindar beri hver í annan, skoðað frá sjó, svo beina leið að norðan og að stórstraumsfjörumáli.

Að vestan: Krossá ræður til heiðarinnar sem hún er löng til, og svo frá vestustu upptökum hennar beina línu í Alptadalsbrýr og úr því beint norður í jökul. Svo aptur suður á bóginn úr Krossárfossi, beint í Krossármynni og svo beina línu að stórstraumsfjörumáli.

Jörðin á fjöru, liggjandi milli Skaptafellsfjöru í Örafum að austan og Rauðabergsfjöru í Fljótshverfi að vestan.

Gjört á Nupsstað hinn 7. maí 1891

Jón Jónsson, ábúandi Nupsstaðar

Gísli Arnbjarnarson, ábúandi Rauðabergs

Jón Einarsson, Einar Jónsson, Magn. Sigurðsson ábúendur Skaptafells.²

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Mörk 19. maí 1892 og fært í landamerkjabók.

Ekki varð sátt um austurlandamerki Nupsstaðar því að eigendur jarðarinnar og Skaptafells í Örafum lögðu ekki sama skilning í orðalagið „að Súlratindar beri hver í annan“. Að sögn staðkunnugra eru Súlratindar þrír og er miðtindurinn lægstur. Nupsstaðarmenn vildu draga landamerkjalinuna um tvo neðstu tindana en eigendur Skaptafells töldu rétt að miða við neðsta og efsta tind Súlratinda. Í október 1996 lagði sýslumaðurinn í Vík fram sáttatillögu þar sem landamerkjalínan er dregin úr neðsta Súlratindi og suðurmark miðað við lengdar- og breiddargráðu (breiddargráðu 63°46' og lengdargráðu 17°23').³ Ekki varð full sátt um þessa tillögu sýslumanns.⁴

Heimildir benda ekki til annars en að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi jörðin Nupsstaður verið framseld á hefðbundinn hátt og veðsett.⁵

6.7. Smölun heiðalanda

Heiðalönd Fljótshverfis er hluti af afrétti Kleifahrepps hins forna sem náði frá Sigurðarfitjarálum rétt austan Nupsvatna og vestur að Geirlandsá. Árið 1892 var honum skipt í Kirkjubæjar- og Hörgslandshrepp án þess að sett væru hreppamörk á afréttinum og lenti austasti hluti hans til Hörgslandshrepps (þ.e. Síðu, Brunasands og Fljótshverfis).⁶

Í ritinu *Göngum og réttum* er „afréttur“ Fljótshverfinga sagður liggja milli Skeiðarárjökuls að austan og Hverfisfljóts að vestan. Að norðan takmarkist hann af Vatnajökli.⁷ Nánar tiltekið er

1 Skjal nr. 2 (25).

2 Skjal nr. 2 (5).

3 Skjal nr. 4 (25).

4 Sbr. skjal nr. 4 (26).

5 Sbr. skjal nr. 2 (57), 4 (38). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 39.

6 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 9-13.

7 *Göngur og réttir*. 1. b. Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar. Önnur prentun aukin og endurbætt. Akureyri 1983. S. 129.

Eystrafjall austast á afréttinum, milli Skeiðarárjökuls og Núpsár. Þar fyrir vestan taka við Bergvatnsáahraun innar en Hvítárholt frammar og síðan fjallgarður sem Björninn kallast. Vestar eru Núpsstaðar- og Rauðabergsheiði en vestan Djúpár er Kálfafellsheiði megináfréttarsvæðið.¹ Í þessu sama riti er tekið fram að afréttarsvæði þetta „[sé] ekki allt almenningur, heldur heimalönd, sem þó eru hin erfiðustu til smölunar, sérstaklega Núpsstaðaland“.²

Í lýsingu Kálfafellssóknar í Fljótshverfi frá 1859 segir um afréttarlönd sóknarmanna:

Engin afréttarlönd eru hér önnur en heiðarlönd þau, sem tilheyra jörðunum, og engin lögrétt. Hrúni einn og Spilduhraun eiga afrétt og réttir saman við Síðumenn.³

Í gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849-1850 er tekið fram að í Fljótshverfi sé „að vísu eingi<n> afrétt en næg fjalllönd til uppreksturs geldfjá“.⁴

Hér ber þó að geta þess að samkvæmt máldögum Kálfafellskirkju átti hún afrétt í Skorum að helmingi við Svínfellinga í Örafum og kolskóg í Vestri-Skorum til búsparfa.⁵ Þetta er síðan ítrekað í vísitasmálum kirkjunnar 1641, 1677, 1706, 1749 og 1848.⁶ Í Jarðabók Ísleifs Einarssonar frá 1709 er komist svo að orði um jörðina Svínafell í Örafum að henni sé eignaður afréttur „í Eystrafjalli“, og mun þar vera um sama afrétt að ræða.⁷ Við skýrslutökur staðfesti Eyjólfur Jónsson á Núpsstað að frá Svínafelli hefði verið rekið á Eystrafjall og einnig um tíma (á að giska 1913-1918) frá Kálfafelli.⁸

Uppland jarðanna Núpsstaðar og Rauðabergs, austan Djúpár, þykir erfitt yfirferðar sökum þess hve sundurskorið það er af djúpum gljúfrum, sums staðar með illfærum ám fyrir menn og fé.⁹ Í Sunnlenskum byggðum er greint frá því að smölun í Fljótshverfi hafi alla tíð verið í höndum ábúenda án afskipta sveitarstjórnar.¹⁰ Þetta var einnig staðfest við áðurnefndar skýrslutökur. Að sögn Eyjólfssonar á Núpsstað gekk féð í Núpsstaðarlandi lengst inn að Grænalóni og jökli, þó aldrei á Grænafjall því að vatn og jökull var á milli. Menn frá Rauðabergi tóku þátt í að smala þetta land enda fór fé þeirra þar um en að öðru leyti sá hver bóndi um að smala sitt eigið land sjálfur.¹¹

6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

6.1. Inngangur

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu sem tekið var til meðferðar, málum nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og

1 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 129.

2 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 129.

3 *Skaftafellssýsla* 1997, s. 173.

4 Skjal nr. 2 (51).

5 Sbr. skjöl nr. 4 (2, 8 og 12) (máldagar frá [1343], 1397 og 1570).

6 Skjöl nr. 2 (26-30).

7 Sbr. *Byggðasaga Austur-Skaftafellssýslu*. 3. b. (Sigurður Björnsson Kvískerjum: Örafí.). Reykjavík 1976. S. 77.

8 Skýrslutökur í máli nr. 9/2003.

9 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 130.

10 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 14.

11 Hannes Jónsson Hvoli, Eyjólfur Jónsson Núpsstað, Sefán Björgvinsson Rauðabergi, Ragnar Jónsson Dalshöfða og Stefán Björnsson Kálfafelli, við skýrslutökur í máli nr. 9/2003.

nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítilsháttar breytingum, og fylgja í viðauka með úrskurði þessum.

Þannig er gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þær breytingar sem á því hafa orðið síðan. Einnig er fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda. Gerð er grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað er sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka sem og eignarhaldi á og undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá er fjallað um það hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands megi draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist ítaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins. Því næst er fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Í því sambandi er gerð sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásiðum, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum. Loks eru dregnar saman meginniðurstöður um þau atriði sem að framan hafa verið rakin.

Þá hefur óbyggðanefnd við úrlausn sína litið til og tekið mið af niðurstöðum Hæstaréttar í fyrstu dómum réttarins í þjóðlendumálum, varðandi úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi. Dómar þessir voru kveðnir upp 21. október 2004 í málum nr. 47 og 48/2004.

Í þeim köflum, sem hér fara á eftir, verður gerð grein fyrir þeim sérstöku forsendum sem úrskurður óbyggðanefndar í máli þessu byggist á. Sú umfjöllun er í beinu samhengi við framan- greindar almennar niðurstöður óbyggðanefndar á svæðum I og II og vísar til þeirra. Í upphafi verður fjallað um landnám á því svæði sem hér er til meðferðar og því næst koma niðurstöður óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu einstakra landsvæða, í staðfræðilegri röð frá vestri til austurs.¹ Þá verður fjallað um ákvörðun málskostnaðar og loks gerð grein fyrir tæknilegum atriðum.

6.2. Landnám

Svo sem fram kemur í kafla 5.1. nefnir Landnámabók einn landnámsmann í Fljótshverfi, Bárð Heyangurs-Bjarnarson. Mörkum landnámsins er hvergi lýst en þó er ljóst að það hefur náð vestur að Hverfisfljóti (eða Almannafljóti eins og það er nefnt í Landnámu) því að Eyvindur karpi er sagður hafa numið land á milli Almannafljóts (Hverfisfljóts) og Geirlandsár. Einar Ólafur Sveinsson miðaði austurmörkin við Skeiðarársand („svæðið frá Skeiðársandi að Hverfisfljóti“), og Haraldur Matthíasson taldi einnig að þau hefðu náð út á sandinn, austur fyrir Núpsá. Gleggstu kennileitin þar um slóðir hefðu verið Súlutindar tveir á austurbrún Eystrafrjalls og mörkin því dregin þar sem tindana bar saman. Þessar ályktanir eru í samræmi við síðari tíma heimildir, einkum landamerkjalýsingar frá lokum 19. aldar, en styðjast ekki beinlínis við frásagnir Landnámu. Engar vísbendingar eru um mörk landnámsins inn til fjalla.

Vísast hér til fyrri niðurstöðu óbyggðanefndar um heimildargildi Landnámu þar sem segir að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi, sbr. umfjöllun um landnám í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Land í Fljótshverfi er afmarkað af jöklum hið efra og sjó hið neðra. Undirlendi sveitarinnar er að mestu leyti sandar og leirur sem myndaðar eru af framburði vatnsmikilla jökuláa. Fjalllendið rís mjög bratt upp af undirlendinu, með þverhníptum klettaveggjum, sem víða eru í 300-500 m hæð. Að vestanverðu þekja hraun láglandið ofan sanda og upp undir jökul. Skil á milli undirlendis og fjalllendis eru þar ekki jafnskörp. Fjölmarginir dalir skerast inn í fjalllendið, stórir og smáir. Talið er

1 Umfjöllun um staðhætti og gróðurfar er byggð á skýrslu Ingva Þorsteinssonar, ráðgjafa óbyggðanefndar á sviði náttúrufræði, sbr. skjal nr. 10, útgefnuð kortum Landmælinga Íslands, örnefnaskrár frá Örnefnastofnun Íslands, athugunum í vettvangsferð, sbr. kafla 4.4., og almennum upppláttarritum, svo sem árbókum Ferðafélags Íslands.

vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshverfi verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er og jöklar minni.¹ Fjarlægðir milli jökuljaðars og sjávar í Fljótshverfi eru minnst 25 km og mest 48 km í beinni loftlínu. Frá suðurbrún Kálfafellsheiðar að jaðri Síðujökuls eru u.þ.b. 15 km og frá Lómagnúp sunnanverðum að jökuljaðri ofan Græna fjalls eru u.þ.b. 28 km.

Þess ber þannig að geta að sé tekið mið af staðháttum við túlkun landnámslýsinga er ekki úti-lokað að land í Fljótshverfi hafi verið numið frá sjávarmáli að þáverandi jökulbrún. Vafi um þetta atriði hlýtur að vaxa eftir því sem norðar dregur. Óvissa um aðferðir við landnám er þó of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.²

6.3. Dalshöfði

Dalshöfði liggur á milli jarðanna Þverár og Brattlands til vesturs og Núpa og Seljalands til austurs. Norðan og vestan Dalshöfða er Síðumannafréttur. Sunnan Dalshöfða, á milli Þverár og Seljalands, liggur Hrunatorfa (þ.m.t. Teygingalækur). Að norðanverðu er Síðujökull.

Bæjarstæði Dalshöfða stendur sunnan undir Dalsfjalli sem nær hæst 406 m hæð. Norðvestur af fjallinu er nokkuð reglulegt fell sem nefnist Hnúta (539 m) og norður af því er Brattháls. Nokkuð samfelldur fjallsrani teygir sig þannig inn að Síðujökli og rís hæst í 878 m, u.þ.b. 5 km frá jökulrönd. Samsíða fjalllendi liggja hraun sem runnið hafa niður á láglendi, Núpahraun að austanverðu og Eldhraun að vestanverðu. Núpahraunið nær inn að jökli og þekur um 24 km² á þessu svæði, það er slétt og þakið gróðri að mestu. Brunná á upptök í Síðujökli austanverðum og rennur lengst af austan við Núpahraun en síðan þvert yfir það og þá meðfram hraunkantinum að vestan. Eldhraun er hins vegar úfið og óslétt. Hverfisfljót rennur frá Síðujökli, vestur með Bratthálsi og Dalsfjalli en sneiðir austur fyrir Hnútu og sker þannig miðhluta fjallsranans frá öðrum hlutum hans. Talið er að fyrir Skaftaárelda 1783 hafi fljótið runnið vestan Hnútu en hraunstraumurinn þvingað það austar. Þykkt lag af grámosa hefur breiðst yfir Eldhraun að mestu leyti þar sem Hverfisfljótið flæðir ekki yfir það. Eiríksfellsá rennur austan undir Bratthálsi við vesturjaðar Núpahrauns og fellur í Hverfisfljótið skammt fyrir neðan Bárðarskarð þar sem fljótið skilur Hnútu frá Bratthálsi. Frá bæjum að jökli eru 20 km í beinni loftlínu.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína þaðan sem stefnulína frá fjallinu Kaldbak (sjá mál nr. 8/2003) í toppinn á Hnútu sker merki Brattlands og Dalshöfða og síðan áfram til austurs í toppinn á Miðfelli. Samkvæmt þessari kröfugerð fellur m.a. Brattháls og annað fjalllendi næst Síðujökli, auk norðanverðs Núpahrauns, innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Dalshöfða lýst kröfu um beinan eignarrétt að þeim hluta þessa landsvæðis sem þeir telja að liggi innan merkja jarðarinnar samkvæmt landamerkjabréfi hennar, þ.e. landsvæðisins á milli Hverfisfljóts, Brunnár og Síðujökuls. Miðað er við legu jökulsins „eins og hún er á haustdegi“ þó þannig að land það, sem undan jökli kann að koma, falli til jarðarinnar með beinum eignarrétti. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.2.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er vísað almennt til landnáms, nýtingar lands og staðhátta í norðanverðu Fljótshverfi. Ólíklegt sé að hálendið hafi verið numið og það hafi einungis verið nýtt til sumarþeirra fyrir búfé. Auk þess mæli dómafordæmi Hæstaréttar því í mót að svo mikil öræfi og hrikalegt landslag geti verið beinum eignarrétti undirorpið. Þá komi fram í Vilchinsmáldaga að Kálfafellsstað sé tileinkað hálfu Eiríksfelli sem nú kallist Brattháls og Hnúta enda renni Eiríksfellsá austan undir Bratthálsi. Þjóðlendu-kröfulína taki einnig mið af líklegum þjóðlendumörkum á landsvæðum umhverfis Dalshöfða.

Af hálfu eigenda Dalshöfða, sbr. skjöl nr. 5 og 5(3), er því haldið fram að land í Fljótshverfi hafi verið numið allt að jökli og allt land þar á milli hafi verið nýtt á einhvern hátt á einhverjum tíma

1 Sjá skjöl nr. 10-11.

2 Sbr. umfjöllun um landnám í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Landamerki hafi verið átölulaus og landamerkjabréfum þinglýst án athugasemda. Sönnunargildi þeirra sé mikið og íslenska ríkið verði að sýna fram á að landamerkjum sé þar rangt lýst, að efni eða formi. Það hafi ekki verið gert. Jökullinn sé hin náttúrulegu og eiginlegu landamerki sem hljóti því að breytast eftir því sem jökull skriður fram eða hopar. Loks er að auki vísað til hefðar.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar að Dalshöfða er rakin í kafla 5.2. Þar kemur fram að Dalshöfði er byggður árið 1802 úr landi Eystri-Dals sem getið er í heimildum frá 17. öld og má að líkindum finna heimildir um allt frá 14. öld. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Af lýsingum Landnámabókar verða ekki dregnar afdráttarlausar ályktanir um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landi í Fljótshverfi með námi. Miðað við staðhætti er það þó ekki útilokað, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum jarðarinnar Dalshöfða er lýst í landamerkjabréfi hennar og hvað ráðið verður af eldri heimildum um sama efni. Jafnframt verður litið til gagna um merki þeirra landsvæða sem liggja að Dalshöfða. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, gagnvart hálendi og jökli, og innan kröfuvæðis íslenska ríkisins. Hér ber þess að geta að í máli nr. 8/2003 hjá óbyggðanefnd er komist að þeirri niðurstöðu að Síðumannaafréttur sé þjóðlenda. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Dalshöfða verður fjallað um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Fyrstu heildstæðu lýsinguna á landamerkjum Dalshöfða er að finna í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 11. júní 1886 og þingl. 19. sama mánaðar. Í landamerkjabók Skaftafellssýslu verður ekki séð að bréfið hafi verið undirritað af fyrirsvarsmanni Dalshöfða sem var á þessum tíma svokölluð þjóðjörð, áður klausturjörð. Það er áritað af fyrirsvarsmönnum flestra aðliggjandi landsvæða, þ.e. Þverár og Brattlands á Síðu, Seljalands, Teygingalæks og Hruna, en ekki vegna Núpa og Síðumannaafréttar. Þess ber að geta að Seljaland og Núpar voru einnig þjóðjarðir. Lýst er merkjum Dalshöfða í vestur, austur og suður en norðurmörkum ekki lýst sérstaklega. Þá er til áreiðarjörð frá 1853 um merki á milli annars vegar Seljalands og hins vegar Dalshöfða og Núpa en þar er einungis fjallað um merki Dalshöfða að sunnanverðu.

Norðanverð vesturmerki Dalshöfða, gagnvart Síðumannaafrétti, liggja samkvæmt landamerkjabréfi Dalshöfða með þvermarki „sem skiptir heiðalandi og afrjetti“ austur að Hverfisfljóti. Sunnan þvermarksins eru merkin úr „Úr Háakletti liggur markið norður úr hrauni, mitt á milli Grenhálsa og Bæjarskers ...“ og norður í framangreint þvermark. Eftir það ræður fljótið „norður í jökul“. Þvermark þetta er ekki nánar skilgreint. Af landamerkjálýsingu Dalshöfða verður þannig ekki ráðið hvar merki jarðarinnar liggja gagnvart Síðumannaafrétti að þessu leyti, svo sem hvort umrætt þvermark sé sunnan Hnútu og hún þannig utan merkja Dalshöfða eða norðan Hnútu, og hún þá innan merkja Dalshöfða. Bréfið er ekki áritað af hálfu fyrirsvarsmanna afréttarins. Þá verður lýsing þessi ekki borin saman við samtíma eða eldri lýsingar á merkjum Síðumannaafréttar þar sem engar slíkar munu til, sjá mál nr. 8/2003 hjá óbyggðanefnd. Lýsing á Síðumannaafrétti frá 1998 hefur enga þýðingu í þessu sambandi enda byggist hún ekki á eldri skjallægum heimildum.

Vesturmerkjum Dalshöfða sunnan þvermarksins, gagnvart Brattlandi og Þverá, er að framan lýst. Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum gagnvart Dalshöfða er lýst í heimildum um þessar jarðir.

Fyrsta heimildin um merki Brattlands gagnvart Dalshöfða er úttekt frá 1847. Þar segir að á landi jarðarinnar að austan liggja brunahraunið og landamerki því óviss. Í landamerkjabréfi Brattlands, dags. 18. júní 1886 og þingl. 15. júní 1887, er merkjum að norðan, þ.e. gagnvart Síðumannaafrétti, lýst „Úr Upsatanga miðja vegu austur í Eldhraunið milli Upsatanga og Hnútu, að markinu milli Dalshöfða og Brattlands“. Fyrirsvarsmaður Dalshöfða áritar bréf Brattlands enda virðist bréfunum bera saman í meginatriðum. Eigendur Brattlands og Hörgslandsþorps á Síðu deila um staðsetningu

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

örnefnisins Upsatanga [Ufsatanga] og þar með merki jarða sinna, sbr. mál nr. 8/2003. Í því máli er komist að þeirri niðurstöðu að Ufsatangi sé í stefnulínu til austurs frá Hallsteinsvörðu, suðsuðvestur af toppi Hnútu, við tanga þar sem Öðulbrúará beygir úr austurátt í suðaustur. Af hálfu eigenda Dalshöfða er í máli þessu gerð krafa um að hornmark jarðarinnar gagnvart Brattlandi liggi í Eldhrauni, vestan Hnútu og þaðan er dregin lína norður fyrir Hnútu, að Hverfisfljóti. Kröfugerð vegna Síðumannafréttar í framangreindu máli nr. 8/2003 er í samræmi við þetta.

Heimildir um merki Dalshöfða og Brattlands gera þannig ráð fyrir merkjapunkti á milli Dalshöfða og Brattlands í Eldhrauni, á milli Ufsatanga og Hnútu. Ekki verður hins vegar sagt til um það með vissu hvar í hrauninu. Ufsatangi er nokkru sunnar en Hnúta og sé dregin lína til austurs frá Ufsatanga, sbr. framangreint orðalag í landamerkjabréfi Brattlands, lendir hún í Hverfisfljóti sunnan Hnútu. Með vísan til framangreinds telur óbyggðanefnd því eðlilegt að draga þvermarkið frá Ufsatanga til norðausturs yfir Eldhraun þannig að það liggi yfir toppinn á Hnútu og áfram í Hverfisfljót. Ekkert í landamerkjabréfi Dalshöfða styður hins vegar þá kröfu eigenda jarðarinnar í máli þessu að merki hennar verði talin ná norður fyrir Hnútu. Svo sem fram kemur í máli nr. 8/2003 miðast afmörkun Síðumannafréttar við merki aðliggjandi jarða, þ. á m. Dalshöfða. Vísast einnig til umfjöllunar um þau merki þar.

Hér ber þess að geta að Hverfisfljót rennur nú austan Hnútu en talið er að fyrir Skaftárelda 1783 hafi það runnið vestan hennar. Í ákvæði 56. kap. landsleigubálks Jónsbókar segir svo: „Vötn öll skulu svo renna sem að fornu hafa runnið; veiti það engi maður af bæ eða á bæ annars, nema það brjóti sjálf.“ Óljóst er hvort ákvæði þetta gildi um landamerki og ekki unnt að slá því föstu að nýr farvegur af náttúrunnar völdum hafi breytt eignamörkum. Skýr ákvæði um þetta efni eru nú í 3. og 8. gr. vatnalaga, nr. 15/1923. Í 3. gr. er þannig kveðið á um þá meginreglu að ef á eða lækur skilji landareignir, eigi hvort land í miðjan farveg og að eigi breytist merki þótt farvegur breytist. Í 8. gr. kemur fram að ef farvegur breytist, án þess að af mannavöldum sé, og sama ástand haldist í 20 ár eða lengur, skuli um það fara svo sem það hefði að fornu fari verið svo. Mögulegt er að breyttur farvegur Hverfisfljóts hafi leitt til breytinga á mörkum á milli Dalshöfða og aðliggjandi landsvæða en einnig er mögulegt að merkjalýsingu hafi verið breytt í þeim tilgangi að halda mörkum því sem næst óbreyttum. Um þetta verður ekkert fullyrt eða ráðið af landamerkjabréfi jarðarinnar 1886. Ljóst er hins vegar að gögn um merki Dalshöfða benda ekki til annars en að tilvísan til Hverfisfljóts miðist við farveg árinna um það leyti þegar landamerkjabréfið er gert. Framangreind ákvæði vatnalaga styðja þá niðurstöðu. Forn farvegur Hverfisfljóts hefur þannig ekki áhrif á framangreinda úrlausn um legu landamerkja Dalshöfða við Hnútu.

Samkvæmt landamerkjabréfi Dalshöfða er efsti punktur til austurs, gagnvart Núpum, þar sem „Brunná kemur úr jökli“. Í landamerkjabréfum Núpa, hið fyrra dags. 22. maí 1889 og þingl. 19. júní 1890, og hið síðara dags. 11. júlí 1923 og þingl. samdægurs, er merkjum gagnvart Dalshöfða einnig lýst í Brunná „norður úr“. Landamerkjabréf Dalshöfða er ekki áritað af hálfu Núpa og landamerkjabréf Núpa eru ekki árituð af hálfu Dalshöfða. Báðar voru jarðirnar þjóðjarðir svo sem áður greindi og umboðsmaður þeirra, Ólafur Pálsson, undirritar einn eldra landamerkjabréf Núpa. Eldri gögn um merki Núpa eru ekki fyrir hendi, sbr. kafla 6.4.

Til suðurs við Dalshöfða, og utan við kröfuvæði íslenska ríkisins, liggja jarðirnar Þverá, Seljaland og Hruni. Landamerkjabréf Dalshöfða er áritað af hálfu fyrirsvarsmanna Þverár, Seljalands, Hruna og Teygingalæks. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir til þeirrar niðurstöðu að þessi merki þarfnist ekki nánari athugunar. Jafnframt eru landamerkjabréf Þverár, dags. 3. júní 1890 og þingl. 29. maí 1895, og Hruna, ódags. en þingl. 19. júní 1890, árituð af hálfu fyrirsvarsmanns Dalshöfða. Þá er landamerkjabréf „þjóðjarðarinnar Seljalands“, dags. 22. maí 1889 og þingl. 19. júní 1890, undirritað af framangreindum umboðsmanni þjóðjarða.

Norðurmerki Dalshöfða, gagnvart Síðujökli, þarfnast nánari athugunar. Óbyggðanefnd telur að skýr lýsing landamerkja í jökul að vestan- og austanverðu bendi til þess að eigendur jarðarinnar hafi

litið svo á að merki hennar næðu að jökli. Þessu til stuðnings má jafnframt vísa til þess að mörkum gagnvart jökli er ekki lýst að öðru leyti. Jökullinn hefur afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir jörðina Dalshöfða. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að landamerkjum jarðarinnar sé þar rétt lýst, svo langt sem sú lýsing nær. Óbyggðanefnd telur jafnframt að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af jöklum hið efra.

Landamerkjabréf jarðarinnar er áritað vegna aðliggjandi landsvæða utan Núpa og Síðumanna-afréttar, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Landamerkjabréfum og öðrum heimildum um merki aðliggjandi jarða innan kröfussvæðis íslenska ríkisins, Brattlands og Núpa, ber saman við heimildir um merki Dalshöfða og bréf Brattlands frá 1886 er áritað vegna Dalshöfða. Landamerkjabréf Þverár, Hruna og Seljalands eru einnig þinglesin og tvö hin fyrstnefndu eru árituð af hálfu fyrirsvarsmanns Dalshöfða. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Sá formgalli sem á landamerkjabréfi Dalshöfða er að því leyti að undirritanir vantar að hluta verður því ekki talinn hafa efnislega þýðingu hér. Jafnframt er ljóst að eigendur Dalshöfða hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan framangreindra merkja.

Því er haldið fram af hálfu íslenska ríkisins að Eiríksfells sé þar sem nú kallist Brattháls og Hnúta og að réttur Kálfafellsstaðar til Eiríksfells mæli gegn beinum eignarrétti Dalshöfða á svæðinu. Svo sem fram kemur í kafla 5.4. segir svo í lögfestu Kálfafellskirkjuprests frá 1695, „Item lögfesti eg Eyrýksfell...“ Eiríksfell er einnig talið með eignum Kálfafellsstaðar í visitasíum 1641, 1677 og 1848. Fellið er fyrst talið upp á eftir kirkjújörðum en á undan fjöruitökum, afrétti o.fl., en síðar á eftir upptalningu ýmiss konar itaka en á undan afrétti. Á Eiríksfell er hins vegar ekki minnst í landamerkjabréfum Dalshöfða 1886 eða Kálfafells, Kálfafellskots eða Blómsturvalla 1922. Þá verður það ekki fundið á kortum Landmælinga Íslands. Eiríksfellsá er hins vegar merkt inn á kort og rennur austan undir Bratthálsi. Í örnefnaskrá Dalshöfða segir að Brattháls, norðan við Eiríksfellsá, sé „í fornum máldögum Kálfafellskirkju nefndur Eiríksfell“. Um það virðist ekki ágreiningur.

Eiríksfell verður ekki staðsett með vissu og jafnframt er óljóst um rétt Kálfafellsstaðar til þess enda þótt síðari heimildir bendi til itaks. Jafnframt ber þess að geta að óbyggðanefnd telur tilvist itaks fremur benda til þess að svæði það sem itakið er á sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland.¹ Ljóst er að Brattháls og hluti Hnútu er innan landamerkjalyýsingar Dalshöfða 1886 og engar heimildir um tilkall til Eiríksfells af hálfu Kálfafellsstaðar eftir 1848. Með hliðsjón af framangreindu verður ekki talið að heimildir um réttindi Kálfafellsstaðar í Eiríksfelli, þar sem nú kann að kallast Brattháls eða Hnúta, mæli gegn því að landamerki Dalshöfða hafi náð til þessa svæðis. Sama máli gegnir um nytjar Síðumanna og Dalshöfða af Hnútu og afréttartoll þann sem greiddur var eigendum Dalshöfða vegna Hnútu, sbr. gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 og jarðamatsnefndar 1849-1850 enda liggja merki jarðarinnar og afréttarins samkvæmt framangreindu yfir hana þvera.

Þá er hér að framan komist að þeirri niðurstöðu að ekkert í landamerkjabréfi Dalshöfða styður hins vegar þá kröfu eigenda jarðarinnar í máli þessu að merki hennar verði talin ná norður fyrir Hnútu. Hér er því við að bæta að eigendur Dalshöfða hafa ekki sýnt fram á að þeir hafi réttmætar væntingar til þess að land þeirra nái lengra til norðurs en landamerkjabréf jarðarinnar tilgreinir.

EKKI eru heimildir um annað en að jörðin Dalshöfði hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttnum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1886, svo sem þeim er nánar lýst hér framar og að því marki sem land hefur komið undan jökli síðan hafa eigendur jarðarinnar

1 Sbr. umfjöllun um itök í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi og hraun undan jökli hefur ekki verið þar undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshverfi, sem og á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 10. Þá verður fyrirkomulag smölunar ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Sá jökuljaðar, sem eigendur jarðarinnar Dalshöfða gætu hafa horft til þegar þeir lýstu merkjum í jökul 1886, hefur gengið til baka. Land, sem þá var hulið jökli, er því jökullaust nú. Sá jökuljaðar, sem líkur eru á að landnám hafi miðast við hefur hins vegar síðar gengið fram. Land, sem nú er hulið jökli, hefur því verið jökullaust á þeim tíma. Engin leið er að ákvarða með nokkurri vissu hvaða landsvæði hafa horfið undir jökul frá landnámi. Þá hefur óbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.¹ Um réttarstöðu þess jökulsvæðis ofan Dalshöfða, sem til meðferðar er í máli þessu, vísast til kafla 6.7.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu íslenska ríkisins að land innan tilgreindra landamerkja jarðarinnar Dalshöfða sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða, án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.²

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land jarðarinnar Dalshöfða, svo sem því er að framan lýst, að jökuljaðri eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.4. Núpar

Núpar liggja á milli jarðanna Dalshöfða til vesturs, Kálfafellstorfu til austurs og Mariúbakka, Hvols og Seljalands til suðurs. Að norðanverðu er Síðujökull.

Nyrsti hluti þess svæðis, sem hér um ræðir, er fjalllendi og heiðarland en talsvert gróin hraunþekja liggur suðvestur með fjalllendinu og norðan þess, upp við Síðujökul. Bæjarstæði Núpa er suður undir grösugum brekkum Núpafjalls sem nær hæst 166 m. hæð. Norðan og austan þess er Núpahraun sem liggur norðvestur með Bakkafjalli (560 m), Helgastaðafjalli (484 m) og fleiri fjöllum í vesturjaðri Kálfafellsheiðar og sveigir til norðurs undir Síðujökli. Hraunið er allgróið og þekur um 12 km² á þessu svæði. Brunná á upptök í Síðujökli austanverðum og rennur lengst af austan við Núpahraun en síðan þvert yfir það og þá með fram hraunkantinum að vestan og vestur með Núpafjalli. Austan við Helgastaðafjall eru Helgadalir og þar fyrir innan eru Brúarárbotnar, með giljum og skerjum. Í Brúarárbotnum á Brúará upptök sín að hluta og liggur farvegur hennar á Kálfafellsheiði og við austurjaðar Núpahrauns, sunnan Helgastaðafjalls. Allstórt gil er u.þ.b. 3 km norðan Helgastaðafjalls er nefnist Illagil og liggur það í SV-NA stefnu. Gilið liggur vestur í jökulána Brunná og eru háir hnúkar við botn þess er nefnast Illagilshnúkar (721 m). Frá bæjum til jökuls eru u.þ.b. 19 km í beinni loftlínu.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfúlinu sína frá toppnum á Hnútu og áfram til austurs í toppinn á Miðfelli. Samkvæmt þessari kröfugerð falla m.a. Brúarárbotnar, Illagil og Illagilshnúkar, Kálfafellsendi og Fossahraun innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Núpa lýst kröfu um beinan eignar-

1 Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

2 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

rétt að þeim hluta þessa landsvæðis sem þeir telja að liggi innan merkja jarðarinnar samkvæmt landamerkjabréfi hennar, þ.e. landsvæðisins á milli Brunnár, Brúarár, Kálfafellslands og jaðars Síðujökuls. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.3.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er vísað almennt til landnáms, nýtingar lands og staðhátta í norðanverðu Fljótshverfi. Ólíklegt sé að hálendið hafi verið numið og það hafi einungis verið nýtt til sumarbeitar fyrir búfé. Auk þess mæli dómafordæmi Hæstaréttar því í mót að svo mikil öræfi og hrikalegt landslag geti verið beinum eignarrétti undirorpið. Þá beri eldri og yngri lýsingum á merkjum Núpa ekki saman. Í úttekt hennar frá 1847 segi að Brúará ráði norður úr en ekkert um að Brunná ráði norður úr. Brúarárbotnar liggi rétt norðan kröfulínu íslenska ríkisins og lengra nái Brúará ekki. Í landamerkjabréfinu 1889 sé Brunná komin inn á vesturmörkum og eigi að ráða norður úr en endimarka sé ekki getið. Brúará eigi svo að ráða að norðan, eins og í úttektinni, án þess að við neitt sé miðað (t.d. Brúarárbotna). Hið fyrra landamerkjabréf sé ekki samþykkt frá neinni jörð. Í síðara landamerkjabréfinu, frá 1923, sé síðan bætt við að norðan því landi, sem nemi því hversu langt sé frá vörðunni, milli Kálfafells og Núpa fjallendis, fram í Brúará. Mörkum sé hvergi lýst til jökuls en kröfulínur samt dregnar þangað. Vitað sé að Brunná komi úr jökli í mörgum smákvíslum á stóru svæði og ekkert liggi fyrir um hvenær hún sé orðin að ánni sem beri þetta nafn. Auk þess styðjist þessi merkjalýsing ekki við eldri gögn. Sömuleiðis sé óvissa um austurlínuna eins og sjá megi á kröfulinum gagnaðila ríkisins þar sem dregnar séu tvær brotalínur. Þetta skýrist af því að reynt sé að seilast lengra til lands á öræfunum en eldri heimildir styðji.

Af hálfu eigenda Núpa, sbr. skjöl nr. 7 og 7(2), er aðallega vísað til landnáms, skráðra eignarheimilda og hefðar. Land í Fljótshverfi hafi verið numið allt að jökli og engar heimildir séu um afmörkun á milli heimalands og afréttarlands á þessu svæði. Land Núpa sé landfræðileg heild með náttúrulegum mörkum á báða bóga. Landamerkjabréf Núpa og nágrannajarða hafi mjög mikla þýðingu. Þeim hafi verið þinglýst athugasemdalaust enda hafi falist í þeim staðfesting á eldri heimildum og skrásetning, samkvæmt lagafyrirmælum og undir eftirliti sýslumanns, á því sem landeigendur hafi talið rétt vera. Þá er að auki vísað til hefðar verði eignarréttur á upplöndum Núpa ekki viðurkenndur á grundvelli þinglýstra eignarheimilda. Íslenska ríkið beri sönnunarbyrði fyrir því að allt land Núpa sé ekki eignarland. Verulega skorti á að það hafi verið gert. Á þessu svæði séu heimaafréttir en engir almenningar eða sameiginlegir afréttir.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar að Núpum er rakin í kafla 5.3. Þar kemur fram að Núpa er getið er í heimildum frá 13. öld en sagnir um búsetu þar má rekja aftur til 9. aldar. Af heimildum verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Af lýsingum Landnáma-bókar verða ekki dregnar afdráttarlausar ályktanir um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landi í Fljótshverfi með námi. Miðað við staðhætti er það þó ekki útilokað, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum jarðarinnar Núpa er lýst í heimildum um það efni. Jafnframt verður litið til gagna um merki þeirra landsvæða sem liggja að Dalshöfða. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, gagnvart hálendi og jökli, og innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Núpa verður fjallað um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Fyrstu lýsinguna á landamerkjum Núpa er að finna í úttektabók klausturjarða 1847. Landamerkjum Núpa er næst lýst í fyrra landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 22. maí 1889 og þingl. 19. júní 1890. Bréfið er undirritað af fyrirsvarsmanni jarðarinnar sem þá var þjóðjörð en ekki vegna aðliggjandi jarða. Síðara landamerkjabréf Núpa er dags. 11. júlí 1923 og þingl. samdægurs. Það er áritað af nýjum eiganda jarðarinnar og einnig af hálfu þriggja aðliggjandi jarða, Maríubakka, Seljalands og Hvols. Áritun skortir hins vegar vegna Dalshöfða, Kálfafells og Blómsturvalla. Í öllum

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

þremur heimildum er að finna lýsingar á merkjum jarðarinnar í vestur, austur og suður en norður-mörk eru óljós, einkanlega að austanverðu.

Verður þá hugað nánar að einstökum atriðum í þeim merkjalýsingum er máli skipta. Samkomu-lag um landamerki Núpa, Hvals og Mariúbakka 1850 og Núpa, Dalshöfða og Seljalands 1853 varðar hins vegar ekki merki jarðarinnar inn til landsins og kemur ekki til sérstakrar umfjöllunar.

Í báðum landamerkjabréfum Núpa er vesturmerkjum, gagnvart Dalshöfða, lýst í Brunná „norður úr“. Lýsing vesturmerkja í úttektaþók klausturjarða 1847 virðist einnig ganga út frá því að Brunná afmarki land jarðarinnar til vesturs enda þótt sú lýsing sé takmörkuð. Samkvæmt landa-merkjabréfi Dalshöfða, dags. 11. júní 1886 og þingl. 19. sama mánaðar, er efsti punktur til austurs, gagnvart Núpum, þar sem „Brunná kemur úr jökli“. Áritanir skortir á báða bóga en ljóst er þó að báðar þessar jarðir voru á forræði umboðsmanns þjóðjarða. Eldri gögn um merki Dalshöfða að þessu leyti eru ekki fyrir hendi, sbr. kafla 6.3.

Um austurmerki Núpa, gagnvart Kálfafelli, segir í úttektaþók klausturjarða 1847 að ofan Há-landsklappa ráði Brúará „norður úr“ og í landamerkjabréfi 1889 segir að Brúará ráði „að austan og norðan“ niður að sömu klöppum. Bréfið er ekki áritað vegna jarða í Kálfafellstorfu. Svo sem fram kemur í kafla 5.4. miða heimildir um vesturmerki Kálfafellstorfu frá 1641, 1677, 1695 og 1848 einnig við að Brúará ráði „á fjöll upp“. Brúará á upptök sín í svokölluðum Brúarárbotnum, sunnan Illagilshnjúka og u.þ.b. 6-7 km frá núverandi jökuljaðri.

Í síðara landamerkjabréfi Núpa, frá 1923, er norðausturmerkjum hins vegar lýst lengra norður, þ.e. „Úr vörðu, sem er milli Kálfafells og Núpa fjallsenda norður í skerjum: og fram í Brúarárbotna.“ Þaðan er miðað við Brúará niður að Hálandsklöppum. Bréfið er ekki áritað vegna jarða í Kálfafellstorfu. Í landamerkjabréfi Kálfafells frá 1922 er merkjum lýst úr Laxárbotnum í vörðu á Fjallsenda og þaðan í jökul. Landamerkjabréf Kálfafells er ekki áritað vegna Núpa. Laxárbotnar eru álíka norðarlega og Brúarárbotnar en u.þ.b. 2 km austar.

Eldri og yngri heimildir um merki Núpa og Kálfafells eru þannig ósamhljóða um hversu langt til norðurs merki jarðanna nái og lýsa þær yngri lengra. Jafnframt eru hinar yngri heimildir ekki samhljóða. Núverandi eigendur Kálfafells og Núpa telja jarðir sínar eiga merki saman upp að Síðu-jökli en greinir á um hvernig þau skuli dregin.

Norðurmerki Núpa, gagnvart Síðujökli, þarfnast nánari athugunar. Óbyggðanefnd telur að lýs-ing landamerkja að vestanverðu í eldri og yngri heimildum bendi til þess að eigendur jarðarinnar hafi litið svo á að merkin næðu að jökli. Sama máli gegnir um lýsingu landamerkja að austanverðu í landamerkjabréfi jarðarinnar 1923 enda náði jökull nokkru sunnar á þeim tíma en nú. Með hlið-sjón af skýrum merkjum jarðarinnar í jökulánni Brunná að vestanverðu, nálægð jökuls og legu ann-arra jarða á svæðinu verða eldri lýsingar á austurmerkjum Núpa ekki taldar mæla landamerkja-bréfinu í mót enda er mörkum til norðurs þar hvergi lýst. Jökullinn hefur afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við. Nákvæm staðsetning austurmerkja Núpa, gagnvart Kálfafelli, að öðru leyti verður ekki talin hafa þýðingu hér.

Suðurmerki Núpa eru gagnvart Seljalandi, Hvoli og Mariúbakka. Landamerkjabréf Mariú-bakka, dags. 21. maí 1890, Seljalands og Hvals, bæði dags. 22. maí 1889, og öll þingl. 19. júní 1890, eru undirrituð af sama umboðsmanni þjóðjarða og fyrra landamerkjabréf Núpa, frá 1889. Merki Núpa gagnvart þessum jörðum eru sunnarlega, utan við kröfussvæði ríkisins. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir til þeirrar niðurstöðu að þau þarfnist ekki nánari athugunar.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir jörðina Núpa. Fyr-irliggjandi gögn benda ekki til annars en að landamerkjum jarðarinnar sé þar rétt lýst, svo langt sem sú lýsing nær. Óbyggðanefnd telur jafnframt að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af jökulum hið efra.

Landamerkjabréf jarðarinnar eru undirrituð af fyrirsvarsmanni hennar 1889 og 1923, þinglesin, færð í landamerkjabók og á þeim byggt síðan um merki jarðarinnar án þess að séð verði að komið

hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna sem þýðingu hafi hér. Landamerkja-bréf Núpa frá 1923 er áritað vegna Seljalands, Hvals og Maríubakka en ekki Dalshöfða og Kálfafellstorfu. Hvorugt landamerkjabréfa Núpa hefur þannig verið áritað af hálfu aðliggjandi jarða innan kröfusvæðis íslenska ríkisins, þ.e. Dalshöfða og Kálfafellstorfu. Merkjálýsingum Núpa og Dalshöfða ber hins vegar saman og hér að framan er komist að þeirri niðurstöðu að merki Núpa gagnvart Kálfafellstorfu liggi að jökli. Þannig bendir flest til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við að sem almennt var talið gilda. Sá formgalli, sem á landamerkjabréfum Núpa er að því leyti að áritun vantar vegna umræddra jarða, verður því ekki talinn hafa efnislega þýðingu hér. Jafnframt er ljóst að eigendur Núpa hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarlega staða lands innan framangreindra merkja.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Núpár hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1889 og 1923, svo sem þeim er nánar lýst hér framar og að því marki sem land hefur komið undan jökli síðan hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi og hraun undan jökli hefur ekki verið þar undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshverfi, sem og á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 10. Þá verður fyrirkomulag smölunar ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Sá jökuljaðar, sem fyrirsvarsmenn jarðarinnar Núpa gætu hafa horft til þegar þeir lýstu merkjum í jökul 1889 og 1923, hefur gengið til baka. Land, sem þá var hulið jökli, er því jökullaust nú. Sá jökuljaðar, sem líkur eru á að landnám hafi miðast við, hefur hins vegar síðar gengið fram. Land, sem nú er hulið jökli, hefur því verið jökullaust á þeim tíma. Engin leið er að ákvarða með nokkurri vissu hvaða landsvæði hafa horfið undir jökul frá landnámi. Þá hefur óbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku Þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. Þjóðll.¹ Um réttarstöðu þess jökulsvæðis ofan Núpa sem til meðferðar er í máli þessu vísast til kafla 6.7.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu íslenska ríkisins að land innan tilgreindra landamerkja jarðarinnar Núpa sé Þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.²

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land jarðarinnar Núpa, svo sem því er að framan lýst, að jökuljaðri eins og hann var við gildistöku Þjóðlendulaga 1. júlí 1998, teljist ekki til Þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.5. Kálfafell ásamt Blómsturvöllum

Kálfafellstorfa liggur á milli jarðanna Núpa til vesturs, Rauðabergs til austurs og Maríubakka til suðurs. Að norðanverðu er Síðujökull.

Fjalllendi og heiðarland einkennir stóran hluta þess landsvæðis sem hér um ræðir. Byggðin stendur undir lágri brekku austan Laxár og ofan bæja er hin víðáttumikla Kálfafellsheiði, allt að 7

1 Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

2 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

km breið. Grasigrónar hlíðar og skörðótt klettabelti einkenna hana að sunnanverðu. Uppi á heiðinni rísa afmörkuð fell, Þverfell sem er 600 m hátt og Miðfell, 721 m hátt. Milli Þverfells og Miðfells eru Innri-Laxárbotnar og suður af Miðfelli eru Brúarárbotnar. Norður af Miðfelli er Kálfafellsfjallsendi. Djúpa á upptök sín í austanverðum Síðujökli og rennur um Djúpárdal, 10-12 km langan dal sem liggur frá jökli og austan undir Kálfafellsheiði. Næst Síðujökli, norðan Kálfafellsfjallenda, er Fossahraun, gróðursnautt við jökul. Frá bæjum til jökuls eru u.þ.b. 15 km í beinni loftlínu.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá brún Bjarnarins í 984 m hæð beina sjónhendingu í toppinn á Miðfelli í 731 m hæð. Samkvæmt þessari kröfugerð falla m.a. norðanverðar Innhlíðar, Kálfafellsendi og Fossahraun innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Kálfafells I, Ib og II og Blómsturvalla lýst kröfu um beinan eignarrétt að þeim hluta þessa landsvæðis sem þeir telja að liggja innan merkja jarðanna samkvæmt landamerkjabréfum þeirra, þ.e. landsvæðisins á milli Djúpar, Núpals og jaðars Síðujökuls. Miðað er við legu jökulsins „eins og hún er á haustdegi“ þó þannig að land það sem undan jökli kann að koma falli til jarðarinnar með beinum eignarrétti. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í köflum 3.4. og 3.5. Engar kröfur hafa komið fram að hálfu eigenda Kálfafellskots enda liggur sá hluti Kálfafellstorfu utan þess svæðis sem kröfugerð íslenska ríkisins tekur til. Saga Kálfafellskots er þó samofin sögu annarra hluta Kálfafells, a.m.k. fram til þess tíma að gerð eru landamerkjabréf fyrir einstaka hluta jarðatorfunnar.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er vísað almennt til landnáms, nýtingar lands og staðhátta í norðanverðu Fljótshverfi. Ólíklegt sé að hálendið hafi verið numið og það hafi einungis verið nýtt til sumarþeirra fyrir búfé. Auk þess mæli dómafordæmi Hæstaréttar því í mót að svo mikil öræfi og hrikalegt landslag geti verið beinum eignarrétti undirorpið. Þá sé ósamræmi á milli eldri og yngri heimilda um merki Kálfafellsstaðar og gangi þær yngri lengra inn til landsins. Samkvæmt elstu landamerkjalyðingu jarðarinnar, vísitásiu frá 1641, eigi kirkjan þannig heimaland allt til ummerkja eftir hefðarhaldi. Í lögfestu 1695 sé sama lýsing, miðað sé við að Djúpa og Brúará ráði á fjöll upp. Í vísitásiu frá 1848 sé land kirkjunnar hins vegar farið að stækka með því að Djúpa ráði nú frá jöklum og kirkjan eigi að auki Djúpárbakkaland, sem sé í eyði. Að utan og vestan ráði Brúará á fjöll upp. Samkvæmt landamerkjabréfi jarðarinnar frá 1922 ráði Djúpa að austan frá jökli eins og komið hafi verið 1848 en upptök Djúpár séu á viðlendu svæði. Einnig hafi verið aukið við land jarðarinnar með því að draga ákveðna línu frá Laxá að vestan til jökuls.

Af hálfu eigenda Kálfafells I, Ib og II og Blómsturvalla, sbr. skjöl nr. 5 og 5(3), er því haldið fram að land í Fljótshverfi hafi verið numið allt að jökli og allt land þar á milli hafi verið nýtt á einhvern hátt á einhverjum tíma Landamerki hafi verið átölulaus og landamerkjabréfum þinglýst án athugasemda. Sönnunargildi þeirra sé mikið og íslenska ríkið verði að sýna fram á að landamerkjum sé þar rangt lýst að efni eða formi. Það hafi ekki verið gert. Jökullinn sé hin náttúrulegu og eiginlegu landamerki sem hljóti því að breytast eftir því sem jökull skriður fram eða hopar. Loks er að auki vísað til hefðar.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Kálfafellstorfu er rakin í kafla 5.4. Þar kemur fram að Kálfafells er getið er í heimildum frá því um 1200 og af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Blómsturvalla og Kálfafellskots er hins vegar síðar getið enda upphaflega hjáleigur frá Kálfafelli. Af lýsingum Landnámabókar verða ekki dregnar afdráttarlausar ályktanir um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landi í Fljótshverfi með námi. Miðað við staðhætti er það þó ekki útilokað, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Kálfafellstorfu er lýst í landamerkjabréfum varðandi torfuna og hvað ráðið verður af eldri heimildum um sama efni. Jafnframt verður litið til gagna um merki þeirra landsvæða sem liggja að Kálfafellstorfu. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

norðurmerkja jarðatorfunnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, gagnvart hálendi og jökli, og innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Kálfafellstorfu verður fjallað um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Landamerkjum Kálfafellstorfu er fyrst lýst í lögfestu séra Þorleifs Árnasonar 11. maí 1695. Merkjum er næst lýst í vísitásiubók Brynjólfs biskups Sveinssonar 1641 og vísitásium 1677 og 1848. Þá liggja fyrir landamerkjabréf Kálfafells, Blómsturvalla og Kálfafellskots, öll þrjú dags. 1. júlí 1922 og þingl. 13. júlí sama ár. Í öllum framangreindum heimildum er gerð grein fyrir merkjum til vesturs, austurs og suðurs en norðurmerkjum hvergi lýst sérstaklega.

Verður þá fyrst litið nánar til vesturmerkja Kálfafells, gagnvart Núpum. Í framangreindri lögfestu frá 1695 er miðað við Brúará „hid efra a Fioll vpp“, sbr. einnig vísitásiubók Brynjólfs biskups Sveinssonar 1641 og vísitásiur 1677 og 1848. Brúará á upptök sín í svokölluðum Brúarárbotnum, sunnan Illagilshnjúka og u.þ.b. 6 km frá núverandi jökuljaðri. Árið 1922 eru gerð landamerkjabréf fyrir Kálfafell, Kálfafellskot og Blómsturvell, sitt í hverju lagi. Merkjum Blómsturvalla er lýst í Laxárbotna, þaðan vestur í Brúarárbotna og síðan til suðuráttar. Laxárbotnar eru álíka norðarlega og Brúarárbotnar en u.þ.b. 2 km austar. Merkjalyking Kálfafells lýsir einnig merkjum í Laxárbotna, á móts við Blómsturvell, en að auki áfram til norðurs, þ.e. í vörðu á Fjallsenda og „þaðan bein lína í sömu stefnu allt til jökuls“. Landamerkjabréf Blómsturvalla og Kálfafells eru ekki árituð vegna Núpa.

Í fyrra landamerkjabréfi Núpa, dags. 22. maí 1889 og þingl. 19. júní 1890, eru merki til vesturs gagnvart Kálfafellstorfu, einnig miðuð við Brúará, sbr. einnig heimild um merki Núpa frá 1847, sbr. kafla 5.3. Bréfið er þó ekki áritað vegna Kálfafellstorfu. Í síðara landamerkjabréfi Núpa, dags. 11. júlí 1923 og þingl. samdægurs, er norðausturmerkjum lýst lengra norður, þ.e. „Úr vörðu, sem er milli Kálfafells og Núpa fjallsenda norður í skerjum: og fram í Brúarárbotna“. Bréfið er ekki áritað vegna jarða í Kálfafellstorfu.

Eldri og yngri heimildir um merki Kálfafells og Núpa eru þannig ósamhljóða um hversu langt til norðurs merki jarðanna ná og lýsa þær yngri lengra. Jafnframt eru hinar yngri heimildir ekki samhljóða. Núverandi eigendur Kálfafells og Núpa telja jarðir sínar eiga merki saman upp að Síðujökli en greinir á um hvernig þau skuli dregin.

Verður þá næst hugað að austurmerkjum Kálfafells, gagnvart Rauðabergi. Í lögfestunni frá 1695 er þar miðað við Djúpa „allt hid efra a Fiall vpp“. Sams konar lýsingu er að finna í vísitásiubók Brynjólfs biskups Sveinssonar 1641 og vísitásium 1677 og 1848. Í hinni síðastnefndu er fyrst tekið fram um Djúpa að hún ráði „frá jökulum ofan“. Í landamerkjabréfi Kálfafells 1922 er austurmerkjum lýst í Djúpa „frá jökli þar sem hún hefur upptök sín“. Í landamerkjabréfi Rauðabergs, dags. 7. maí 1891 og þingl. 4. júní 1891, er merkjum til vesturs einnig lýst í Djúpa „frá jökli sem hún hefur upptök sín“. Bréfið er áritað af fyrirsvarsmanni Kálfafellskirkju og bréf Kálfafells er einnig áritað af hálfu Rauðabergs enda ber efni bréfanna saman. Eldri heimild um merki Rauðabergs að þessu leyti er í samræmi við þetta, sbr. kafla 5.5. Hér ber þess að geta að austurmerki Kálfafellskots og Blómsturvalla eru gagnvart Kálfafelli. Innbyrðis merki jarða í Kálfafellstorfu verða ekki talin þarfnast nánari skoðunar hér.

Norðurmerki Kálfafellstorfu, gagnvart Síðujökli, þarfnast nánari athugunar. Óbyggðanefnd telur að lýsing landamerkja í jökul að vestan- og austanverðu 1922 sýni að eigendur jarðarinnar hafi litið svo á að merkin næðu að jökli. Með hliðsjón af skýrum merkjum jarðarinnar í jökulánni Djúpa að austanverðu samkvæmt eldri og yngri heimildum, nálægð jökuls og legu annarra jarða á svæðinu, verða eldri lýsingar á vesturmerkjum Kálfafellstorfu ekki taldar mæla landamerkjabréfinu í mót, enda er mörkum til norðurs þar hvergi lýst. Jökullinn hefur afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við. Nákvæm staðsetning vesturmerkja Kálfafells, gagnvart Núpum, að öðru leyti verður ekki talin hafa þýðingu hér.

Suðurmerki Kálfafellstorfu eru gagnvart Mariubakka. Landamerkjabréf Mariubakka, dags. 21.

maí 1890, er undirritað af umboðsmanni þjóðjarða ásamt umboðsmanni Maríubakka. Landamerkjabréf Kálfafells og Kálfafellskots 1922 eru árituð af hálfu Maríubakka og merki torfunnar gagnvart þessari jörð eru utan við kröfussvæði ríkisins. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir til þeirrar niðurstöðu að þau þarfnist ekki nánari athugunar.

Í kjölfar þess að ný landamerkjalog taka gildi 1919 eru gerð landamerkjabréf fyrir jarðir í Kálfafellstorfu. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að landamerkjum torfunnar sé þar rétt lýst, svo langt sem sú lýsing nær. Óbyggðanefnd telur jafnframt að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af jöklum hið efra.

Landamerkjabréf jarðanna eru árituð af fyrirsvarsmönnum þeirra, þinglesin, færð í landamerkjabók og á þeim byggt síðan um merki jarðanna, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna sem þýðingu hafi hér. Landamerkjabréfum og öðrum heimildum um merki aðliggjandi jarða innan kröfussvæðis íslenska ríkisins, Núpa og Rauðabergs, ber saman í meginatriðum saman við heimildir um merki Kálfafellstorfu. Sá formgalli, sem á landamerkjabréfi Kálfafells er að því leyti að áritun vantar vegna Núpa, verður því ekki talinn hafa efnislega þýðingu hér. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Kálfafellstorfu hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan framangreindra merkja.

Ekki eru heimildir um annað en að jarðir í Kálfafellstorfu hafi verið byggðar og nýttar eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1922, svo sem þeim er nánar lýst hér framar og að því marki sem land hefur komið undan jökli síðan hafa eigendur jarðatorfunnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjallendi og hraun undan jökli hefur ekki verið þar undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshverfi, sem og á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 10. Þá verður fyrirkomulag smölunar ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Sá jökuljaðar, sem eigendur jarða í Kálfafellstorfu gætu hafa horft til þegar þeir lýstu merkjum í jökul 1922, hefur gengið til baka. Land, sem þá var hulið jökli, er því jökullaust nú. Sá jökuljaðar, sem líkur eru á að landnám hafi miðast við, hefur hins vegar síðar gengið fram. Land, sem nú er hulið jökli, hefur því verið jökullaust á þeim tíma. Engin leið er að ákvarða með nokkurri vissu hvaða landsvæði hafa horfið undir jökul frá landnámi. Þá hefur óbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.¹ Um réttarstöðu þess jökulsvæðis ofan Kálfafellstorfu sem til meðferðar er í máli þessu vísast til kafla 6.7.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu íslenska ríkisins að land innan tilgreindra landamerkja jarða í Kálfafellstorfu sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða, án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.²

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land jarða í Kálfafellstorfu, svo sem því er að framan lýst, að jökuljaðri eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

1 Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

2 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

6.6. Rauðaberg

Rauðaberg liggur á milli Kálfafellstorfu til vesturs og jarðarinnar Núpsstaðar til austurs. Að norðanverðu er Síðujökull.

Syðsti hluti þess landsvæðis, sem hér um ræðir, er undirlendi en fjalllendi og heiðarlönd að norðanverðu. Skörp landfræðileg skil eru á milli undirlendis og fjalllendis. Bæjarstæði Rauðabergs er suður undir allbrattri gróinni Múlabrekku í Rauðabergsheiði. Norðan heiðarinnar hækkar landið og brött fjallshlíðin nær 560 m hæð í Fossafjalli. Austan Fossafjalls er Álftadalur og ofan við hann eru Álftadalsbrýr, í um 700 m hæð. Gæsabringur (800 m) eru þar norðan við, u.þ.b. 2 km frá jaðri Síðujökuls. Djúpa á upptök sín í austanverðum jöklinum og rennur um Djúpárdal, 10-12 km langan dal sem liggur frá jökli og vestan undir Rauðabergsheiði. Krossá kemur upp sunnan við Króksfjall og rennur austan Rauðabergsheiðar um Krossárdali. Frá bæjum að jökli eru um 20 km í beinni loftlínu.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá brún Bjarnarins í 984 m hæð beina sjónhendingu í toppinn á Miðfelli í 731 m hæð. Samkvæmt þessari kröfugerð fellur m.a. meginhluti Álftárdals og Fossafjalls innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Rauðabergs I og II lýst kröfu um beinan eignarrétt að þeim hluta þessa landsvæðis sem þeir telja að liggja innan merkja jarðarinnar samkvæmt landamerkjabréfi hennar upp að jaðri Síðujökuls. Miðað er við legu jökulsins á hverjum tíma og land sem undan jökli komi falli því til jarðeigenda. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.6.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er vísað almennt til landnáms, nýtingar lands og staðhátta í norðanverðu Fljótshverfi. Ólíklegt sé að hálendið hafi verið numið og það hafi einungis verið nýtt til sumarþeirra fyrir búfé. Auk þess mæli dómafordæmi Hæstaréttar því í mót að svo mikil öræfi og hrikalegt landslag geti verið beinum eignarrétti undirorpið. Varðandi Rauðaberg sérstaklega er því að auki haldið fram að í landamerkjabréfi jarðarinnar séu notaðar sömu merkjalýsingar og í landamerkjabréfum aðliggjandi jarða. Úr því þau merki fái ekki staðist, vegna ósamræmis milli eldri og yngri heimilda, eigi það sama við um Rauðaberg. Til viðbótar þessu verði einnig að gæta lýsingar í úttekt Rauðabergs 1847 en þar segi: „Landamerki að austan er Krossá á fjallsbrúninni, en að öðru leyti þar óviss, en að vestan ræður Djúpa svo langt, sem Rauðabergshraunið nær.“

Af hálfu eigenda Rauðabergs I og II, sbr. skjöl nr. 6 og 6(8), er vísað til gjafabréfs og afsala núverandi eigenda sem aftur byggja á eldri heimildum. Jafnframt er vísað til landamerkjabréfs jarðarinnar sem einnig byggja á eldri heimildum, svo sem vísitásum fyrir Núpsstað 1657, 1677 og 1706 og Kálfafellsstað 1641 og 1848. Jarðeigendur hafi sannað eignarrétt sinn með því að leggja fram heimildarskjöl og landamerkjabréf. Eldri heimildir mæli þeim ekki í mót. Íslenska ríkið beri sönnunarbyrði fyrir því að þessi landamerki séu röng. Ekkert í landnámslýsingum bendi til annars en að land á þessu svæði hafi verið numið allt til jökla. Á þeim tíma hafi jöklar verið minni en nú og land mun grónara, allt upp í 600-700 m hæð. Þáverandi ábúandi hafi keypt jörðina Rauðaberg af landsjóði með öllum gögnum og gæðum 1893 og verði ekki annað séð en að ríkið hafi selt hana sem fullkomið eignarland. Enn fremur er vísað til hefðar, athugasemdalausra þinglýsinga og greiðslu lögboðinna gjalda. Öll afnot og nytjar séu háðar leyfi landeigenda. Eigendur, en ekki fjallskilastjórn, sjái um smölun og réttir. Jafnframt hafi landið verið nýtt til haustþeirra en það er ekki heimilt í almenningafrétti.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Rauðabergs er rakin í kafla 5.5. Þar kemur fram að Rauðabergs er getið er í heimildum frá því á fyrri hluta 14. aldar. Af heimildum verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Af lýsingum Landnámaabókar verða ekki dregnar afdráttarlausar ályktanir um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landi í Fljótshverfi með námi. Miðað við staðhætti er það þó ekki útilokað, sbr. kafla 6.2.

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum jarðarinnar Rauðabergs er lýst í landamerkjabréfi hennar og hvað ráðið verður af eldri heimildum um sama efni. Jafnframt verður litið til gagna um merki þeirra landsvæða sem liggja að Rauðabergi. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, gagnvart hálendi og jökli, og innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Rauðabergs verður fjallað um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Landamerkjum Rauðabergs er fyrst lýst heildstætt í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 7. maí 1891 og þingl. 4. júní 1891. Til vesturs, gagnvart Kálfafelli, er miðað við Djúpá, „frá jökli sem hún hefir upptök sín...“. Í skoðanagerð klausturjarða frá 1847 eru vesturmerki Rauðabergs miðuð við sömu á en ekki er getið um jökul. Í landamerkjabréfi Kálfafells, dags. 1. júlí 1922 og þingl. 13. júlí 1922, er austurmerkjum einnig lýst í Djúpá „frá jökli þar sem hún hefur upptök sín“. Bréf Rauðabergs er áritað af fyrirsvarsmanni Kálfafellskirkju og bréf Kálfafells áritað af hálfu Rauðabergs, enda ber efni bréfanna saman. Eldri heimildir um merki Kálfafells eru í samræmi við þetta, sbr. kafla 6.5.

Verður þá næst hugað að austurmerkjum Rauðabergs, gagnvart Núpsstað. Í landamerkjabréfi Rauðabergs 1891 segir að Krossá ráði til heiðarinnar sem hún er löng til og svo frá vestustu upptökum hennar beina línu í Alptadalsbrýr og svo beint „norður í jökul“. Bréf Rauðabergs er áritað af fyrirsvarsmanni Núpsstaðar. Sömu merkjum er þannig lýst í skoðanagerð klausturjarða 1847 að Krossá ráði „í fjallbrúninni, en þau séu „að öðru leyti þar óviss“. Upptök Krossár eru við Króksfjall, u.þ.b. 12-13 km suðaustur af jaðri Síðujökuls og 8-9 km vestur af suðvesturhorni Súlujökuls.

Landamerkjabréf Núpsstaðar er dags. 7. maí 1891 og þingl. 19. maí 1892. Það er áritað af hálfu Rauðabergs. Merkjum gagnvart Rauðabergi er lýst í Krossá og áfram norður í jökul, í samræmi við það er áður greindi um landamerkjabréf Rauðabergs. Í kafla 6.7 er komist að þeirri niðurstöðu að eldri heimildir um vesturmerki Núpsstaðar mæli landamerkjabréfi jarðarinnar ekki í mót.

Jörðin Mariúbakki er suður af Rauðabergi. Landamerkjabréf Mariúbakka, dags. 21. maí 1890, er undirritað af umboðsmanni þjóðjarða ásamt umboðsmanni Mariúbakka. Sömu menn árita landamerkjabréf Rauðabergs 1891, annar sem umboðsmaður og hinn fyrir hönd Kálfafellskirkju, og merki torfunnar gagnvart þessari jörð eru utan við kröfussvæði ríkisins. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir til þeirrar niðurstöðu að þau þarfnist ekki nánari athugunar.

Norðurmerki Rauðabergs, gagnvart Síðujökli, þarfnast nánari athugunar. Óbyggðanefnd telur að lýsing landamerkja í jökul að vestan- og austanverðu 1891 sýni að eigendur jarðarinnar hafi litið svo á að merkin næðu að jökli. Þá verður orðalagið „að öðru leyti þar óviss“ í skoðanagerð klausturjarða frá 1847 einnig talið styðja þá lýsingu í landamerkjabréfi jarðarinnar að austurmerki hennar nái upp fyrir Krossá, sbr. einnig skýr merki í jökulánni Djúpá að vestanverðu samkvæmt eldri og yngri heimildum, nálægð jökuls að norðanverðu og legu annarra jarða á svæðinu. Mörkum til norðurs er hvergi lýst enda hefur jökullinn afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við.

Í kjölfar þess að landamerkjalög taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Rauðaberg. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að landamerkjum torfunnar sé þar rétt lýst, svo langt sem sú lýsing nær. Óbyggðanefnd telur jafnframt að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af jöklum hið efra.

Landamerkjabréf Rauðabergs er áritað af fyrirsvarsmönnum jarðarinnar, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki hennar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna sem þýðingu hafi hér. Bréfið hefur stuðning úr eldri heimildum og það er áritað vegna Kálfafells og Núpsstaðar. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Rauðabergs hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarlega staða lands innan framangreindra merkja.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Rauðaberg hafi verið byggð og nýttar eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1891, svo sem þeim er nánar lýst hér frammar og að því marki sem land hefur komið undan jökli síðan, hafa eigendur jarðatorfunnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendið undan jökli hefur ekki verið þar undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshverfi, sem og á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 10. Þá verður fyrirkomulag smölunar ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Sá jökuljaðar, sem eigendur Rauðabergs gætu hafa horft til, þegar þeir lýstu merkjum í jökul 1891, hefur gengið til baka. Land, sem þá var hulið jökli, er því jökullaust nú. Sá jökuljaðar, sem líkur eru á að landnám hafi miðast við, hefur hins vegar síðar gengið fram. Land sem nú er hulið jökli hefur því verið jökullaust á þeim tíma. Engin leið er að ákvarða með nokkurri vissu hvaða landsvæði hafa horfið undir jökul frá landnámi. Þá hefur óbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.¹ Um réttarstöðu þess jökulsvæðis ofan Rauðabergs sem til meðferðar er í máli þessu visast til kafla 6.7.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu íslenska ríkisins að land innan tilgreindra landamerkja Rauðabergs sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða, án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.²

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Rauðabergs, svo sem því er að framan lýst, að jökuljaðri eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.7. Núpsstaður

Núpsstaður liggur á milli jarðarinnar Rauðabergs og Síðujökuls til vesturs og jarðarinnar Skaftafells í Örfum og Skeiðarárjökuls til austurs. Að norðanverðu er Vatnajökull.

Syðsti hluti þess landsvæðis, sem hér um ræðir, er undirlendi en fjalllendi og heiðarlönd að norðanverðu. Þar á milli eru skörp landfræðileg skil. Til suðurs kvíslast Súla og Núpá um hallalítinn Skeiðarársandinn, allt niður að sjávarmáli og til norðurs er mikið fjalllendi sem er afmarkað af jökli um að ofan og að austan. Ofan við núverandi þjóðveg rís landið með áberandi hamrabelti og má þar nefna Núpsstaðarheiði (437 m) sem liggur ofan við bæi í landi Núpsstaða og Lómagnúp (764 m) skammt austar. Frá bæjarstæði Núpsstaða til jökuls eru 25 km í beinni loftlínu. Þarna er víða mjög bratt og er það svo að á 1,5 km eða minna rís landið frá 100 m upp í 800 m. Í þessu mikla fjalllendi rísa fjórir fjallahryggir, sundurskornir af giljum og gljúfrum. Austast er Eystrafjall, þá Hvítaroddi, Lómagnúpur ásamt Birninum og Núpsstaðarheiði vestast. Ofan fjallahryggjanna er Bjarnarsker og á því svæði eru fleiri en þrír tindar sem rísa hærri en 1000 m. Hæstu fjöll eru Hágöngur (1120 m) og Græna fjall (1058 m) norður við brún Vatnajökuls. Austan Bjarnarskers og sunnan Græna fjalls liggur Grænalón þétt að Skeiðarárjökli. Í beinni loftlínu frá Grænalóni í jökuljaðar Síðujökuls að vestan eru um 17 km.

¹ Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

² Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá toppnum á Miðfelli (731 m) í brún Bjarnarins (984 m), síðan með Hvítaárgljúfri í gilkaftinn þar sem gljúfrið skiptist, í Núpsárfoss, eftir brúnum Eystraðfjalls að jaðri Síðujökuls. Þaðan er jaðri jökulsins fylgt að sýslumörkum við Austur-Skaftafellssýslu og síðan sýslumörkum til sjávar. Sjá nánar í kafla 3.1. Samkvæmt þessari kröfugerð falla Bjarnarsker, Beinadalur, Grænaðfjall, Hvítároddi og efri hluti Eystraðfjall innan þjóðlendu. Á móti hefur eigandi Núpsstaðar lýst kröfu um beinan eignarrétt að þeim hluta þessa landsvæðis sem hann telur að liggi innan merkja jarðarinnar samkvæmt landamerkjabréfi hennar, þ.e. landsvæðisins á milli Síðujökuls og Skeiðarárjökuls. Sjá nánar í kafla 3.7.

Þá ber þess að geta að í máli nr. 1/2001 hjá óbyggðanefnd, Örnefi, komu fram kröfur íslenska ríkisins og eigenda Skaftafells II, auk eigenda Núpsstaðar, til hluta þess svæðis á Skeiðarársandi og Skeiðarárjökli sem skilið var frá Örnefamáli við úrskurð í því máli og tekið til meðferðar í Fljótshverfismáli, sbr. kafla 2.4. Þær kröfur eru óbreyttar og vísast þangað um það atriði.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er vísað almennt til landnáms, nýtingar lands og staðhátta í norðanverðu Fljótshverfi. Ólíklegt sé að hálendið hafi verið numið og það hafi einungis verið nýtt til sumarþeirra fyrir búfé. Auk þess mæli dómafordæmi Hæstaréttar því í mót að svo mikil örnefi og hrikalegt landslag geti verið beinum eignarrétti undirorpið. Þá fái kröfugerð jarðeiganda vegna Núpsstaðar ekki staðist samanburð við eldri heimildir. Samkvæmt Jarðabók Ísleifs Einarssonar 1709 sé jörðinni Svínafelli í Örnefum eignaður aftréttur í Eystraðfjalli og samkvæmt máldögum 1343, 1397, 1448 og vísitási Kálfafellskirkju 1749 eigi Kálfafellskirkja einnig aftrétt á sama fjalli, að hálfu á móti Svínfellingum. Sönnunarbyrðin fyrir því að hér sé um að ræða hluta af eignarlandi jarðarinnar hljóti að liggja hjá eigendum Núpsstaðar. Í elstu heimildum um merki Núpsstaðar, þ.e. vísitásium frá 1645, 1657, 1677 og 1707, komi fram að land Núpsstaðar sé milli Krossár og að jöklar deili að austan. Ekkert sé getið um norðurmörk og vitað sé að Krossá nái ekki að jökli. Þegar þessar vísitásiur eru ritaðar hafi kirkjunnar menn vitað að Eystraðfjall væri í sameign Kálfafells og Svínafells. Ekki sé líklegt að með vísitásium Núpsstaðar sé verið að ásælast land sem aðrar vísitásiur hafi eignað öðrum. Þess lýsingu verði að skilja þannig að land Núpsstaðar hafi efri mörk að austanverðu í jökul fyrir sunnan Eystraðfjall. Þessi mörk geti verið í fullu samræmi við núverandi landamerkjalytingu Núpsstaðar að austanverðu: „Að Súlutindar beri hvor í annan skoðað frá sjó svo beina línu að norðan og að stórstraumsfjörumáli“. Þessi lýsing beri ekki með sér að Súlutindar séu innan merkja jarðarinnar heldur séu þeir notaðir til viðmiðunar til að finna fjörumörk. Sömualeiðis verði ekki ráðið af þessari lýsingu að með þessari merkjagerð sé verið að lýsa kröfu til lands norður fyrir Súlutinda og hvergi sé minnst á að jökull skuli ráða austurmörkum og þá hversu langt. Þetta sé auðvitað í samræmi við vesturmörkin því þau nái í eldri heimildum ekki lengra norður en Krossá og upptök hennar séu í merkjapunkti 3. Í landamerkjabréfinu 1891 séu merkin dregin lengra, þannig að frá vestustu upptökum sé dregin bein lína í Álfadalsbrýr og úr því beint norður í jökul. Að kröfukorti landeigenda sé síðan farið í útnorður í punkt 2 en ekki beint í norður og þannig dregið enn meira land undir þessa jörð.

Af hálfu eigenda Núpsstaðar, sbr. skjöl nr. 5 og 5(3), er því haldið fram að land í Fljótshverfi hafi verið numið allt að jökli og allt land þar á milli hafi verið nýtt á einhvern hátt á einhverjum tíma. Landamerki hafi verið átölulaus og landamerkjabréfum þinglýst án athugasemda. Sönnunargildi þeirra sé mikið og íslenska ríkið verði að sýna fram á að landamerkjum sé þar rangt lýst, að efni eða formi. Það hafi ekki verið gert. Jökullinn sé hin náttúrulegu og eiginlegu landamerki sem hljóti því að breytast eftir því sem jökull skriður fram eða hopar. Loks er að auki vísað til hefðar.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar að Núpsstað er rakin í kafla 5.6. Þar kemur fram að Núpsstaðar er getið er í heimildum frá því um 1200. Af heimildum verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Af lýsingum Landnámaabókar verða ekki dregnar afdrátt-

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

arlausar ályktanir um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landi í Fljótshverfi með námi. Miðað við staðhætti er það þó ekki útilokað, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum jarðarinnar Núpsstaðar er lýst í landamerkjabréfi hennar og hvað ráðið verður af eldri heimildum um sama efni. Jafnframt verður litið til gagna um merki þeirra landsvæða sem liggja að Núpsstað. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, gagnvart hálendi og jökli, og innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Núpsstaðar verður fjallað um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Landamerkjum Núpsstaðar til vesturs og austurs er fyrst lýst í vísitásiu Núpsstaðar frá 1657, sbr. einnig vísitásiur 1677 og 1706, auk þess sem vesturmerkjum er sérstaklega lýst í heimild frá 1616. Sömu merkjum er lýst í landamerkjabréfi Núpsstaðar, dags. 7. maí 1891 og þingl. 19. maí 1892. Bréfið er áritað af hálfu aðliggjandi jarða, Rauðabergs og Skaftafells í Örfum. Norður- og suðurmerkjum Núpsstaðar er ekki lýst sérstaklega í framangreindum heimildum.

Samkvæmt því sem greinir í landamerkjabréfi Núpsstaðar 1892 eru norðanverð vesturmerki jarðarinnar, gagnvart Rauðabergi, í Krossá „sem hún er löng til“. Frá vestustu upptökum árinna er dregin bein lína í Alptadalsbrýr og úr því „beint norður í jökul“. Vísitásiur Núpsstaðar 1657, 1677 og 1706 miða sömu merki einvörðungu við Krossá og sama máli gegnir um yfirlýsingu Finns Gíslasonar frá 1616 um merki á milli Núpsstaðar og Rauðabergs. Upptök Krossár eru við Króksfjall, u.þ.b. 12-13 km suðaustur af jaðri Síðujökuls og 8-9 km vestur af suðvesturhorni Súlujökuls.

Samkvæmt framangreindu kveða þrjár heimildir frá 17. öld og ein frá byrjun 18. aldar á um að vesturmerki Núpsstaðar miðist við Krossá. Í landamerkjabréfi jarðarinnar, frá lokum 19. aldar, er merkjum fyrst lýst norður fyrir upptök Krossár og í jökul.

Í landamerkjabréfi Rauðabergs, dags. 7. maí 1891 og þingl. 4. júní 1891, er merkjum lýst með sama hætti og í landamerkjabréfi Núpsstaðar 1891. Í kafla 6.6 er komist að þeirri niðurstöðu að orðalag í eldri heimild um merki Rauðabergs, þ.e. skoðanagerð klausturjarða frá 1847, bendi einnig til þess að austurmerki jarðarinnar nái upp fyrir Krossá.

Austurmerkjum Núpsstaðar, gagnvart Skaftafelli í Örfum, er þannig lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar 1891 að Súlnatinda „beri hver í annan, skoðað frá sjó, svo beina leið að norðan og að stórstraumsfjörumáli“. Súlnatindar eru skörðóttur fjallshryggur austast í Eystrafrjalli við vesturjaðar Skeiðarárjökuls, norður af þeim hluta hans sem nefnist Súlujökull. Framangreindar vísitásiubækur frá 1657 og síðar kveða á um að jöklar deili að austan. Í landamerkjabréfi Skaftafells í Örfum, ódags. en þingl. 5. maí 1890, er merkjum gagnvart Núpsstað lýst þannig að jörðin eigi „land svo langt vestur að Súlnatindar beri hver í annan“. Fyrirsvarsmenn Núpsstaðar árita bréf Skaftafells og öfugt. Núverandi eigendur Núpsstaðar og Skaftafells greinir þó á um við hvaða tinda í fjallgarðinum skuli miðað og hvað teljist til Súlnatinda. Eldri heimildir um vesturmerki Skaftafells eru ekki fyrir hendi, sbr. úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 1/2001.

Núverandi eigendur Núpsstaðar og Rauðabergs eru sammála um að merki jarðanna til norðurs liggi upp að Síðujökli í samræmi við það sem landamerkjabréf þeirra kveða á um en greinir hins vegar á um túlkun bréfanna og þannig hvernig merkin skuli dregin.

Norðurmerki Núpsstaðar, gagnvart Vatnajökli, þarfnast nánari athugunar. Hvað varðar austurmörkin telur óbyggðanefnd að orðalag í landamerkjalyðingum Núpsstaðar og Skaftafells bendi fremur til þess að þar sé tekin stefna af Súlnatindum og merki Núpsstaðar nái þar að jökulrönd fremur en að þau liggi yfir jökulinn og að Súlnatindum. Þessu til stuðnings má jafnframt vísa til þess að mörkum gagnvart jökli er ekki lýst að öðru leyti. Jökullinn hefur afmarkað það land, sem máli skipti, með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við. Orðalagið „jöklar deila“ í heimildum frá tímabilinu 1616-1706 um merki Núpsstaðar bendir einnig til þess að Skeiðarárjökull hafi skilið á milli Núpsstaðar og Skaftafells og að merki Núpsstaðar hafi náð norður með suðurjaðri jökulsins.

Hvað varðar vesturmörkin telur óbyggðanefnd að landamerkjabréf jarðarinnar 1891 sýni að litið hafi verið svo á að þau merki næðu einnig að jökli. Með hliðsjón af framangreindum austurmerkjum Núpsstaðar, nálægð jökuls að norðanverðu og legu annarra jarða á svæðinu verða eldri lýsingar á vesturmerkjum Kálfafellstorfu ekki taldar mæla landamerkjabréfinu í mót enda er mörkum til norðurs þar hvergi lýst. Jökullinn hefur afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við.

Í kjölfar þess að landamerkjatalög taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir jörðina Núpsstað. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að landamerkjum jarðarinnar sé þar rétt lýst, svo langt sem sú lýsing nær. Óbyggðanefnd telur jafnframt að líta verði til þess að land á þessu svæði er afmarkað af jöklum hið efra.

Landamerkjabréf jarðarinnar er áritað af fyrirsvarsmönnum beggja aðliggjandi jarða, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna sem þýðingu hafi hér. Landamerkjabréf Rauðabergs og Skaftafells eru einnig árituð af umboðsmanni þjóðjarða og þinglesin. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Núpsstaðar hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan framangreindra merkja.

Svo sem fram kemur í kafla 5.4. segir í máldaga Kálfafellskirkju frá 1343 að kirkjan eigi „afreit j skorvm at helmingi vid svijnfelliunga. kolskog j vest[r]um skorum. suo sem til bus þarf“. Hið sama kemur fram í Vilkinsmáldaga frá 1397, Gíslamáldaga frá um 1570, vísitásiu Brynjólfs biskups Sveinssonar frá 1641 og fleiri vísitasíum og öðrum heimildum eftir þann tíma, síðast 1848. Ekkert er hins vegar um Skorur eða Vestari-Skorur fjallað í landamerkjabréfum Kálfafells 1922 eða Núpsstaðar 1892. Því er haldið fram af hálfu íslenska ríkisins að réttur Kálfafellsstaðar til þessara landsvæða mæli gegn beinum eignarrétti Núpsstaðar þar.

Samkvæmt örnefnaskrá Núpsstaðar eru Skorur, „öðru nafni kallaðar Eystriskorur“, vestan í Eystraflalli, upp við Skeiðarárjökul, sbr. einnig Atlaskort Landmælinga Íslands. Á sama korti eru aðrar „Skorur“ merktar á milli Lómagnúps og Núpsstaðarheiðar. Um þær er ekki fjallað í örnefnaskrá Núpsstaðar en við vettvangsferð í máli þessu, sbr. kafla 4.4., greindi Filippus Hannesson á Núpsstað viðstöddum frá því að Eystri-Skorur væru á Eystraflalli en Vestri-Skorur vestan við Lómagnúp. Samkvæmt framangreindu virðist ljóst að Eystri-Skorur séu innan kröfufsvæðis íslenska ríkisins en Vestri-Skorur hins vegar utan þess.

Umfjöllun um afrétt þennan og kolskóg er í framangreindum máldögum og vísitasíum skipað þar sem greint er frá réttindum kirkjunnar til fjöru, fiskveiði, reka o.þ.h. Með hliðsjón af framangreindu verður ekki talið að heimildir um réttindi Kálfafellsstaðar í Skorum og Vestari-Skorum, mæli gegn því að landamerki Núpsstaðar hafi náð þar norður fyrir. Jafnframt ber þess að geta að óbyggðanefnd telur tilvist ítaks fremur benda til þess að svæði það sem itakið er á sé eða hafi einhverntíma verið eignarland.¹

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Núpsstaður hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1891, svo sem þeim er nánar lýst hér framar og að því marki sem land hefur komið undan jökli síðan hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendið upp við jökul hefur ekki verið þar undanskilið enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Ekki verður annað séð en að þetta eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda sem máli skiptir hér. Engar heimildir eru um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignar-

1 Sbr. umfjöllun um ítök í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

réttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja í Fljótshverfi, sem og á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 10. Þá verður fyrirkomulag smölunar ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Sá jökuljaðar, sem eigendur jarðarinnar Núpsstaðar gætu hafa horft til þegar þeir lýstu merkjum í jökul 1891 hefur gengið til baka. Land, sem þá var hulið jökli, er því jökullaust nú. Sá jökuljaðar, sem líkur eru á að landnám hafi miðast við, hefur hins vegar síðar gengið fram. Land sem nú er hulið jökli hefur því verið jökullaust á þeim tíma. Engin leið er að ákvarða með nokkurri vissu hvaða landsvæði hafa horfið undir jökul frá landnámi. Þá hefur óbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.¹ Um réttarstöðu þess jökulsvæðis ofan Núpsstaðar, sem til meðferðar er í máli þessu, vísast til kafla 6.7.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu íslenska ríkisins að land innan tilgreindra landamerkja jarðarinnar Núpsstaðar sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða, án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.²

Svo sem rakið er í kafla 2.4. er í máli þessu fjallað um landsvæði á Skeiðarársandi og Skeiðarárjökli sem skilið var frá máli nr. 1/2001 hjá óbyggðanefnd, Örnefi, samkvæmt úrskurði í því máli sem kveðinn var upp 14. nóvember 2003. Ástæða þessa er ágreiningur eigenda Núpsstaðar og Skaftafells um túlkun merkjalýsinga. Óbyggðanefnd kemst að þeirri niðurstöðu í máli nr. 1/2001 að land innan landamerkja jarðarinnar Skaftafells sé eignarland. Í úrskurðinum kemur fram að úrlausn um nákvæma legu vesturmerkja Skaftafells falli einungis innan verksviðs óbyggðanefndar ef merkin liggi að einhverju leyti að þjóðlendu.

Þá hefur óbyggðanefnd nú komist að þeirri niðurstöðu að land innan landamerkja jarðarinnar Núpsstaðar sé einnig eignarland. Sama máli gegnir um aðrar jarðir í Fljótshverfi, sbr. kafla 6.2.-6.6. og 6.8. Ljóst er að eigendur Skaftafells og Núpsstaðar greinir á um túlkun merkjalýsinga jarðanna, þ.e. nákvæm vesturmörk Skaftafells og austurmörk Núpsstaðar. Úrlausn þess álitaefnis fellur hins vegar utan við verksvið óbyggðanefndar, sbr. 7. gr. þjóðll.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land jarðarinnar Núpsstaðar, svo sem því er að framan lýst, að jökuljaðri eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.8. Vatnajökull og önnur landsvæði í Fljótshverfi

Hér verður tekin afstaða til eignarréttarlegrar stöðu þess lands sem til meðferðar er í máli þessu, sbr. kafla 2.4. um afmörkun þess, en ekki hefur þegar verið fjallað um. Þar er í fyrsta lagi um að ræða tvo afmarkaða hluta Vatnajökuls, þ.e. annars vegar þann hluta Skeiðarárjökuls sem skilinn var frá máli nr. 1/2001 hjá óbyggðanefnd, Örnefi, og hins vegar þá aðra hluta Vatnajökuls sem til meðferðar eru í máli þessu. Þá er í öðru lagi um að ræða þau landsvæði í Fljótshverfi sem kaflar 6.2.-6.7. taka ekki til.

Kröfugerð íslenska ríkisins felur í sér að umræddir hlutar Vatnajökuls séu þjóðlenda, sbr. kafla 3.1. Aðrir hafa ekki gert kröfu um eignarréttindi inn á Vatnajökul, að öðru leyti en því að jökulrönd á hverjum tíma ráði merkjum. Þá er óumdeilt að önnur landsvæði í Fljótshverfi en þau sem fjallað er um í köflum 6.2.-6.7., séu eignarland. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

¹ Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

² Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Þá hefur óbyggðanefnd áður hafnað þeirri almennu kröfu jarðeigenda að merki jarðar gagnvart jökli skuli miðuð við jökuljaðarinn eins og hann er á hverjum tíma, sbr. úrskurði nefndarinnar í málum á svæði 2. Grundvallast sú niðurstaða á því að löggjafinn hafi ekki álitnið að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands sem hulið er jökli fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Jafnframt hefur óbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu, sbr. úrskurði í málum á svæði 2 og kafla 6.2.-6.7. hér að framan, að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Vísindamenn hafa slegið því föstu að Vatnajökull sé stærri nú en á landnámstíma. Ætla má því að jökull hafi gengið yfir land sem numið var í öndverðu. Lega jökuls á landnámstíma verður hins vegar ekki ákvörðuð með nokkurri vissu og því ekki unnt að afmarka þau eignarréttindi sem þar kann að hafa verið stofnað til. Staðhættir og sönnunarstaða leiða því til sambærilegrar niðurstöðu og ef eignarréttur hefði verið gefinn eftir.¹

Þá telur óbyggðanefnd ekkert benda til þess að á viðkomandi hlutum jökulsins hafi á síðari tímum stofnast til beins eða óbeins eignarréttar fyrir nám, löggerninga, hefð eða með öðrum hætti.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði þessi á Vatnajökli, svo sem þau eru afmörkuð hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Fyrra svæðið afmarkast þannig að úr Grænafjalli austanverðu er dregin lína til norðurs inn á jökulinn í Svíahnúk eystri. Úr fyrrgreindum punkti í Svíahnúki eystri er dregin lína til suðvesturs, að upptökum Hverfisfljóts við jaðar Síðujökuls. Síðara svæðið afmarkast þannig að dregin er lína frá þeim stað þar sem lína á milli punkta 2 og 3 sker jökuljaðar og þaðan í punkta 3, 8 og 4 í kröfugerð eigenda Núpsstaðar í málum nr. 1/2001 og 9/2003, þ.e. á milli sunnanverðs jaðars Skeiðarárjökuls og vestanverðs jaðars Skeiðarárjökuls, vestur af punkti í 694 metrum yfir sjávarmáli fremst á Súlnatindum (punktur 4 í sömu kröfugerð). Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Landsvæði þau, sem hér hafa verið lýst þjóðlenda, eru háð sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. reglugerð um Skaftafellspjóðgarð, nr. 879/2004.

Loks telur óbyggðanefnd ekkert benda til þess að utan kröfusvæðis íslenska ríkisins í máli þessu sé að finna landsvæði sem þarfnist frekari rannsóknar, sbr. kafla 4.2. um rannsóknarskyldu óbyggðanefndar. Þar ber þess sérstaklega að geta að ekki verður ráðið af heimildum að á umræddu svæði séu samnotaafréttir eða afréttir einstakra jarða/stofnana. Þá eru engar vísbendingar um að á svæðinu sé að finna svokallaða almenningsfjöru, sbr. umfjöllun um fjörur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

6.9. Um málskostnað

Í samræmi við 2. mgr. 17. gr. laga nr. 58/1998 hefur óbyggðanefnd lagt mat á það hvað telja megi nauðsynlegan kostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni í máli þessu. Við það mat hefur nefndin m.a. litið til þess hvort aðilar, sem svipaðra hagsmuna eigi að gæta, hafi sameinast um aðstoð lögmanns og annarra sérfræðinga enda rekist hagsmunir ekki á. Við mat á fjárhæð kostnaðar hefur nefndin enn fremur litið til þess hvað telja megi sanngjarnt og eðlilegt endurgjald fyrir hagsmunagæslu í máli þessu.

1 Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

6.10. Um tæknileg atriði¹

Óbyggðanefnd hefur komist að þeirri niðurstöðu, sbr. umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar, að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll. Í samræmi við framangreint fór óbyggðanefnd þess á leit við Odd Sigurðsson, jarðfræðing hjá Orkustofnun og ráðgjafa nefndarinnar á sviði jöklafræði, að ákvarða stöðu jökuljaðarsins við umrætt tímamark. Við verkið voru notaðar loftmyndir frá Loftmyndum ehf. frá árunum 2000, 2001 og 2003, myndir frá Landsat-7 gervitunglinu frá árunum 1999 og 2000 og þrívíddarljósmyndir sem teknar voru úr flugvél á árunum 1998-2000 og 2002. Engar nothæfar myndir eru til af svæðinu í heild frá árinu 1998. Ástæðan fyrir því að framangreind gögn urðu fyrir valinu er sú að þau komast næst rétttri tímasetningu af þeim gögnum sem völ er á auk þess sem um nákvæmstu gögnin í hverju tilviki fyrir sig er að ræða. Í þeim tilvikum sem á þurfti að halda var svo einnig stuðst við önnur gögn, s.s. vettvangsathuganir.

7. ÚRSKURÐARORÐ²

Landsvæði þau sem afmörkuð eru hér á eftir, þ.e. svæði þau innan jaðars Vatnajökuls sem til meðferðar eru í máli þessu, eru þjóðlendur í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Fyrra svæðið afmarkast þannig að úr Grænaflalli austanverðu er dregin lína til norðurs inn á jökulinn í Svíahnúk eystri. Úr fyrrgreindum punkti í Svíahnúki eystri er dregin lína til suðvesturs, að upptökum Hverfisfljóts við jaðar Síðujökuls. Síðara svæðið afmarkast þannig að dregin er lína frá þeim stað þar sem lína á milli punkta 2 og 3 sker jökuljaðar og þaðan í punkta 3, 8 og 4 í kröfugerð eigenda Núpsstaðar í málum nr. 1/2001 og 9/2003, þ.e. á milli sunnanverðs jaðars Skeiðarárjökuls og vestanverðs jaðars Skeiðarárjökuls, vestur af punkti í 694 metrum yfir sjávarmáli fremst á Súlnatindum (punktur 4 í sömu kröfugerð). Að því leyti, sem fylgt er jökuljaðri, er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., með þeim fyrirvara sem fram kemur í kafla 6.10., sjá einnig hnitaskrár í viðauka sem skoðast skal sem hluti af úrskurði þessum.

Allur kostnaður málsaðila, annarra en fjármálaráðherra vegna íslenska ríkisins, utan þóknunar lögmanna, hefur þegar verið greiddur. Þóknun lögmanna ákvarðast svo: Ólafur Björnsson hrl. 500.000 kr., Páll A. Pálsson hrl. 800.000 kr. og Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfr. sam-eiginlega 800.000 kr., er greiðist úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Gerður er fyrirvari um hnitasetningu annarra hluta þjóðlendulínu að liðnum málskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu. Þá getur skipan þjóðlendu innan staðarmarka sveitarfélaga komið til endurskoðunar.

Karl Axelsson

Allan V. Magnússon

Halldór Jónsson

1 Sjá fylgiskjal nr. IV (Tækniskýrsla – Jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu ákvarðaður með fjarkönnun).

2 Sjá til skýringar fylgiskjal nr. I (Kort). Við afmörkun þjóðlendu í hverju máli fyrir sig er miðað við orðalag í fyrirliggjandi heimildum um það landsvæði sem til meðferðar er. Blæbrigðamunur kann því að vera á lýsingum á sömu línu á milli einstakra mála.

VIÐAUKAR

- I. Hnit
- II. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000
(uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)
Sjá bls. 79

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
1	579341	389506	51	580127	394796	101	580423	399092	151	580752	402777
2	579159	389566	52	580127	394899	102	580406	399142	152	580769	402836
3	578953	389710	53	580106	395063	103	580381	399210	153	580769	402886
4	578789	389896	54	580168	395228	104	580381	399277	154	580769	402945
5	578521	390102	55	580188	395372	105	580381	399345	155	580794	403004
6	578315	390246	56	580188	395578	106	580381	399446	156	580828	403038
7	578109	390369	57	580230	395743	107	580381	399522	157	580878	403047
8	577862	390493	58	580230	395907	108	580364	399589	158	580895	403072
9	577677	390616	59	580230	396051	109	580356	399665	159	580946	403114
10	577471	390740	60	580230	396175	110	580339	399741	160	580988	403173
11	577286	390822	61	580250	396319	111	580339	399842	161	581022	403224
12	577141	390925	62	580250	396422	112	580347	399926	162	581055	403283
13	577039	391049	63	580312	396545	113	580372	400028	163	581089	403350
14	576956	391213	64	580374	396628	114	580398	400129	164	581123	403401
15	576915	391460	65	580374	396669	115	580431	400205	165	581148	403460
16	576894	391625	66	580356	396773	116	580465	400281	166	581182	403510
17	576936	391728	67	580339	396840	117	580533	400331	167	581182	403553
18	577059	391852	68	580330	396865	118	580549	400407	168	581182	403595
19	577141	391934	69	580322	396933	119	580558	400449	169	581182	403612
20	577244	391975	70	580313	397009	120	580592	400517	170	581106	403637
21	577347	391975	71	580313	397118	121	580642	400576	171	581081	403662
22	577471	391954	72	580339	397194	122	580668	400635	172	581047	403704
23	577656	391954	73	580389	397304	123	580710	400702	173	581072	403780
24	577780	392037	74	580423	397430	124	580743	400761	174	581089	403822
25	577903	392099	75	580423	397498	125	580718	400812	175	581114	403898
26	578027	392202	76	580381	397548	126	580684	400871	176	581123	403974
27	578047	392346	77	580305	397574	127	580668	400896	177	581123	404042
28	578109	392469	78	580296	397641	128	580668	400888	178	581081	404160
29	578192	392613	79	580288	397700	129	580625	400930	179	581055	404236
30	578294	392737	80	580322	397776	130	580617	400964	180	581022	404311
31	578438	392799	81	580372	397844	131	580558	401048	181	581022	404278
32	578521	392881	82	580414	397903	132	580549	401124	182	581013	404311
33	578603	393025	83	580465	397970	133	580549	401208	183	580988	404345
34	578727	393107	84	580516	398054	134	580583	401301	184	580988	404379
35	578871	393169	85	580533	398130	135	580625	401394	185	580988	404446
36	578994	393293	86	580482	398181	136	580651	401453	186	580971	404480
37	579077	393396	87	580457	398257	137	580676	401512	187	580946	404522
38	579138	393478	88	580457	398324	138	580684	401562	188	580921	404548
39	579159	393581	89	580457	398383	139	580684	401638	189	580895	404556
40	579241	393663	90	580465	398442	140	580726	401740	190	580861	404564
41	579365	393746	91	580482	398501	141	580752	401950	191	580819	404590
42	579550	393828	92	580474	398552	142	580777	402009	192	580786	404590
43	579633	393931	93	580440	398586	143	580811	402085	193	580743	404598
44	579715	394013	94	580431	398628	144	580870	402178	194	580718	404623
45	579797	394075	95	580440	398670	145	580878	402296	195	580684	404674
46	579900	394157	96	580457	398729	146	580861	402406	196	580676	404716
47	579900	394260	97	580482	398771	147	580802	402473	197	580701	404784
48	579983	394384	98	580465	398847	148	580735	402532	198	580726	404876
49	580003	394548	99	580440	398931	149	580718	402616	199	580752	404952
50	580106	394672	100	580406	398999	150	580718	402701	200	580786	405028

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
201	580819	405070	251	580305	407271	301	582455	408874	351	579968	412356
202	580836	405129	252	580330	407373	302	582489	408941	352	579875	412424
203	580861	405197	253	580330	407440	303	582489	409000	353	579757	412516
204	580904	405256	254	580356	407507	304	582405	409051	354	579681	412592
205	580937	405298	255	580381	407575	305	582337	409135	355	579571	412651
206	580980	405366	256	580356	407634	306	582287	409169	356	579470	412753
207	580980	405408	257	580330	407693	307	582236	409211	357	579394	412812
208	580980	405458	258	580356	407744	308	582228	409278	358	579301	412930
209	580980	405526	259	580381	407819	309	582160	409396	359	579251	413014
210	580980	405568	260	580381	407870	310	582135	409447	360	579175	413107
211	580971	405610	261	580406	407921	311	582101	409523	361	579099	413216
212	580963	405627	262	580431	407963	312	582084	409599	362	579023	413318
213	580946	405661	263	580431	408005	313	582084	409683	363	578956	413385
214	580929	405711	264	580490	408039	314	582101	409751	364	578922	413452
215	580929	405753	265	580499	408072	315	582101	409826	365	578905	413503
216	580921	405804	266	580507	408148	316	582126	409894	366	578871	413571
217	580921	405863	267	580541	408191	317	582101	409970	367	578795	413630
218	580904	405922	268	580583	408224	318	582050	410012	368	578694	413663
219	580878	405998	269	580625	408258	319	582034	409987	369	578593	413689
220	580853	406040	270	580659	408283	320	581975	410020	370	578492	413748
221	580836	406074	271	580684	408334	321	581924	410029	371	578416	413815
222	580828	406124	272	580718	408384	322	581882	410071	372	578323	413840
223	580853	406192	273	580769	408469	323	581823	410122	373	578247	413891
224	580845	406243	274	580811	408503	324	581772	410147	374	578112	413967
225	580836	406276	275	580861	408545	325	581738	410223	375	578011	413992
226	580794	406302	276	580912	408578	326	581713	410273	376	577859	414017
227	580743	406293	277	580946	408629	327	581671	410324	377	577747	414041
228	580701	406276	278	580971	408705	328	581620	410375	378	577725	414051
229	580642	406327	279	580988	408772	329	581561	410417	379	577640	414093
230	580634	406369	280	581030	408848	330	581485	410493	380	577573	414119
231	580617	406428	281	581089	408916	331	581435	410560	381	577488	414119
232	580600	406496	282	581140	409008	332	581367	410611	382	577379	414119
233	580558	406555	283	581173	409051	333	581292	410661	383	577294	414110
234	580507	406605	284	581216	409093	334	581216	410729	384	577160	414093
235	580541	406614	285	581224	409110	335	581148	410805	385	577008	414060
236	580608	406622	286	581241	409135	336	581089	410855	386	576873	414051
237	580651	406630	287	581283	409160	337	581039	410906	387	576755	414127
238	580676	406681	288	581325	409160	338	580996	410982	388	576696	414211
239	580634	406706	289	581393	409169	339	580977	411061	389	576679	414296
240	580600	406740	290	581469	409177	340	580996	411125	390	576696	414380
241	580541	406774	291	581570	409169	341	580954	411235	391	576704	414380
242	580474	406824	292	581671	409169	342	580870	411361	392	576746	414405
243	580406	406875	293	581789	409152	343	580769	411488	393	576856	414422
244	580339	406934	294	581848	409118	344	580676	411606	394	576932	414456
245	580280	406985	295	581949	409076	345	580583	411749	395	577033	414481
246	580246	407010	296	582084	409051	346	580516	411842	396	577101	414557
247	580229	407035	297	582160	409034	347	580398	411977	397	577101	414641
248	580254	407086	298	582219	408933	348	580305	412078	398	576974	414684
249	580254	407170	299	582278	408916	349	580221	412171	399	576839	414684
250	580305	407221	300	582379	408899	350	580094	412272	400	576729	414684

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
401	576620	414684	451	575018	411935	501	573306	411285	551	570665	410979
402	576460	414701	452	574967	411909	502	573238	411353	552	570581	410825
403	576325	414734	453	574975	411867	503	573171	411387	553	570498	410742
404	576198	414776	454	575068	411791	504	573146	411396	554	570442	410616
405	576055	414827	455	575119	411783	505	573128	411406	555	570358	410547
406	575928	414852	456	575186	411758	506	573089	411424	556	570219	410491
407	575810	414861	457	575245	411732	507	573020	411452	557	570094	410421
408	575692	414810	458	575287	411707	508	572839	411494	558	569912	410421
409	575633	414760	459	575330	411656	509	572685	411508	559	569745	410449
410	575515	414675	460	575363	411606	510	572504	411536	560	569662	410463
411	575422	414608	461	575389	411530	511	572379	411564	561	569536	410407
412	575338	414566	462	575397	411479	512	572225	411592	562	569397	410449
413	575262	414557	463	575389	411412	513	572044	411619	563	569299	410533
414	575203	414557	464	575363	411319	514	571808	411703	564	569230	410616
415	575153	414557	465	575346	411260	515	571640	411787	565	569118	410728
416	575085	414507	466	575313	411209	516	571487	411884	566	569076	410811
417	575043	414439	467	575279	411176	517	571348	411982	567	569035	410895
418	575009	414355	468	575228	411142	518	571250	412093	568	568993	410923
419	574933	414262	469	575161	411133	519	571166	412191	569	568979	410867
420	574874	414203	470	575119	411117	520	571083	412330	570	569021	410769
421	574807	414169	471	575102	411083	521	571055	412414	571	569076	410658
422	574731	414093	472	575085	411015	522	571055	412511	572	569160	410491
423	574689	414009	473	575085	410990	523	570999	412637	573	569160	410351
424	574655	413899	474	575018	410973	524	570944	412748	574	569090	410296
425	574613	413790	475	574984	410948	525	570916	412832	575	569090	410212
426	574579	413705	476	574933	410914	526	570944	412929	576	569118	410142
427	574554	413621	477	574874	410889	527	570888	413041	577	569146	410031
428	574545	413503	478	574832	410864	528	570832	413124	578	569118	409933
429	574545	413444	479	574807	410821	529	570707	413138	579	569007	409808
430	574537	413343	480	574748	410779	530	570540	413138	580	568923	409711
431	574529	413225	481	574714	410771	531	570456	413096	581	568784	409571
432	574545	413115	482	574604	410813	532	570372	413041	582	568672	409362
433	574571	413006	483	574529	410830	533	570289	412957	583	568617	409251
434	574604	412921	484	574453	410847	534	570191	412873	584	568519	409056
435	574655	412837	485	574402	410889	535	570121	412790	585	568408	408916
436	574680	412761	486	574267	410914	536	570080	412692	586	568254	408847
437	574739	412677	487	574217	410897	537	570038	412539	587	567906	408763
438	574781	412592	488	574157	410897	538	570010	412372	588	567739	408763
439	574824	412525	489	574082	410897	539	570024	412233	589	567585	408707
440	574857	412457	490	574073	410897	540	570066	412163	590	567432	408652
441	574891	412348	491	573938	410906	541	570205	411954	591	567349	408568
442	574925	412280	492	573845	410897	542	570344	411870	592	567195	408470
443	574959	412230	493	573795	410889	543	570470	411842	593	567014	408317
444	574992	412171	494	573744	410940	544	570651	411801	594	566903	408192
445	575009	412137	495	573660	411007	545	570721	411745	595	566722	408122
446	575043	412086	496	573584	411066	546	570790	411661	596	566554	407983
447	575093	412036	497	573517	411125	547	570818	411536	597	566443	407899
448	575136	411977	498	573449	411201	548	570804	411383	598	566317	407816
449	575136	411960	499	573399	411235	549	570790	411215	599	566164	407802
450	575093	411943	500	573365	411252	550	570735	411104	600	566053	407816

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
601	565900	407899	651	563350	411337	701	563699	412549	751	563970	413791
602	565732	407969	652	563364	411415	702	563735	412606	752	563949	413748
603	565607	408080	653	563421	411458	703	563742	412671	753	563913	413748
604	565495	408206	654	563471	411536	704	563778	412692	754	563878	413727
605	565426	408317	655	563578	411608	705	563813	412678	755	563870	413722
606	565398	408443	656	563607	411665	706	563828	412649	756	563870	413698
607	565398	408554	657	563628	411715	707	563899	412671	757	563842	413648
608	565440	408652	658	563714	411772	708	563942	412713	758	563835	413605
609	565481	408763	659	563813	411793	709	563963	412778	759	563856	413555
610	565523	408847	660	563878	411815	710	563992	412835	760	563821	413484
611	565523	408930	661	563928	411793	711	564006	412863	761	563792	413434
612	565440	408986	662	563985	411779	712	564013	412906	762	563735	413420
613	565398	409028	663	564092	411736	713	563977	412935	763	563699	413391
614	565231	409000	664	564256	411750	714	563992	412992	764	563685	413348
615	565189	408986	665	564398	411772	715	564042	413034	765	563685	413320
616	565064	408847	666	564584	411836	716	564070	413120	766	563642	413234
617	564980	408735	667	564720	411914	717	564063	413149	767	563642	413156
618	564938	408624	668	564819	411993	718	564056	413199	768	563635	413113
619	564868	408526	669	564876	412121	719	564052	413223	769	563585	413056
620	564799	408540	670	564848	412214	720	564049	413241	770	563557	413006
621	564687	408582	671	564812	412221	721	564063	413270	771	563549	412963
622	564605	408626	672	564777	412221	722	564077	413284	772	563514	412885
623	564548	408668	673	564734	412228	723	564077	413334	773	563521	412835
624	564498	408690	674	564662	412264	724	564092	413370	774	563542	412799
625	564413	408761	675	564605	412264	725	564106	413384	775	563557	412756
626	564327	408825	676	564562	412328	726	564134	413391	776	563514	412742
627	564241	408911	677	564520	412328	727	564142	413441	777	563457	412749
628	564163	408989	678	564470	412321	728	564156	413491	778	563450	412706
629	564113	409089	679	564420	412350	729	564113	413534	779	563485	412664
630	564042	409203	680	564370	412392	730	564085	413555	780	563442	412592
631	563949	409310	681	564370	412428	731	564092	413598	781	563393	412578
632	563878	409396	682	564299	412471	732	564120	413641	782	563343	412535
633	563778	409524	683	564234	412449	733	564156	413641	783	563293	412471
634	563706	409646	684	564234	412392	734	564170	413684	784	563271	412471
635	563621	409774	685	564199	412307	735	564149	413691	785	563214	412521
636	563557	409845	686	564213	412243	736	564177	413734	786	563186	412556
637	563450	409974	687	564192	412185	737	564199	413769	787	563171	412621
638	563400	410081	688	564149	412157	738	564170	413791	788	563150	412656
639	563364	410167	689	564077	412157	739	564127	413805	789	563171	412678
640	563335	410209	690	563992	412157	740	564085	413805	790	563214	412664
641	563293	410295	691	563949	412150	741	564070	413833	791	563243	412664
642	563228	410388	692	563870	412157	742	564070	413869	792	563257	412685
643	563200	410488	693	563821	412171	743	564077	413898	793	563257	412728
644	563193	410616	694	563771	412207	744	564099	413940	794	563250	412792
645	563207	410723	695	563685	412264	745	564113	413983	795	563221	412842
646	563236	410837	696	563592	412314	746	564092	413998	796	563200	412899
647	563228	410958	697	563542	412371	747	564077	413976	797	563171	412942
648	563207	411065	698	563549	412414	748	564042	413919	798	563143	412970
649	563236	411151	699	563592	412464	749	564006	413869	799	563114	413006
650	563271	411230	700	563642	412499	750	563977	413833	800	563100	413049

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
801	563121	413084	851	562422	413134	901	562922	411465	951	562055	408363
802	563100	413134	852	562444	413213	902	562979	411444	952	562312	408308
803	563121	413149	853	562472	413284	903	563050	411379	953	562514	408253
804	563157	413156	854	562458	413327	904	563107	411251	954	562679	408198
805	563200	413156	855	562422	413356	905	563136	411123	955	562881	408088
806	563236	413184	856	562365	413370	906	563150	410966	956	563082	407996
807	563257	413213	857	562337	413327	907	563150	410830	957	563229	407886
808	563250	413248	858	562301	413263	908	563114	410730	958	563376	407703
809	563214	413263	859	562258	413199	909	563086	410630	959	563431	407464
810	563171	413284	860	562230	413106	910	563000	410523	960	563449	407244
811	563129	413263	861	562272	413077	911	562929	410473	961	563486	407006
812	563079	413263	862	562315	413063	912	562857	410416	962	563486	406749
813	563014	413256	863	562280	413020	913	562800	410395	963	563431	406547
814	562972	413220	864	562194	412942	914	562743	410359	964	563357	406346
815	562936	413156	865	562158	412899	915	562722	410331	965	563302	406162
816	562936	413092	866	562108	412856	916	562736	410288	966	563284	405979
817	562950	413034	867	562066	412813	917	562743	410245	967	563211	405832
818	562986	413027	868	562037	412771	918	562743	410238	968	563156	405704
819	563007	412999	869	561994	412735	919	562765	410174	969	563082	405576
820	563000	412942	870	561966	412706	920	562786	410095	970	563027	405466
821	563007	412899	871	561930	412664	921	562800	409981	971	563013	405427
822	563014	412828	872	561909	412599	922	562836	409874	972	562986	405372
823	562993	412771	873	561909	412535	923	562872	409774	973	562929	405273
824	562979	412713	874	561951	412492	924	562836	409646	974	562922	405223
825	563029	412664	875	561944	412449	925	562786	409589	975	562886	405165
826	563079	412599	876	561923	412400	926	562715	409539	976	562865	405137
827	563121	412556	877	561880	412364	927	562679	409475	977	562808	405037
828	563129	412499	878	561866	412300	928	562636	409410	978	562779	404959
829	563086	412471	879	561887	412221	929	562608	409375	979	562750	404887
830	563050	412471	880	561916	412150	930	562529	409289	980	562708	404844
831	563000	412492	881	561959	412086	931	562472	409218	981	562643	404795
832	562943	412492	882	562001	412029	932	562401	409175	982	562615	404745
833	562915	412492	883	562037	411979	933	562344	409118	983	562522	404716
834	562893	412499	884	562080	411872	934	562280	409068	984	562451	404695
835	562843	412549	885	562087	411829	935	562237	409011	985	562365	404673
836	562793	412599	886	562066	411786	936	562158	408997	986	562330	404652
837	562758	412649	887	562051	411736	937	562080	408961	987	562301	404588
838	562715	412713	888	562101	411700	938	562016	408961	988	562308	404509
839	562701	412771	889	562165	411679	939	561944	408954	989	562322	404416
840	562679	412828	890	562244	411665	940	561873	408939	990	562287	404317
841	562665	412870	891	562330	411636	941	561823	408939	991	562287	404245
842	562622	412942	892	562380	411636	942	561773	408947	992	562301	404167
843	562593	412985	893	562501	411615	943	561716	408968	993	562308	404124
844	562572	413027	894	562544	411636	944	561689	408986	994	562308	404031
845	562515	413042	895	562572	411636	945	561634	408968	995	562308	403931
846	562486	413020	896	562636	411593	946	561615	408913	996	562315	403774
847	562451	413006	897	562679	411551	947	561597	408821	997	562265	403696
848	562387	413020	898	562758	411486	948	561652	408711	998	562237	403617
849	562387	413056	899	562808	411472	949	561744	408601	999	562237	403510
850	562394	413099	900	562857	411465	950	561872	408436	1000	562222	403411

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
1001	562180	403246	1051	558641	398559	1101	553171	399365	1151	547865	403878
1002	562194	403125	1052	558384	398524	1102	553011	399472	1152	547812	404020
1003	562265	403054	1053	558270	398481	1103	552841	399553	1153	547812	404110
1004	562308	402890	1054	558078	398438	1104	552663	399597	1154	547812	404208
1005	562351	402768	1055	557949	398374	1105	552467	399642	1155	547767	404404
1006	562415	402562	1056	557785	398288	1106	552360	399704	1156	547749	404529
1007	562415	402405	1057	557607	398217	1107	552208	399811	1157	547749	404698
1008	562372	402219	1058	557485	398210	1108	552083	399900	1158	547776	404778
1009	562337	402105	1059	557364	398174	1109	551940	399999	1159	547776	404903
1010	562287	401969	1060	557250	398153	1110	551780	400052	1160	547776	404984
1011	562222	401827	1061	557143	398124	1111	551646	400106	1161	547776	405144
1012	562180	401698	1062	557057	398088	1112	551423	400213	1162	547651	405429
1013	562137	401613	1063	557022	398081	1113	551298	400257	1163	547562	405536
1014	562094	401527	1064	556929	398046	1114	551218	400293	1164	547482	405572
1015	562058	401441	1065	556915	398024	1115	551129	400320	1165	547446	405679
1016	562037	401370	1066	556808	398060	1116	551004	400337	1166	547410	405884
1017	562016	401263	1067	556708	398081	1117	550853	400418	1167	547375	405973
1018	561966	401149	1068	556622	398117	1118	550728	400507	1168	547294	406187
1019	561916	401035	1069	556487	398110	1119	550621	400596	1169	547232	406321
1020	561866	400921	1070	556344	398103	1120	550478	400685	1170	547161	406491
1021	561780	400807	1071	556180	398081	1121	550335	400757	1171	547134	406624
1022	561709	400685	1072	556044	398117	1122	550130	400855	1172	547152	406767
1023	561630	400535	1073	555895	398131	1123	549943	400962	1173	547161	406910
1024	561588	400450	1074	555773	398188	1124	549773	401015	1174	547161	407044
1025	561502	400357	1075	555616	398267	1125	549586	401104	1175	547178	407213
1026	561395	400250	1076	555502	398331	1126	549435	401203	1176	547178	407338
1027	561309	400157	1077	555352	398417	1127	549301	401283	1177	547196	407454
1028	561217	400043	1078	555231	398566	1128	549194	401390	1178	547223	407552
1029	561138	399993	1079	555160	398666	1129	549078	401506	1179	547241	407614
1030	561031	399950	1080	555060	398780	1130	549015	401541	1180	547285	407686
1031	560953	399900	1081	554931	398830	1131	548900	401622	1181	547384	407784
1032	560838	399822	1082	554824	398880	1132	548819	401711	1182	547464	407962
1033	560689	399715	1083	554675	398930	1133	548730	401818	1183	547544	408140
1034	560610	399629	1084	554596	398930	1134	548677	401916	1184	547553	408239
1035	560453	399544	1085	554496	398859	1135	548659	402005	1185	547669	408328
1036	560353	399501	1086	554446	398759	1136	548596	402094	1186	547758	408363
1037	560232	399444	1087	554418	398673	1137	548525	402183	1187	547901	408470
1038	560154	399380	1088	554361	398602	1138	548427	402299	1188	548008	408568
1039	560125	399330	1089	554311	398574	1139	548391	402371	1189	548097	408676
1040	560040	399244	1090	554247	398552	1140	548338	402442	1190	548177	408791
1041	559940	399187	1091	554111	398574	1141	548284	402656	1191	548231	408872
1042	559825	399116	1092	554033	398588	1142	548275	402790	1192	548320	408952
1043	559704	399016	1093	553904	398695	1143	548204	402986	1193	548391	409059
1044	559647	398930	1094	553740	398780	1144	548186	403129	1194	548445	409112
1045	559669	398838	1095	553626	398830	1145	548141	403271	1195	548480	409157
1046	559590	398745	1096	553497	398952	1146	548088	403378	1196	548454	409273
1047	559469	398709	1097	553433	399044	1147	548026	403485	1197	548454	409327
1048	559276	398681	1098	553369	399144	1148	547963	403637	1198	548471	409398
1049	559062	398624	1099	553283	399230	1149	547892	403717	1199	548471	409496
1050	558812	398581	1100	553269	399267	1150	547901	403780	1200	548445	409603

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
1201	548400	409728	1251	544512	412501	1301	545430	415810	1351	543344	417219
1202	548373	409799	1252	544521	412546	1302	545457	415863	1352	543290	417254
1203	548320	409862	1253	544539	412617	1303	545520	415988	1353	543237	417236
1204	548249	409933	1254	544574	412653	1304	545520	416015	1354	543148	417201
1205	548150	409995	1255	544637	412724	1305	545457	416086	1355	543085	417236
1206	547999	410076	1256	544673	412787	1306	545377	416175	1356	542987	417236
1207	547865	410138	1257	544788	412831	1307	545324	416238	1357	542898	417156
1208	547740	410192	1258	544815	412903	1308	545225	416300	1358	542818	417103
1209	547597	410245	1259	544869	412974	1309	545136	416309	1359	542630	417076
1210	547517	410281	1260	544913	413072	1310	545047	416300	1360	542523	417058
1211	547464	410361	1261	544931	413152	1311	544949	416229	1361	542345	417067
1212	547410	410423	1262	544931	413232	1312	544887	416184	1362	542220	417058
1213	547375	410504	1263	544950	413314	1313	544788	416166	1363	542086	417031
1214	547375	410584	1264	544904	413384	1314	544690	416166	1364	541935	417014
1215	547375	410691	1265	544895	413402	1315	544583	416113	1365	541774	417040
1216	547330	410682	1266	544869	413446	1316	544494	416050	1366	541649	417076
1217	547294	410557	1267	544806	413509	1317	544441	415979	1367	541569	417103
1218	547250	410459	1268	544788	413571	1318	544360	415926	1368	541426	417210
1219	547232	410414	1269	544735	413652	1319	544298	415872	1369	541418	417254
1220	547169	410316	1270	544708	413732	1320	544245	415872	1370	541373	417352
1221	547062	410236	1271	544628	413812	1321	544155	415917	1371	541337	417415
1222	546938	410209	1272	544664	413866	1322	544111	415926	1372	541284	417406
1223	546750	410236	1273	544708	413946	1323	544030	415970	1373	541230	417468
1224	546554	410254	1274	544788	413999	1324	543950	416024	1374	541177	417566
1225	546385	410281	1275	544833	414080	1325	543888	416077	1375	541159	417709
1226	546206	410290	1276	544887	414160	1326	543799	416149	1376	541168	417834
1227	546028	410316	1277	544895	414249	1327	543736	416211	1377	541195	417932
1228	545885	410334	1278	544922	414329	1328	543665	416247	1378	541105	418039
1229	545698	410370	1279	544976	414374	1329	543611	416282	1379	541061	418146
1230	545520	410397	1280	545038	414454	1330	543558	416336	1380	541016	418262
1231	545386	410450	1281	545047	414543	1331	543495	416407	1381	540998	418342
1232	545225	410513	1282	545109	414641	1332	543460	416461	1382	540963	418414
1233	545101	410557	1283	545181	414695	1333	543397	416532	1383	540963	418512
1234	544967	410628	1284	545217	414722	1334	543344	416594	1384	540936	418601
1235	544887	410691	1285	545297	414757	1335	543308	416701	1385	540900	418726
1236	544815	410843	1286	545350	414829	1336	543308	416755	1386	540882	418851
1237	544762	410923	1287	545422	414882	1337	543335	416835	1387	540882	418940
1238	544637	411137	1288	545475	414954	1338	543397	416880	1388	540882	418993
1239	544601	411199	1289	545457	415034	1339	543478	416942	1389	540921	419032
1240	544583	411279	1290	545430	415087	1340	543531	416996	1390	540882	419109
1241	544503	411413	1291	545484	415123	1341	543469	417040	1391	540802	419154
1242	544494	411493	1292	545493	415221	1342	543442	417103	1392	540758	419207
1243	544458	411592	1293	545484	415301	1343	543469	417165	1393	540740	419288
1244	544450	411716	1294	545520	415364	1344	543504	417201	1394	540695	419332
1245	544476	411975	1295	545493	415471	1345	543558	417210	1395	540695	419404
1246	544467	412055	1296	545466	415551	1346	543593	417219	1396	540677	419421
1247	544441	412136	1297	545439	415596	1347	543602	417263	1397	540642	419502
1248	544414	412243	1298	545377	415631	1348	543504	417281	1398	540588	419528
1249	544432	412350	1299	545332	415649	1349	543460	417236	1399	540570	419555
1250	544476	412439	1300	545368	415703	1350	543397	417192	1400	540615	419600

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
1401	540669	419662	1451	540116	424504	1501	542318	428919	1551	545992	432004
1402	540704	419742	1452	540089	424540	1502	542443	429061	1552	546055	432067
1403	540686	419823	1453	540026	424576	1503	542550	429168	1553	546090	432120
1404	540651	419912	1454	540000	424620	1504	542630	429275	1554	546126	432165
1405	540615	420010	1455	540035	424692	1505	542746	429409	1555	546126	432183
1406	540553	420170	1456	540062	424790	1506	542871	429525	1556	546233	432209
1407	540526	420286	1457	540044	424870	1507	543005	429650	1557	546331	432209
1408	540374	420536	1458	540035	424950	1508	543130	429730	1558	546420	432236
1409	540338	420652	1459	540071	425111	1509	543228	429793	1559	546554	432272
1410	540258	420786	1460	540125	425182	1510	543299	429837	1560	546634	432290
1411	540169	420875	1461	540142	425236	1511	543353	429909	1561	546679	432343
1412	540080	420920	1462	540169	425280	1512	543424	429953	1562	546715	432414
1413	539982	421160	1463	540169	425325	1513	543513	430016	1563	546768	432397
1414	539919	421267	1464	540169	425396	1514	543576	430078	1564	546848	432370
1415	539857	421330	1465	540151	425450	1515	543656	430123	1565	546911	432414
1416	539812	421481	1466	540196	425503	1516	543709	430212	1566	546982	432414
1417	539812	421615	1467	540232	425601	1517	543772	430283	1567	547062	432397
1418	539803	421731	1468	540347	425780	1518	543888	430390	1568	547143	432397
1419	539821	421865	1469	540437	425958	1519	544004	430497	1569	547250	432343
1420	539839	421990	1470	540517	426047	1520	544066	430524	1570	547401	432272
1421	539875	422088	1471	540624	426163	1521	544120	430595	1571	547464	432227
1422	539919	422150	1472	540758	426217	1522	544209	430649	1572	547544	432183
1423	539973	422257	1473	540793	426279	1523	544334	430711	1573	547624	432165
1424	540000	422337	1474	540865	426359	1524	544378	430756	1574	547731	432165
1425	540080	422418	1475	540909	426431	1525	544441	430809	1575	547820	432165
1426	540133	422507	1476	540918	426520	1526	544539	430863	1576	547936	432209
1427	540223	422605	1477	540998	426573	1527	544619	430925	1577	548061	432254
1428	540285	422721	1478	541105	426654	1528	544664	431005	1578	548150	432290
1429	540356	422783	1479	541186	426743	1529	544690	431077	1579	548222	432343
1430	540374	422872	1480	541239	426841	1530	544735	431166	1580	548293	432414
1431	540303	422926	1481	541239	426939	1531	544815	431219	1581	548400	432441
1432	540196	422979	1482	541266	427001	1532	544887	431282	1582	548498	432450
1433	540151	423033	1483	541346	427091	1533	544976	431326	1583	548561	432504
1434	540053	423193	1484	541409	427171	1534	545056	431416	1584	548614	432575
1435	540044	423300	1485	541426	427251	1535	545154	431442	1585	548605	432664
1436	540017	423443	1486	541462	427367	1536	545243	431469	1586	548570	432682
1437	540000	423541	1487	541480	427447	1537	545297	431487	1587	548596	432753
1438	539946	423693	1488	541533	427536	1538	545315	431567	1588	548668	432825
1439	539973	423782	1489	541560	427617	1539	545386	431630	1589	548721	432878
1440	539991	423853	1490	541614	427670	1540	545448	431692	1590	548721	432949
1441	540009	423996	1491	541649	427786	1541	545520	431728	1591	548668	432976
1442	540035	424059	1492	541649	427911	1542	545555	431763	1592	548632	432967
1443	540125	424103	1493	541703	428027	1543	545538	431790	1593	548587	432923
1444	540160	424139	1494	541739	428152	1544	545555	431844	1594	548568	432921
1445	540196	424237	1495	541774	428259	1545	545564	431870	1595	548538	432926
1446	540169	424273	1496	541801	428321	1546	545636	431844	1596	548523	432927
1447	540142	424308	1497	541935	428410	1547	545698	431844	1597	548507	432949
1448	540098	424335	1498	542024	428526	1548	545752	431861	1598	548498	432958
1449	540080	424388	1499	542104	428678	1549	545805	431915	1599	548507	432994
1450	540089	424442	1500	542211	428803	1550	545921	431968	1600	548578	433074

nr.	X-hnit	Y-hnit
1601	548650	433137
1602	548677	433217
1603	548668	433270
1604	548587	433377
1605	548489	433431
1606	548356	433431
1607	548266	433422
1608	548168	433395
1609	548141	433377
1610	548052	433351
1611	548008	433324
1612	547856	433297
1613	547705	433244
1614	547589	433190
1615	547455	433155
1616	547339	433172
1617	547196	433208
1618	547134	433235
1619	547089	433297
1620	547098	433377
1621	547098	433458
1622	547080	433502
1623	547000	433538
1624	547018	433592
1625	547116	433699
1626	547214	433779
1627	547294	433832
1628	547348	433939
1629	547473	433993
1630	547571	434100
1631	547624	434198
1632	547678	434260
1633	547722	434287
1634	547776	434394
1635	547740	434448
1636	547642	434474
1637	547589	434546
1638	547526	434617
1639	547393	434679

VIÐAUKI

ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

**í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu)
og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)**

Sérprentun 3. júní 2004

EFNISYFIRLIT

FORMÁLI	83
1. INNGANGUR	85
2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR	85
3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA	86
3.1. Landnám	86
3.2. Hefð	88
3.3. Lög	91
4. FLOKKUN LANDS	91
4.1. Almennt	91
4.2. Jörð	92
4.3. Almennningar	96
4.4. Afréttir	98
4.5. Jörð eða afréttur?	103
4.6. Jöklar	104
4.7. Fjallskil	108
4.8. Ítök	111
4.9. Fjörur og rekæign	113
5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD	116
5.1. Almennt	116
5.2. Jarðamöt og jarðabækur	117
5.3. Máldagar og vísitásiur	118
5.4. Lögfestur	120
5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf	121
5.6. Afsals- og veðmálabækur	124
5.7. Aðrar heimildir	125
6. NIÐURSTAÐA	126

FORMÁLI

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, sjá mál nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítils háttar breytingum, og fara hér á eftir.

1. INNGANGUR

Hér verður gerð grein fyrir almennum athugunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra.

Í upphafi verður gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þeim breytingum sem á því hafa orðið síðan. Þá verður fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda.

Því næst verður gerð grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað verður sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka ásamt eignarhaldi á landi undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá verður fjallað um hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands má draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist itaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins.

Loks verður fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem einna helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Gerð verður sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásium, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum.

2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR

Íslandi má skipta í þrjú hæðar- eða gróðurbelti, þ.e. láglendisbelti, hliðabelti og hálendis- eða fjallbelti.¹ Þessi skipting byggist á því að lífsskilyrði fyrir plöntur og aðrar lífverur, þ. á m. búsetuskilyrði fyrir fólk, fara stigversnandi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli og lækkandi meðalhita. Höfudeinkenni gróðurfars breytast því frá láglendisbelti og upp til efstu gróðurmarka á hálendi, tegundum plantna fækkar mjög, harðgerar tegundir verða ríkjandi, uppskerumagn minnkar og gróðurþekjan verður gisnari.

Gróðurbeltin eru í mismunandi hæð í hinum ýmsu landshlutum, eftir því hvort um er að ræða innhéruð eða útnes, eftir snjóalögum o.s.frv. Milli gróðurbeltanna eru að sjálfsögðu ekki skörp skil heldur breytist gróðurfar stig af stigi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli. Í grófum dráttum nær láglendisbelti landsins upp í 100-150 m hæð og sums staðar nokkru hærri sunnanlands. Hliðabeltið tekur við og nær upp í 300-400 m hæð en þar ofan við er hálendisbeltið. Ætla má að um landnám hafi mörkin legið nokkru ofar.

Talið er að við landnám hafi gróður þakið um 2/3 hluta af yfirborði landsins.² Mikill hluti láglendis- og hliðabelta, svo og hálendisbeltis upp að 600-700 m hæð á miðhálendinu, hefur verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri og jarðvegi. Ofar hefur gróðurinn orðið stöðugt gisnari uns hann hefur horfið að mestu í 800-1000 m hæð. Í fjalllendi útnesja og í bröttum fjallahlíðum hafa efri mörk samfellds gróðurs legið neðar.

Við landnám hefur birkiskógur og kjarr sett mestan svip á gróðurfar í láglendis- og hliðabeltum og jafnvel teygt sig upp í hálendisbelti við bestu aðstæður. Áætlað er að skóglendi og kjarr hafi þakið um 1/4 hluta landsins. Það var langverðmætasta gróðurlendi landsins vegna mikillar grósku, fjölbættra nota og jarðvegsverndar. Ofan skógarmarkna hafa smárunnar, ýmsar lyngtegundir og harðgerar jurtir verið ríkjandi tegundir. Þar sem jarðvatnsstaða var há, á láglendi og hálendi, var gróskumikill votlendisgróður. Rýr mosagróður tók við þegar nálgadist efri mörk gróðurs og loks voru plöntur á stangli á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

1 Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík. S. 28.

2 Ingvi Þorsteinsson og Sigurður Blöndal, 1986: *Gróðureyðing og endurheimt landgæða*. Reykjavík. S. 13.

Nú þekur gróður aðeins um 1/4 hluta landsins í heild og um 10/100 hluta ísfrírra svæða miðhálandisins, í stað nær helmings um landnám. Aðeins um 1/100 hluti landsins er skógi eða kjarri vaxinn. Gróðurþekja landsins hefur þannig bæði dregist saman og gæði hennar rýrnað.

Langmest hefur rýrnun landgæða orðið í hálendisbeltinu, einkum á miðhálandinu. Afleiðingar þessa eru m.a. þær að verulegur hluti miðhálandisins, sem um landnám og fram eftir öldum var vel fallið til sumarbeitar, er nú gróðursnauðar auðnir.

3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA

Þeir stofnunarhættir eignarréttinda sem huga þarf sérstaklega að í þessu sambandi eru landnám, hefð og lög.

3.1. Landnám

Hér á landi var fyrst stofnað til eignarréttar yfir landi með námi. Telja verður líklegt að eigi síðar en með gildistöku ákvæða Jónsbókar um afrétti og almenninga hafi nám verið útilokað. Vafalaust er þó að eftir lögtöku nýbýlatiskipunar 1776 er nám úr sögunni sem stofnunarháttur eignarréttar hér á landi.¹

Landnámabók hefur löngum verið talin mikilvægasta heimildin um upphaf byggðar á Íslandi. Þar eru nefndir um 430 karlar og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra. Þá eru þar nöfn um 600 bæja sem risið eiga að hafa á landnámsöld, þ.e. á árunum 874-930. Efni Landnámu er spunnið úr þremur meginþáttum: landnámafrásögnum, greinargerð fyrir landnámsmönnum, ætt þeirra og niðjum og fróðleik af ýmsum toga sem lýsir m.a. viðskiptum manna, stjórnarfari, trú og siðum, skipakosti, húsakynnum, búpeningseign og landsháttum.

Landnáma er varðveitt í fimm gerðum, misjafnlega heillegum. Þrjár þeirra eru að stofni til frá miðöldum en tvær voru ritaðar á 17. öld. Melabók mun vera elst þeirra og standa næst frumgerð Landnámabókar sem talin er rituð á fyrri hluta 12. aldar en er nú glötuð. Ljóst er því að tvö hundruð ár hið minnsta hafa liðið þar til frásagnir um landnám voru skráðar. Allmikill efnislegur munur er á varðveittum gerðum Landnámabókar en þó eru landnámalýsingar yfirleitt nokkuð samhljóða.

Ýmsar sagnir er að finna í Landnámu um það hvernig menn fóru að því að nema land. Í Hauksbókargerð Landnámu er greint frá því að Íslendingar hafi leitað til Haralds konungs hárfagra um aðstoð við að setja reglur um stærð landnáma. Þá voru sett ákvæði um að enginn skyldi víðara nema en hann mætti eldi yfir fara á einum degi með skipverjum sínum.² Um konur virðist hins vegar hafa gilt sú regla að þær skyldu ekki nema víðara land en leiða mætti kvígu tvævetra vorlangan dag sólsetra á milli, vel fódraða.³ Fleiri aðferðir eru tilfærðar. Helgi magri, sem nam allan Eyjafjörð, er t.d. sagður hafa gert eld mikinn við hvern vatnsós og helgað sér svo allt hérað, væntanlega allt vatnasvæði árinna. Stundum virðist kvikféð sjálft hafa ráðið ferðinni. Í upphafi þess hluta Landnámu sem fjallar um Sunnlendingafjórðung segir m.a. á þessa leið: „Sumir þeir, er fyrstir kómu út, byggðu næstir fjöllum ok merkdú at því landskostina, at kvikféit fýstisk frá sjónum til fjallanna.“⁴

Á síðustu áratugum hafa ýmsir fræðimenn á sviði sagnfræði og bókmennta sett fram kenningar um sannfræði Landnámu. Annars vegar hefur því verið haldið fram að treysta megi frásögnum Landnámu í meginatriðum. Hér má nefna kenningar eins og þær að markmiðið með ritun Land-

1 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“, óbirt fjölrit, bls. 10-11. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II (fjölrit.). Reykjavík. S. 133-134. Þorgeir Örlygsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 565.

2 *Landnámabók*, 1986. Jakob Benediktsson gaf út. (Íslensk fornrit. 1. b.) Reykjavík. S. 337.

3 *Landnámabók* 1986, s. 321.

4 *Landnámabók* 1986, s. 337.

námu hafi verið að skapa grundvöll fyrir innleiðingu óðalsréttar hér á landi, undirbúa skiptingu landsins í kirkjusóknir eða varðveita ættartölur, með tilliti til erfða, hjúskapar o.fl., auk áhuga á sögu forfeðranna.¹ Hins vegar hefur því verið haldið fram að frásagnir Landnámu eigi lítið skylt við sögulegan veruleika. Í því sambandi ber að nefna þá kenningu að markmiðið hafi verið að renna stoðum undir eignarheimildir höfðingjaættanna fyrir þeim jörðum, einkum aðalbólum, sem þær töldu sig eiga á ritunartíma Landnámu.² Enn fremur hefur því verið haldið fram að sum nöfn landnámsmanna séu dregin af kennileitum, náttúrufari eða búskaparháttum.³ Heimildargildi Landnámu er því umdeilt meðal fræðimanna.

Í úrlausnum dómstóla hafa skýrar lýsingar Landnámu á umfangi landnáms verið taldar hafa sönnunargildi við mat á því hvort stofnast hafi til eignarréttar yfir tilteknu landsvæði. Þessi afstaða kemur fram í H 1994 2227 (Geitland). Þar er frásögn Landnámu um nám Geitlands talin sanna að í kjölfar landnáms hafi landsvæðið verið eignarland. Jafnframt ber að nefna H 1960 726 (Skeljabrekka) þar sem talið var auðsætt af frásögn Landnámu að landspilda hefði í öndverðu verið hluti af landi jarðarinnar Skeljabrekku. Takmarkaðar lýsingar í Landnámu hafa hins vegar fremur verið taldar mæla gegn því að land hafi verið numið og þannig orðið undirorpið beinum eignarrétti, sbr. H 1997 1162 (Auðkúluheiði), H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfellshagi). Þá hafa dómstólar lítið til gróðurfars og staðhátta við mat á því hvort líkur séu á að landsvæði hafi verið numið, sbr. einkum H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá).

Það er álit óbyggðanefndar að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða. Þá er ljóst að landnámalýsingar hennar hafa verið vel kunnar landsmönnum og sannleiksgildi þeirra óumdeilt fram á síðustu áratugi. Þetta endurspeglast í úrlausnum dómstóla. Nefndin telur því að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Jafnframt benda frásagnir Landnámu almennt séð til þess að landnám hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en lýst landamerki jarða á síðari tímum. Rannsóknir á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði styðja þetta.⁴ Svo sem fram kemur í kafla 2. hefur gróðurfari inn til landsins verið þannig að landnámsmenn kunna að hafa séð sér hag í að nema land ofar en byggð hefur náð á síðari tímum. Hins vegar hljóta staðhættir, þar á meðal hæð yfir sjávarmáli og fjarlægð frá byggð, að hafa takmarkað möguleika á nýtingu. Afar takmarkaðar ályktanir verða því dregnar af gróðurfari.

Í Landnámu er hins vegar sjaldan lýst nákvæmlega umfangi landnáms eða landamerkjum. Þetta á ekki hvað síst við inn til landsins. Óbyggðanefnd telur hæpið að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Þá er ýmislegt óljóst um aðferðir við landnámið og hverju landnámsmenn sóttust eftir, þ.e.a.s. hvort þeir hafi einvörðungu miðað við gróðurfari og staðhætti eða hvort önnur atriði skiptu einnig máli, svo sem heppileg kennileiti, samgönguleiðir, völd og áhrif o.s.frv. Óvissa um aðferðir við landnám er of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.

- 1 Sbr. Barði Guðmundsson, 1938: „Uppruni Landnámabókar.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 6-7, 20. Jón Jóhannesson, 1954-58: „Sannfræði og uppruni Landnámu.“ *Saga. Tímarit Sögufélags*. S. 225-226. Einar Gunnar Pétursson, 1986: „Efling kirkjuvalds og ritun Landnámu.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 193-222.
- 2 Sveinbjörn Rafnsson, 1974: *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund. S. 203-217. Sveinbjörn Rafnsson, 1976: „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknunum.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 222-225, 231-233.
- 3 Sbr. Þórhallur Vilmondarson, 1982: „-stad. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 16. b. Kaupmannahöfn. D. 578-584. Sjá enn fr. greinar Þórhalls Vilmondarsonar í *Grimni. Riti um nafnfræði*. 1-3. b. (1980-1996).
- 4 Sbr. Kristján Eldjárn, 1974: „Fornþjóð og minjar.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 115. Jakob Benediktsson, 1974: „Landnám og upphaf allsherjarrikis.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 165.

3.2. Hefð

Hugtakið hefð er hvorki að finna í Grágás né Jónsbók. Í Jónsbók má þó sjá þess merki að afnot manna af tilteknum fasteignatengdum hlunnindum hafi þótt benda til ákveðinna réttinda. Í 26. kapitula landsleigubálks stendur m.a.: „Nú hefir maður skóg, eng eða haga, reka eða aðrar landsnyttjar .xx. [þ.e. 20] vetr eða lengr átölulaust, þá á sá er haft hefir, nema hinn hafi lögleg vitni til, at hann á, ef hann skal úrænt vera.“¹

Enda þótt hugtakið komi ekki fyrir í lögþókkunum virðist sem mönnum hafi snemma verið það kunnugt. Undir lok 12. aldar deildu leikmenn og Þorlákur biskup Þórhallsson um yfirráð kirkjueigna (staðamál fyrri). Bændur kröfðust forræðis yfir kirkjueignum í krafti „landsskapar ok fornrar hefðar“ en biskupinn kvað forna hefð ekki vega þyngra en lög kirkjunnar². Þessi frásögn getur ekki ein og óstudd talist heimild um hefð í lagalegum skilningi. Allt eins er líklegt að orðið sé hér notað um eitthvað sem haldist hafi órofa um ótiltekinn tíma (sbr. orðasambandið „í hefð og haldi“).

Sumir fræðimenn hafa getið sér þess til að hefð sé komin inn í norræn lög úr kanóniskum rétti. Í því sambandi er bent á að orðasamböndin „...sem að fornu hefir verið“ og „frá arilids tíð“ gætu verið þýðingar á latneska hugtakinu „praescriptio immemorialis“.³

Kaldangursrecess (Koldinghúsrecess) frá 13. desember 1558 var lögleiddur með konungsbréfi 20. mars 1563. Í konungsbréfi þessu segir að recessinn „skuli einnig ganga fyrir lög um þau efni, „sem islensk lög þar um ekki áhræra né forklára“.“ Í recessnum, 50. kapitula, segir m.a. um 20 vetra hefð:

Item huada godz og eigner nauckur madur hefur med haund haft og halldit xx wetur oklagad og okiært. þui ma hann kuijdulaust hallda og skal það ecki wndan honum ganga nema suo finnist og bijuijsist það sie j panta sett edur lient.⁴

Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður athugaði á sínum tíma hvar vitnað væri til Kaldangursrecess í dómum og skjölum. Nefndi hann að í alþingisdómi 30. júní 1581, um Bjarneyjartolla, og í dómi Erlends sýslumanns Magnússonar 9. apríl 1594, um Kleifarblá, sé vitnað í 50. kapitula í recessinum.⁵ Af rannsókn Jóns verður ekki séð að recess þessi hafi haft þýðingu utan þessa.

Rétt er að taka fram að Kaldangursrecess er að engu getið í þeim umræðum sem fram fóru um miðja 19. öld um setningu hefðarlaga.

Af athugun á dómum í Íslensku fornbréfasafni og Alþingisbókum Íslendinga verður ekki dregin önnur og víðtækari ályktun en sú að sá sem hafði haft umráð eignar um árabíl væri líklegur eigandi hennar nema annað kæmi fram í dómum eða skjölum, svo sem oft er gerður fyrirvari um. Er sá fyrirvari einnig í samræmi við fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar.

Í Dönsku lögum Kristjáns V. frá 1683 voru ákvæði um hefð og fleira. Samsvarandi ákvæði voru í Norsku lögum frá 1687 og segir þar m.a. svo í 5. bók, 5. kapitula, 3. gr.:

Hvis andet Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder hand uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

1 Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og réttarboetr de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Kaupmannahöfn 1904. S. 156.

2 Sbr. Biskupa sögur. 1. b. Kaupmannahöfn 1858. S. 281 (Oddaverja þáttur, ritaður í byrjun 13. aldar).

3 Wallén, Per-Edwin, 1981: „Hævd. Sverige.“ *Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn (2. útg.). D. 285. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hævd. Island.“ Sama rit, d. 287-288.

4 Íslenskt fornbréfasafn. 13. b. Reykjavík 1933-1939. S. 355. Sbr. *Alþingisbækur Íslands*. 1. b. Reykjavík 1912-1914. S. 425-426. *Alþingisbækur Íslands*. 3. b. Reykjavík 1917-1918. S. 33-35.

5 Íslenskt fornbréfasafn 13, s. 351.

Ákvæði þessi voru aldrei birt hér á landi en mörg dæmi eru þess að Yfirréttur og Landsyfírréttur beittu þessum lögum, sbr. t.d. dóm frá 5. maí 1830 þar sem vitnað er án nokkurs fyrirvara til Norsku laga 5-5-3.¹

Þá var í erindisbréfi fyrir biskupana á Íslandi frá 1. júlí 1746 ákvæði í 16. gr. þar sem gert var ráð fyrir því að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi sem verið hefðu kirkjueign.²

Vorið 1836 lagði Bjarni Thorsteinsson amtmáður til við kansallíð í Kaupmannahöfn að 26. kapituli landsleigubálks Jónsbókar yrði numinn úr gildi og tekin upp ákvæði Dönsku laga um hefð. Fram kom að óljóst þætti hvort reglan í Jónsbók tæki einungis til hlunninda eða einnig til fasteigna. Kansallíð bar málið undir Landsyfírrétt og síðan embættismannanefndina sem skipuð var 22. ágúst 1838. Við athugun lögfróðra manna kom í ljós að íslenskir dómstólar á 17. og 18. öld og fram á þá 19. höfðu í langflestum tilvikum tekið mið af Dönsku og Norsku lögum í þeim málum sem snertu hefð. Flestir nefndarmanna voru þeirrar skoðunar að rétt væri að innleiða hér dönsk hefðarlög.³

Árið 1845 var lagt fyrir ráðgjafafingið frumvarp kansallísins til tilskipunar um hefð og fyrningu. Var þar gert ráð fyrir að ákvæði Dönsku laga um hefð og fyrningu yrðu lögleidd hér á landi.

Í umræðum á ráðgjafafinginu kom fram að algengt var að farið væri að ákvæðum Dönsku og Norsku laga um hefð enda þótt þau ákvæði hefðu ekki verið lögleidd hér. Skiptar skoðanir voru um þetta frumvarp. Þeir sem voru því fylgjandi töldu að hefðarlög gætu verndað eignarréttinn og leyst úr þeirri réttaróvissu sem ríkt hefði. Þeir sem andvígir voru tilgreindu ýmis rök gegn frumvarpinu. Í fyrsta lagi væru eignir og ítök oft langt hvert frá öðru og frá eigendum og þess vegna væri erfitt fyrir þá að verja rétt sinn gagnvart þeim sem vildu sölsa undir sig eignir þeirra í skjóli hefðarlaga. Að auki vísaði frumvarpið almennt til danskra lagareglna um hefð án þess að ljóst væri hver ákvæði lögleiða ætti hér. Ef hin danska hefð fengi lagagildi hér á landi gegn vilja þjóðarinnar þá væri það band á komið sem ekki yrði seinna leyst. Einnig var bent á að ákvæði Jónsbókar hefði ekki valdið neinum ágreiningi eða misskilningi fyrr en á síðustu tímum þegar íslenskir lögfræðingar hefðu farið að meta íslensk lög minna en hin dönsku. Loks tóku þeir fram að búast mætti við málaferlum sem ekki yrði séð fyrir endann á og myndu valda ærnum kostnaði ef frumvarpið yrði samþykkt. Lyktir málsins urðu þær að frumvarpið var fellt með 16 atkvæðum gegn 8 og engin tilskipun sett.⁴

Þrátt fyrir að Landsyfírréttur hefði um árábil dæmt eftir Dönsku og Norsku lögum fór að bera á efasemdum um gildi þeirra er leið á 19. öld. Loks var kveðið á um það í dómi 19. desember 1887 að enda þótt „eignar-hald á fasteign (possessio)“ hafi varað óátalið í 30-40 ár, veitti það eigi eignarheimild eftir íslenskum lögum.⁵ Í dómi Landsyfírréttar frá 12. október 1896 var upprekstrarfélagi fjögurra hreppa í Mýrasýslu hins vegar dæmdur beinn eignarréttur að landsvæðinu Hellistungum á grundvelli uppreksturs „um ómuna tíð“ og með skírskotan til Jónsbókar, 26. kap. IIb. i.f.⁶

Samkvæmt framansögðu voru réttarreglur um hefð yfir fasteignum óljósar og lagaframkvæmd misvísandi allt til loka 19. aldar. Með setningu hefðarlaga, nr. 46/1905, fengust loks skýrar reglur á þessu sviði. Felld voru úr gildi þau ákvæði hér að lútandi sem löggjafinn taldi gildandi rétt, þ.e. ákvæði 26. kapitula landsleigubálks Jónsbókar sem og 16. gr. í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746. Fleiri atriði tengd lögtöku hefðarlaga skipta og verulegu máli í þessu sambandi. Í greinargerð með frumvarpi til hefðarlaga segir svo:

Þar sem nú hefur fundizt ástæða til að leggja fyrir alþingi frumvarp til laga um hefð, þá byggist þetta ekki að eins á því, að eins og hefð er til í lögum allra síðaðra þjóða og hefur verið álitin nauðsynleg

1 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum 1802-1873*. 3. b. Reykjavík 1925-1931. S. 360-374.

2 *Lovsamling for Island*. 2. b. Kaupmannahöfn 1853. S. 653.

3 *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga*. Fyrsta þing 1. júlí til 5. ágúst 1845. Reykjavík 1845. S. 2-12.

4 *Tíðindi frá Alþingi*...1845, s. 466.

5 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 3. b. (1886-1889) Reykjavík 1890. S. 236-241.

6 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 5. b. (1895-1898) Reykjavík 1901. S. 327-330.

til að tryggja viðskiptalífið, eins muni vera þörf á þessu rjettartæki hjer á landi, heldur miklu fremur á því, að svo að segja árlega eykst þörfin á því fyrir landbúnaðinn að hafa greið og góð lántökuskilyrði, en eitt aðalskilyrði fyrir því er, að eigendur jarðanna hafi formlega eignarheimild fyrir jörðum sínum. Nú er það vitanlegt, að hjer á landi hafa menn verið mjög skeytingarlausir með að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. Hefur löggjafinn fundið það vel, að þetta var óheppilegt fyrir viðskiptalífið, og sjest það meðal annars af því, að með lögum 15. febr. 1895 var fasteignarsölugjaldið afnumið, til þess að fá menn því heldur til að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. ...

Auk framangreindra ástæðna fyrir því að lögleiða hefð hjer á landi, skal það einnig tekið fram, að með því að nú mun víðast vera búið að þinglýsa landamerkjum fyrir jörðum samkv. landamerkjälögum 17. marz 1882, þá er þar viss grundvöllur á að byggja um eignarhaldið milli jarðanna innbyrðis, og virðast því að miklu leyti burtfallnar ástæður þær, er menn höfðu á móti hefðinni 1845...¹

Af þessu má ráða að setning laga um hefð 1905 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok 19. aldar og byrjun þeirrar 20. að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 5.2. og 5.5. Þess er jafnframt að geta að eitt meginhlutverk hefðar er að styðja við og auka réttarvernd eignarréttinda sem eru lögmæt einnig af öðrum ástæðum.²

Samkvæmt 1. gr. hefðarlaga má vinna hefð á hverjum hlut, jafnt fasteign sem lausafé, er getur verið eign einstakra manna, án tillits til þess, hvort hann var áður einstaks manns eign eða opinber eign. Niðurlag ákvæðisins verður ekki skilið svo að hefð verði ekki unnin á verðmætum sem ekki eru beinum eignarrétti háð. Þvert á móti verður að líta svo á að þar sem hægt er að hefða eign einstaklings eða hins opinbera sé því fremur hægt að hefða fasteignarréttindi sem ekki eru beinum eignarrétti háð.³ Meginskilyrðið fyrir hefð á fasteign er 20 ára óslitið eignarhald sem fullnægir tilteknum huglægum og hlutlægum skilyrðum, sbr. 2. gr. laganna.

Ótvírætt er að virk yfirráð og bein hagnýting án löggernings eru veigamiklir þættir við mat á eignarhaldi samkvæmt hefðarlögum. Jafnframt hafa ráðstafanir að lögum, t.d. afsal eignar, veðsetning, stofnun ítaks og veiting leyfa til hagnýtingar eignar, verið taldar veigamikil vísbending um eignarhald. Þá getur viðhorf hefðanda og annarra aðila haft þýðingu í þessu sambandi, auk annarra atriða sem minna máli skipta.

Í Hæstarétti hafa gengið nokkrir dómar þar sem reynt hefur á hvort aðilar hafi hefðað beinan eignarrétt að afréttum eða öðrum svæðum utan landamerkja jarða. Ber hér að nefna H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði). Í öllum tilvikum var eignarhefð talin ósönnuð en ekki örlar á ráðagerð um að eigendalaus svæði verði ekki hefðuð. Af þessum dómum er ljóst að hefðbundin afréttarnot, þ.e.a.s. sumarbeit og e.t.v. önnur takmörkuð notkun, eru ekki nægjanleg ein sér. Jafnframt virðast ráðstafanir að lögum, svo sem sala tiltekinna réttinda, ekki hafa þýðingu við þetta mat. Samt sem áður verður af þessum dómum ráðið að ekki sé útilokað að hefða eignarrétt að slíku landsvæði. Skilyrði til þess eru hins vegar þröng.

Þá kemur til skoðunar hverjar séu kröfur dómstóla til eignarhefðar þegar um er að ræða land sem liggur innan merkja jarðar. Í H 1997 2792 (Laugavellir) var eignarhefð viðurkennd enda þótt not hefðanda, sem jafnframt studdi rétt sinn við kaupsamning, hefðu verið sambærileg afréttarnotum, þ.e. beit og eftir atvikum önnur þrengri nýting. Í H 1939 28 (Einarsnes) taldist eignarhefð einnig fullnuð enda þótt eignarheimild væri sögð glötuð og ekki annar grundvöllur fyrir hendi en takmörkuð not.

1 *Alþingistíðindi* 1905. A. Þingskjöl. Reykjavík 1905. S. 148, sbr. s. 426-428.

2 *Alþingistíðindi* 1905, A, s. 140. Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignarréttur* II, s. 156, 159.

3 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“ (óbirt fjölrit), s. 14-15.

Þá er og ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar, sbr. H 1991 1444 (Skógar og Brúsholt) og H 1995 2120 (Nefsholt og Gata).

Það er áður rakið að skýrum réttarreglum um hefð var ekki til að dreifa fyrir setningu hefðarlaga, nr. 46/1905. Í 12. gr. laganna kom fram að telja mætti eignarhald hefðanda fyrir gildistöku laganna til hefðartíma þó þannig að engin hefð teldist fullnuð fyrr en í árslok 1910. Ljóst er að með þessu var ákveðið að hefðarlög giltu afturvirkir en ákvæðið tók þó aðeins til hefðarhalds sem fyrir hendi var við gildistöku laganna.

Um þýðingu venjuréttar er það að segja að afnot lands, sem ekki uppfylla skilyrði hefðarlaga til hefðarhalds, geta ekki stofnað til eignarréttinda yfir landinu. Hins vegar kann viðurkennd beiting tiltekinna eignarráða, sem styðjast við aðrar eignarheimildir, að hafa áhrif á mat á því hvers eðlis eignarráðin eru, t.d. um sönnunarbyrði fyrir gildi eða efni eignarheimildar. Þýðing venju er því sönnunarlegs eðlis fremur en að þar geti verið um að ræða sjálfstæða eignarheimild.

3.3. Lög

Þá verður hugað að stofnun eignarréttinda með lögum. Átjándi öldin hefur löngum verið talin eitt mesta harðindatímabil í sögu þjóðarinnar og fjöldi jarða lagðist í eyði. Viðbrögð stjórnvalda voru þau að senda til landsins þriggja manna nefnd (landsnefndina fyrri) til að kynna sér landshagi og leggja fram tillögur um úrbætur. Það var við þessar aðstæður sem nýbýlatilskipunin um landnám og byggingu eyðijarða var gefin út, 15. apríl 1776. Í henni fólst heimild til að byggja jarðir á óbyggðum svæðum, jafnvel innan eignarlanda. Tilgangurinn var að hamla gegn fólksfækkun og eyðingu jarða með því að hvetja ungt fólk til að stofna heimili og byggja upp hin eyddu býli.

Samkvæmt ákvæðum tilskipunarinnar var skylt að taka í notkun „útlendi“ jarða sem lá notalaust og átti jarðeigandinn að hafa forgangsrétt til að byggja þar upp nýbýli. Ef hann gerði það ekki var öðrum látið það eftir. Á öðrum óbyggðum landsvæðum, þ. á m. „afréttaralmenningum“, höfðu allir jafnan rétt til að stofna nýbýli samkvæmt tilteknum reglum. Þetta gildi einnig um lönd og jarðir sem forðum voru í byggð en höfðu um langan aldur legið í eyði. Var þá litið svo á að enginn gæti lengur talist eigandi eða erfingi slíkra jarða.

Nýbýlatilskipunin var í gildi í rúm hundrað ár en ekki verður séð að hún hafi borið þann árangur sem til var ætlast. Þó er talið að um þrjátíu jarðir og hjáleigur hafi verið byggðar fyrstu tíu árin sem tilskipunin var í gildi, flestar að frumkvæði þeirra sem töldust eigendur þessara eyðijarða. Sjaldgæft er því að stofnað hafi verið til eignarréttinda á grundvelli nýbýlatilskipunar.¹

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni var kveðið á um að nýbýli mætti stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum er enginn gæti sannað sína eign. Í 2. gr. laganna var kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skyldi láta vita um fyrirætlun sína ef hann vildi stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskrteini fyrir landinu. Skilyrði til stofnunar nýbýla voru þannig þrengd verulega og munu þess engin þekkt dæmi að nýbýli hafi verið reist á grundvelli þessara nýbýlalaga.²

4. FLOKKUN LANDS

4.1. Almenn

Flokkun lands á grundvelli eignarhalds hefur verið með ýmsu móti í íslenskum rétti og hugtakanotkun ekki alltaf samræmd. Lengst af var að meginstefnu til greint á milli *jarða* og *afrétta*, auk

¹ Þorkell Jóhannesson, 1950: *Saga Íslendinga*. 7. b. Reykjavík. S. 254-255.

² Þorkell Jóhannesson, 1948: *Alþingi og atvinnumálin. Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir*. (Saga Alþingis IV.) Reykjavík. S. 70.

almenninga. Þessi skipting kemur þegar fram í Grágás og má glögglega sjá í eftirfarandi ákvæði Jónsbókar:

Svá skulu almenningar vera sem at fornu hafa verit, bæði hit efra ok hit ytra; en ef menn skilr á, kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning, þá festi sá lög fyrir er sér kallar ok stefni þing er menn eigu því máli at skipta, ok hafi haft upp þingboð fyrir fimt.¹

Hér má að auki nefna tilskipun um veiði á Íslandi 1849 og frumvarp til landbúnaðarlaga 1878.² Í nýbýlatilskipun 1776 og landamerkjalogum, bæði 1882 og 1919, er gengið út frá flokkun lands í jarðir og afrétti en hugtakið almenningur er ekki notað. Þess í stað er í nýbýlatilskipun talað um „afréttaralmenninga“ og í landamerkjalogum um „aðrar óbyggðar lendur“.³ Á síðari tímum hefur þessi flokkun riðlast, ný hugtök komið fram og hin eldri verið notuð í fleiri en einni merkingu.

Með þjóðlendulögunum er komið á þeirri nýskipan að land er flokkað í tvennt, eignarland og þjóðlendu, sjá 1. gr. laga nr. 58/1998. Eignarland er skilgreint sem „landsvæði sem er háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fer með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segja til um á hverjum tíma.“ Þjóðlenda er skilgreind sem „landsvæði utan eignarlanda þó að einstaklingar eða lögaðilar kunni að eiga þar takmörkuð eignarréttindi“. Hugtakið afréttur er ekki lengur notað sem lýsing á ákveðnu eignarformi lands og er skilgreint sem „landsvæði utan byggðar sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“. Afréttur getur þannig verið hvort heldur er í eignarlandi eða þjóðlendu.

Hugtökin jörð, afréttur og almenningur samkvæmt hinni eldri flokkun hafa þýðingu við úrlausn mála á grundvelli þjóðlendulaga. Ræðst hún nánar af því hvernig þau falla að hugtökunum eignarland og þjóðlenda. Verður nú hugað að jörðum, afréttum og almenningum í þessu sambandi og einkanlega lítið til stofnunar, nýtingar, afmörkunar og inntaks réttinda og skyldna. Óbyggðanefnd leggur þó áherslu á að sú flokkun er ekki fortakslaus og að dæmi finnst um landsvæði sem ekki verða felld í neinn framangreindra flokka, sbr. einnig umfjöllun í kafla 4.5.

4.2. Jörð

Komið hefur fram að helstu stofnunarhættir beins eignarréttar hér á landi eru nám, hefð og lög. Samkvæmt því sem í Landnámu greinir voru sum landnám í öndverðu mjög stór en var smám saman skipt niður í smærri einingar, jarðir. Um þetta eru ýmis dæmi, sbr. t.d. eftirfarandi frásögn af Skalla-Grími Kveldúlfssyni:

Skalla-Grímr var þar um vetrinn, sem hann kom af hafi, ok kannaði þá allt herað. Hann nam land utan frá Selalóni ok et efra til Borgarhrauns ok suðr allt til Hafnarfjalla, herað allt svá vítt sem vatnföll deila til sjóvar. ... Síðan skipaði hann heraðit sínum fêlogum, ok þar námu margir menn síðan land með hans ráði. Skalla-Grímr gaf land Grími enum háleyska fyrir sunnan fjörð á milli Andakílsár ok Grímsár; hann bjó á Hvanneyri. Úlfr hét son hans, faðir Hrólfs í Geitlandi.⁴

1 Jónsbók 1904, s. 185 (52. k. IIb). Sbr. einnig Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Möður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. IIb.).

2 Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit meirihlutans). Reykjavík 1877. Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit minnihlutans). Reykjavík 1878. Sjá einnig 1.-2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849 (*Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 316).

3 Í nýbýlatilskipuninni er greint á milli víðátta í byggðum sveitum, eignarlanda, afréttaralmenninga og loks eyðilanda og eyðijarða í byggð (*Lovsamling for Island*. 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251-257). Sjá 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882 og 41/1919.

4 *Landnámabók* 1986, s. 71, sbr. einnig s. 139-146, 230-232.

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög gert ráð fyrir að landsvæði jarðar væri afmarkað með landamerkjum.¹ Þannig er mælt fyrir um það í Jónsbók að við sölu lands skyldu aðilar „kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök“. Jafnframt var seljanda jarðar skylt að ganga á merki innan tólf mánaða, með þeirri undantekningu m.a. að eigi var „skylt at ganga á merki þar er fjöll þau eru, er vatnfjöll deilaz millum heraða, ok eigi er skylt at ganga ór búfjargangi á fjöll upp, kveða skal þar á merki“². Væri uppi ágreiningur um eignarhald á tilteknu landsvæði og „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ skyldi leysa úr því máli eftir ákveðnum reglum. Í því fólst m.a. að sá „er sér kallar þá jörð“ þurfti að leiða fram vitni máli sínu til stuðnings. Svadagi vitnis skyldi vera á þessa leið: „þat hefir ek heyrt, at þar skilr mark á meðal eignar bónda ok almenninga eða afréttar ...“³

Með landamerkjalögum, nr. 5/1882, var þó fyrst kveðið á um almenna skyldu landeiganda eða umráðamanns jarðar til að setja glögg landamerki fyrir jörð sinni þar sem þau voru ekki fyrir, halda þeim við og skrásetja, sbr. 1.-3. gr. Samsvarandi ákvæði eru í 1.-3. gr. núgildandi landamerkjalaga, nr. 41/1919.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur jarðeiganda innan merkja jarðar sinnar. Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, veiði, vatns, reka og jarðefna. Síðar verður vikið að hliðstæðum atriðum varðandi afrétti.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur landeigandi átt beit og annan jarðargróður á jörð sinni, sjá nánar í kafla 4.7. Hann hefur sjálfur stjórnað því hvenær, hversu lengi og hvaða fjölda fjár þar væri beitt.

Á sama tíma hefur að meginreglu verið kveðið á um einkarétt jarðeiganda til veiði fugla, fiska og annarra nytjadyra á jörð sinni.⁴ Í sumum tilvikum hefur beinlínis verið tekið fram að rétt landamerki jarðar hverrar skyldu ráða veiði á landi.⁵

Hér má að auki nefna þá meginreglu vatnalaga, nr. 15/1923, að vatnsréttindi fylgi landareign hverri, sbr. ákvæði 2. gr.⁶ Regla þessi á rætur að rekja til ákvæða Grágásar og Jónsbókar.⁷ Um vatnsréttindi voru þó að sönnu fábrotin fyrirmæli lengst af í íslenskri löggjöf og lutu þá fyrst og fremst að notum vatns til neyslu og áveitu. Stóð um það nokkur fræðilegur ágreiningur í hvaða mæli vatnsréttindi tilheyrðu viðkomandi fasteign og endurspeglast sá ágreiningur m.a. í viðhorfum innan Fossanefndarinnar svokölluðu sem lagði drögin að gildandi löggjöf um vatnsréttindi, vatnalögum, nr. 15/1923.⁸ Með þeim var sú tilhögun þó óumdeilanlega staðfest að allir helstu þættir vatnsréttinda og vatnsnota tilheyrðu þeirri fasteign sem land ætti undir vatninu, þ.m.t. orkunýtingarrétturinn, sbr. 49. gr. laganna. Hefur það enn frekar verið staðfest með síðari niðurstöðum Hæsta-

1 Grágás 1992, s. 342 (46. k. lbp.).

2 Jónsbók 1904, s. 124 (6. k. lbb). Samkvæmt ákvæðum Jónsbókar voru menn einnig í vissum tilvikum skyldir til að gera svokallaðan „löggarð“ um töðuvöll sinn, engjar og einnig bæja á milli, sbr. bls. 159-163 (31.-32. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 186 (52. k. llb.).

4 Sjá t.d. Jónsbók 1904, s. 188-192 (56.-57. k. llb.); 1. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 121. gr. vatnalaga, nr. 15/1923; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970, og 2. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

5 Sjá t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954 og 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966.

6 Sjá nú einnig 2.-3. gr. laga nr. 57/1998, um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu.

7 Sjá t.d. Grágás 1992, s. 324-325, 350-351 (34., 35. og 52. k. lbp.). Jónsbók 1904, s. 188-190 (56. k. llb.).

8 Ólafur Lárusson sýnist þó hafa verið þeirrar skoðunar að vatnsréttindi, þ.m.t. réttur til grunnvatns, hafi jafnan fylgt landareign og studdi þá skoðuna sína m.a. túlkun ákvæða Grágásar og Jónsbókar þ.a.l., sbr. Ólafur Lárusson, Skrifaðir kaflar úr hlutarétti, Vatnsrjettur, Reykjavík 1929. Í H 1963 173 segir síðan beinlínis að það sé forn regla í íslenskum rétti að hver maður eigi vatn og veiði fyrir sinni jörð, sbr. 56. kap. llb. Jónsbókar.

réttar, sbr. t.d. H 1955 431 og H 1963 173. Með lögtöku laga nr. 57/1998 var jafnframt staðfest að eigandi fasteignar færi með eignarráð þess grunnvatns sem undir fasteign hans myndist.

Á sama hátt hefur sú meginregla gilt að hver maður ætti reka fyrir sínu landi.¹ Rekabálkur Jónsbókar er að stærstum hluta enn í gildi, sjá nánar í kafla 4.9.

Af ákvæðum Grágásar um rétt leiglendings til mótaks í leigulandi og Jónsbókar um sams konar rétt til torfskurðar verður jafnframt ályktað að jarðeigandi hafi átt einkarétt til jarðefna á jörð sinni.² Sama meginregla virðist koma óslitið fram í síðari tíma löggjöf.³ Framangreind lagaákvæði miðast við og endurspegla tilganginn með stofnun hverrar jarðar, að stunda þar búskap og nýta þannig landið til viðurværis.

Þá hafa eigendur og ábúendur jarða átt sérstökum lögákvæðnum skyldum að gegna. Nefna má að samkvæmt ákvæðum Grágásar og Jónsbókar skyldu þeir bera boð um þinghald milli bæja.⁴ Höfuðskyldan hefur þó fyrr og síðar falist í skattgreiðslum.

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97.⁵ Tíund var í reynd 1% eignarskattur sem lagður var á jarðnæði bændna og flestar aðrar eigur landsmanna. Með jarðabókum á 17. öld og síðar leituðust stjórnvöld við að fá sem gleggsta hugmynd um skattskyldar jarðeignir í landinu og verðmæti þeirra og eru dæmi um að reynt hafi verið að meta jarðir að nýju til að komast sem næst raunvirði þeirra. Sjá nánar í kafla 5.2.

Notkun hugtaksins jörð í löggjöf hefur verið breytileg og á stundum óljós. Þannig bregður fyrir hugtakinu aðalbóli í Grágás og höfuðbóli í Jónsbók þegar rætt er um þær jarðir sem sist skyldi farga undan ættargóssi. Hugtakið staður er einnig víða notað í heimildum um sérstakan flokk kirkjujarða. Það táknaði fyrst og fremst full eignarráð kirkjustofnunar yfir heimalandi sínu.⁶

Í Grágás og Jónsbók er ekki minnst á hjáleigur enda var leiguliða óheimilt að leigja út frá sér nema með leyfi landeiganda.⁷ Ekkert virðist þó hafa verið því til fyrirstöðu að sjálfseignarbóndi leigði öðrum skika af landi sínu. Sjálft hugtakið hjáleiga kemur ekki fyrir í heimildum fyrr en í byrjun 15. aldar.⁸ Fram að þeim tíma voru önnur hugtök notuð eins og heimalönd, smálönd og hjábýli.⁹ Hjáleigubýggð mun fyrst hafa myndast á 13. öld en vaxið mjög á 14. öld.¹⁰

Sumar hjáleigur urðu til í sellöndum þegar reynt var að breyta selstæði í varanlegan bústað.¹¹ Á grundvelli nýlegra rannsókna hefur þeirri kenningu verið haldið fram að seljabúskapur hafi mjög snemma orðið mikilvægur þáttur í íslenskum landbúnaði. Þar er jafnframt dregin sú ályktun að selstæði hafi í fyrstu verið í heimalöndum en snemma færst yfir á svæði sem öllum var heimilt að nýta.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 194-196 (6. og 60. k. llb.).

2 Sjá *Grágás* 1992, s. 345 (48. k. llb.). *Jónsbók* 1904, s. 135-136 (6. og 7. k. llb.).

3 Sjá 3. k., 8.-10. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi (*Lovsamling for Island*. 5. b. Kaupmannahöfn 1855. S. 454-455), 1. mgr. 3. gr. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. gr. námulaga, nr. 24/1973 og 3. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998.

4 *Grágás* 1992, s. 182 (42. k. um fjárleigur). *Jónsbók* 1904, s. 106-108, 110-112 (29. og 32. k. flb.).

5 Sjá einnig t.d. lög um fasteignamat, nr. 22/1915, 3/1938, 70/1945, 28/1963, 94/1976, 6/2001.

6 Sbr. Magnús Stefánsson 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficalrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 35.

7 *Grágás* 1992, s. 344 (48. k. llb.).

8 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 660 (árið 1401). Ólafur Lárusson (1944) telur elstu öruggu heimildina þar sem hjáleiga kemur fyrir vera frá 1431 (*Byggð og saga*. Reykjavík. S. 55).

9 Árni Daniel Júlíusson, 1996: *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*. Kaupmannahöfn. S. 94.

10 Helgi Þorláksson, 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík. S. 462-463.

11 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 398. *Jarðabók Árna og Páls* 5 (Kph. 1931-1933), s. 98. *Jarðabók Árna og Páls* 6 (Kph. 1938), s. 231. *Jarðabók Árna og Páls* 7 (Kph. 1940), s. 232. *Jarðabók Árna og Páls* 8 (Kph. 1926), s. 382, 398, 431. *Jarðabók Árna og Páls* 9 (Kph. 1930), s. 335. *Jarðabók Árna og Páls* 10 (Kph. 1943), s. 4, 298. *Jarðabók Árna og Páls* 11 (Kph. 1943), s. 13, 66, 96, 98, 111, 123, 148, 153, 225, 252, 257, 272, 280, 333, 347, 368.

Þessi sameiginlegu sellönd hafi síðan komist í einkaeigu eða ábúendur einstakra jarða gert tilkall til þeirra.¹ Um þetta verður þó varla fullyrt nema hvert tilvik sé skoðað sérstaklega.

Hvernig sem til hjáleigubúskapar var stofnað í öndverðu var lengi ekki gert ráð fyrir að hjáleigur væru tíundaðar sérstaklega í jarðabókum. Það er ekki fyrir en í tilskipun um nýtt jarðamat frá 1. september 1848 að kveðið er á um að hjáleigur skuli metnar sem sérstakar jarðir ef þær hafi sín sérstöku landmerki og virðist þeirri reglu hafa verið fylgt í löggjöf eftir þann tíma.

Lögbýli var annað hugtak yfir jörð og þá gjarnan notað til að greina á milli heimajarðar og hjáleigu. Elstu dæmi þess í Orðabók Háskólans eru frá 16. öld. Í Grágás kemur þó fyrir hugtakið lögbú þegar rætt er um þá menn sem rétt sé að kveðja til búakviðar en merkingin er að öðru leyti óljós. Í Jarðabók Árna og Páls má einnig sjá þess merki að lögbýli hafi verið skilgreint sem jörð er ætti skyldurekstur á afrétt.² Þau hugtök sem hér hefur verið gerð grein fyrir lýsa mismunandi tegundum jarða en veita ekki frekari vitneskju um eignarréttarlega þýðingu hugtaksins jörð í samanburði við hugtökin afréttur og almenningur.

Þá kemur til athugunar hvort land innan jarðar geti haft mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Hugtakið heimaland kemur víða fyrir í heimildum, ekki sist máldögum. Í Jónsbók birtist það fyrst í fyrirsögn 53. kafla landsleigubálks: „Um afréttarfé ef það gengur í heimaland.“ Einnig er minnst á það í réttarbót Hákonar Magnússonar konungs árið 1305:

Þat er góðr vilji várr um geldfé at þat sé sektalaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa ok gefa enga sök á því.³

Hér sýnist *heimaland* merkja jörð aðskilda frá því landsvæði þar sem geldfé gengur að jafnaði, þ.e. afrétti.

Í máldögum er heimaland haft um þá jörð sem kirkja stóð á, stundum til aðgreiningar frá öðrum jörðum sem eignaðar voru kirkjunni. Í yngri heimildum eru þó dæmi um að heimaland hafi verið sérstök bújörð, aðskilin frá þeirri jörð sem hún heyrði undir. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns segir t.d. um jörðina Íshól í Ljósavatnshreppi að hún sé eign staðarins í Laufási og kallist „heimaland þess staðar“ þó að þaðan liggi næstum hálf önnur þingmannaleið, eða 50 km, til Íshóls.⁴

Einnig hefur verið bent á að í heimildum frá 18. öld virðist heimaland stundum vera haft um „einkonar millistig á milli lögbýlis og hjáleigu, þó skyldara hjáleigu“. Býli sem á þennan hátt nefnist heimalönd í fyrrgreindum heimildum séu einatt mjög forn hjálönd eða hjáleigur sem byggst hafi áður en kom til hinnar eiginlegu hjáleigubýggðar. Venjuleg merking orðsins heimaland sé önnur, þ.e. afmörkuð landareign ákveðinnar, einstakrar jarðar heima fyrir, gagnstætt afrétti.⁵

Hugtök þau sem hér hefur verið fjallað um koma víða fyrir í fjallskilareglugerðum án þess að þau séu skilgreind nánar. Þó er að finna undantekningar eins og fjallskilareglugerð fyrir Mýrasýslu, nr. 88/1892, en þar segir meðal annars svo í 4. gr.:

Heimalönd. Heimaland jarðar liggur umhverfis bæ hennar og út frá túni, og er hvergi sundur skorið af annarri landareign. Sumra jarða heimalandi utanhúss má aftur skipta í tvennt:

a. Búfjárhagar er sá hluti af landareign jarðar, er búpeningur hennar gengur jafnaðarlega í árið um kring. Hér með teljast og engjar í heimalöndum. Flestra jarða heimaland heyrir allt undir þennan staflið.

1 Hitzler, Egon 1979: *Sel - Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Ósló. S. 213-215, 226.

2 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. Fylgiskjöl. Reykjavík. S. 24.

3 *Jónsbók* 1904, s. 292.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 143.

5 Björn Teitsson, 1973: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703-1930*. Reykjavík. S. 78-79.

b. *Útlenda* kallast hér sá hluti af heimalandi jarðar, er liggur út frá búfjárhögum hennar á eina hlið eða fleiri, og verður sökum fjarlægðar eða afstöðu eigi varinn almennings fé, eða notaður stórum meir til sumarbeitar af ábúanda þeirrar jarðar en mörgum öðrum. Þetta á aðeins við um landmiklar jarðir, er liggja við afrétt.¹

Í tilvitnaðri fjallskilareglugerð er gert ráð fyrir að útlenda sé hluti heimalands. Sami eða svipaður skilningur kemur reyndar fram í nýbýlatilskipuninni 15. apríl 1776 þegar fjallað er um „útlendi“ eignarlanda en þar skyldi jarðeigandinn hafa forgangsrétt til að byggja upp nýbýli. Einnig er rétt að benda á það sem Þorvaldur Thoroddsen segir í riti sínu *Lýsing Íslands* að útlendur „[heiti] þeir hlutir af heimalandi, er liggja út frá búfjárhögum“.²

Í löggjöf tuttugustu aldar gætir þess í sívaxandi mæli að þær fasteignir eða fasteignaréttindi sem áður höfðu án sundurgreiningar verið felld undir jarðarhugtakið séu flokkaðar og skipt upp með nýjum hætti. Í fjölda laga er víkið að hugtökunum jörð, lögbýli, landareign lögbýla, eyðijarðir og heimaland jarða. Settar eru fram ýmsar skilgreiningar sem oft vísa til annarra laga að einhverju leyti.³

Niðurstaða óbyggðanefndar er sú að almennt megi gera ráð fyrir því að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hverrar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur ráðist af búskaparháttum og umfangi bús á hverjum tíma. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi farið með umráð og hagnýtingu, ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland almennt.

Landsvæði hverrar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Heimaland jarðar sýnist að jafnaði hafa tekið til alls lands henni tilheyrandi, gagnstætt hins vegar afréttum. Ekki virðist almennt hafa verið gert ráð fyrir skiptingu jarðar í heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og annað land, úthaga eða afréttarland, í takmarkaðri notum. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar undir einstakar jarðir lá eða liggur sjálfstætt afréttur, sjá einnig kafla 4.4. og 4.5. Í slíkum tilvikum er þó oft fyrir að fara glöggum og óumdeildum merkjum milli heimajarðar og afréttar, sbr. t.d. afréttina Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði. Af slíkum einstökum dæmum verða hins vegar engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar. Sýnist því á móti mega leggja þá meginreglu til grundvallar að heimaland jarðar nái til alls lands henni tilheyrandi nema sérstök frávik leiði til annars.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum er eða hefur verið jörð eða hluti hennar sé beinum eignarrétti háð.

Þó svo að hugtakanotkun hafi ekki fyrr og síðar verið samræmd milli einstakra laga á þessu sviði er ekki þar með sagt að hún stangist á. Mestu máli skiptir í þessu sambandi að við það mat, sem fram fer fyrir óbyggðanefnd, sýnist eftir sem áður mega líta til hinnar fornu og almennu skiptingar í jarðir, afrétti og almenninga, þar sem jörð hefur þá réttarstöðu og réttarsögulegu stöðu, sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

4.3. Almenningar

Hugtakið almenningur hefur haft margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Hefðbundin greining

1 *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1892*. B-deild. Reykjavík 1892. S. 140.

2 Þorvaldur Thoroddsen, 1919: *Lýsing Íslands*. 3. b. Kaupmannahöfn. S. 189.

3 Sjá t.d. vatnalög, lög um lax- og silungsveiði, jarðalög, ábúðarlög og lög um fasteignamat.

gerir ráð fyrir að almenningar séu á landi, hafi og í vötnum en hugtakið hefur allt eins verið notað um ítaksrétt, t.d. rétt til nytja af skógi eða fjöru.¹ Eftirfarandi umfjöllun miðast fyrst og fremst við landalmenninga, þ.e. afmarkað landsvæði. Um slík landsvæði giltu tilteknar reglur sem einkum vörðuðu rétt til beitar, veiði og reka.

Fræðimenn hefur greint á um hvernig hátað sé eignarrétti að almenningum og hvort þá sé fyrst og fremst að finna inn til lands eða út við haf.² Sett hefur verið fram sú kenning að land sé annað hvort eignarland eða almenningur. Almennningar séu svæði inn til lands sem fjórðungsmenn hafi átt saman á grundvelli Grágásar og síðar Jónsbókar. Þar væri um að ræða sektarfé til fjórðungsmanna, land sem varð eftir þegar farið var að setja merki á milli býla, eða ónumið land.³ Eignarrétturinn hefði flust yfir til ríkisins ekki síðar en við gildistöku nýbýlatilskipunarinnar 1776. Hugtakið afréttur fæli einvörðungu í sér ítaksrétt í almenningssland, þ.e. ríkisland, að þeim tilvikum undanskildum þegar um beitoland tilheyrandi einstökum jörðum væri að ræða.⁴ Ítaksrétturinn fæli fyrst og fremst í sér rétt til beitar og veiði. Þessum sömu sjónarmiðum var haldið fram af hálfu ríkisins í H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) en var hafnað.

Einnig hafa komið fram gerólikar kenningar um almenninga. Almennningar hafi legið við sjó og verið veiðistöðvar en ekki grasnytjar eða upprekstrarlönd til fjalla. Þeir hafi orðið til löngu eftir að landið var numið, með samkomulagi við landeiganda. Alþýða manna í fjórðungnum hafi þá öðlast þar þau réttindi sem lög gerðu ráð fyrir í almenningum, yfirleitt gegn greiðslu tolls.⁵

Helsta ákvæði Grágásar um almenninga hljóðar svo:

Það er mælt að almenningar eru á landi hér. Það er almenning er fjórðungsmenn eiga allir saman. Þar eiga menn að fiskja og fylga svo að koma þangað er mánaður lifir vetrar og vera þar sjö mánaði. Þá skal almenning liggja fimm mánaði svo að sá einn skal þá beita er næstur býr. Þar eiga menn að höggva við og telgja og færa til skips eða búða, og er þá heilagur viðurinn.⁶

Helsta ákvæði Jónsbókar um almenninga hljóðar svo:

Þat eru almenningar er at fornu hafa verit. Sætr má hverr þeira gera er þann almenning eigu er vill at sitja í sumarsetri, ef þat er ór búfjargangi. En ef tveir menn ganga báðir í eina sláttu senn, hafi báðir þat er þeir slá. En ef þá skilr á, hvárr þeira fyrri orti á, hafi sá sitt mál er sannar með einseiði, nema hinn hafi fleiri vátta í móti. Fiskivötn öll í almenningi eru öllum jafnheimil; þar megu menn fiskja ok fylga. Engi skal beita almenning frá krossmessu á vár ok til Bótólfsvöku; þar eigu menn at telgja við ok færa til skips eða búða, ok er þá heilagur viðurinn. Nú koma menn þar öðru skipi ok fá eigi þar farm, en aðrir hafa meirr en farm sínu skipi, hvárt er þat er viður eða hvalr, þá er rétt at þeir taki farm sínu skipi, ok bæti hinum fyrir starf sitt. Nú kemr hvalr, þá er menn eru í almenningi, þá skal boð upp skera sá er næstr býr ok láta fara alla vega sem dagr deiliz; sekr er hann sex aurum við konung, ef hann skerr eigi boð upp, en eyri hverr er fellir, nema nauðsyn banni...⁷

Samkvæmt Jónsbók var gerður sá meginmunur á almenningum og afréttum að í þeim fyrrnefndu mátti slá og gera sel en í þeim síðarnefndu ekki.⁸

1 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 2. b. Kaupmannahöfn 1893. S. 305, 310, 620, 708, 866, 868-869. *Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 141. *Íslenskt fornbréfasafn*. 9. b. Reykjavík 1909-1913. S. 642.

2 Sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919, s. 187-189.

3 Bjarni Jónsson frá Vog, 1917-1919: *Almenningar og afrjettir. Nefndarálit meiri hluta Fossanefndar* (B). S. 20-22, 24. Sjá hins vegar Eggert Briem, 1917: „Um afrjettir og almenninga.“ *Lögretta* 11. apríl 1917. S. 61-62.

4 Bjarni Jónsson frá Vog 1917-1919, s. 27-30.

5 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

6 *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. llþ.).

7 *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

8 *Jónsbók* 1904, s. 176, 193 (46. og 59. k. llb.).

Því hefur verið haldið fram að ýmis ákvæði Jónsbókar um almenninga upp til fjalla miðist við aðstæður í Noregi en ekki á Íslandi.¹ Í því sambandi hefur verið bent á beina samsvörun tveggja helstu ákvæða Jónsbókar um þetta efni, í 52. og 59. k. IIb., við norsk lög.² Óvíst er því að hve miklu leyti þau hafa haft raunverulega þýðingu hér á landi, a.m.k. er ljóst að afréttarsvæði er að finna víða um land en almenninga „hið efra“ sér lítinn stað. Að löggjöf frátalinni eru heimildir um þá ekki aðrar en örnefni á stöku stað. Heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru hins vegar allnokkrar. Þá sjaldan vísað er í fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar virðist hafa verið um slíka almenninga að ræða.³ Hins vegar verður ekki séð að almenningur hafi almennt verið notað um óbyggð svæði sem enginn hafði nýtt af. Um slík svæði virðist fremur hafa verið notað orðið óbyggðir, stundum e.t.v. einnig öræfi.⁴

Þess eru samt sem áður ýmis dæmi í síðari tíma löggjöf að fjallað sé um almenninga.⁵ Hugtakið er þá oft notað í mun víðtækari merkingu en áður. Þannig er gert ráð fyrir að almenningar séu landsvæði sem enginn aðili geti talið til einstaklingseignarréttinda yfir.⁶ Ekki er þá gerður greinarmunur á annars vegar almenningum skv. hinum eldri skilningi hugtaksins og hins vegar öræfasvæðum sem engar hefðbundnar nýttar eru af.⁷

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram.⁸ Heimildir skortir hins vegar um hvernig það kann að hafa gerst. Í því sambandi má benda á að í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru jöfnum höndum notuð orðin afréttur og almenningur eða almenningsafrétt þegar um er að ræða afrétt sem margir nota sameiginlega.⁹ Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Ekki er þó útilokað að slík landsvæði finnist og eins getur hugtakið haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum.

4.4. Afréttir

Uppruni hugtaksins afréttur er óljós en sett hefur verið fram sú kenning að afréttur hafi í upphafi merkt þá athöfn að reka geldfé úr heimahögum til fjarlægara beitolands. Síðar hafi það að auki farið að merkja réttinn til að reka fé í þetta beitoland. Loks hafi þriðja merkingin komið við hlið hinna, þ.e. svæðið sem rekið var á.¹⁰

1 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

2 Sjá eldri Frostafingslög (k. XIV, 7 og 8) og landslög Magnúsar Hákonarsonar (IIb., 61. k.) í *Norges gamle love indtil 1387*. 1. b. Christiania 1846. S. 250-251. *Norges gamle love indtil 1387*. 2. b. Christiania 1848. S. 144-145.

3 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 485. Að vísu kemur hugtakið almenningur fyrir sem afmarkað beitoland í svonefndum Þjósartungudómi en um sanngildi hans leikur vafi. Sbr. Aðalgeir Kristjánsson og Stefán Karlsson, 1979: „Fimm hundruð ára dómur eða fals?“ *Gripla* III. S. 104-114.

4 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 43.

5 Sjá t.d. 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1879 ásamt fylgiskjölum þeirra laga, 4. gr laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.

6 Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignaréttur II*, s. 133. Þorgeir Örlygsson: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 576. Sjá einnig 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; 8.-1. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi. Sjá einnig 1. gr. námulaga, nr. 50/1909.

7 Sbr. t.d. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882, 1. mgr. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 41/1919.

8 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur*. Reykjavík. S. 83.

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. Atriðisorðaskrá. Reykjavík 1990. S. 7 (almenningsafrétt, almenningur).

10 Bjarni Jónsson frá Vogu 1917-1919, s. 43.

Afréttur hefur oft verið skilgreindur sem afmarkað landsvæði, að jafnaði utan byggðar sem að fornu og/eða nýju hefur verið nýtt sem sumarbeitiland.¹ Þessi skýring virðist komast einna næst því sem sagt er um afrétti í Grágás og Jónsbók.²

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög fyrst og fremst gert ráð fyrir að afréttur væri afmarkaður frá aðliggjandi jörðum fremur en að þess gerðist þörf að hann væri skýrt afmarkaður í heild sinni. Í kafla 4.2. var gerð grein fyrir ákvæðum Jónsbókar um úrlausn ágreinings er „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ og merkjalýsingu (eða merkjagöngu) við sölu lands. Sá er næstur þjó afrétt gat stefnt þeim við sig til garðlags er afréttinn áttu, að tilteknum skilyrðum uppfylltum.³ Ákvæði Grágásar voru mjög keimlík því sem hér hefur verið lýst en ekki eins ítarleg. Í landamerkjalögum, nr. 5/1882, er einungis kveðið á um að landamerkjum afrétta og annarra óbyggðra lendna skuli haldið við „að því leyti því verður við komið“. Skylda jarðeigenda til merkjasetningar, viðhalds merkja og skrásetningar þeirra er hins vegar afdráttarlaus. Landamerkjalög, nr. 41/1919, sem enn gilda, verður að skilja svo að landamerki afrétta skuli skrásett. Hins vegar kemur skýrt fram að einungis skuli setja merki og halda við merkjum ef sá krefst þess sem land á að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Síður er talin þörf á að afmarka afrétti í heild sinni með skýru móti. Sjá nánar í kafla 5.5.

Ætla má að sum afréttarlönd hafi legið innan upphaflegra landnáma. Önnur hafa legið utan þeirra. Sú kenning hefur verið sett fram að réttur til afrétta hafi í upphafi orðið til með afnotanami á landi sem hvorki var háð eignarrétti einstaklinga né ríkis.⁴ Af heimildum verður hins vegar ekki ráðið að landnámsmenn hafi numið land til annars en fullrar eignar. Afréttir virðast þannig hafa orðið til á þrennan hátt. Í fyrsta lagi er mögulegt að landsvæði hafi verið numið, gengið kaupum og sölum og fyrr eða síðar verið lagt til afréttar. Í öðru lagi getur verið um það að ræða að land hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirfærst og fallið niður. Í aldanna rás hafi menn ótalið farið að nýta svæðið sem afrétt. Í þriðja lagi kann ónumið landsvæði að hafa verið tekið til afnota sem afréttur enda þótt með óformlegum hætti væri.

Með tilliti til uppruna afrétta má flokka þá í þrennt. Í fyrsta lagi er um þá afrétti að ræða sem kalla má samnotafrétti. Þar er um að ræða afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Sýnast afréttir þeir sem lögþækkurnar tóku til einkum falla í þennan flokk. Óhætt sýnist að álykta sem svo að hluti þeirra landsvæða, a.m.k., sem viðkomandi afréttir taka og/eða tóku til hafi legið utan þeirra svæða sem nún voru en eignarheimildir snemma fallið niður, hafi svo verið. Rétturinn til þeirra hafi orðið til með því að íbúar byggðarlagsins hafi tekið viðkomandi landsvæði, sem legið hefur utan þáverandi byggðarmarka, til sumarbeitar fyrir búpening og eftir atvikum annarra takmarkaðra nota.

Í öðru lagi er um að ræða afrétti einstakra jarða og stofnana en þar er um þá afrétti að ræða sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Rekstur annarra aðila var þá heimill skv. venjum og samningum en gegn greiðslu afréttartolls. Umræddir afréttir eru að meginstefnu til skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða í sumum tilvikum af öðrum fasteignum. Tilurð þessara afrétta er ekki með öllu ljós en þeim skýringum hefur m.a. verið hreyft að umræddir afréttir hafi verið hluti af landnámi einstakra landnámsjarða en vegna legu sinnar, landkosta og búskaparháttanna verið nýttir til upprekstrar.

Í þriðja lagi er svo um það að ræða að land eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lagt til afréttar.

Eignarréttarleg þýðing hugtaksins í löggjöf hefur verið á reiki. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að afréttir verið flokkaðir í þrennt. Í fyrsta lagi er um að ræða afrétti sem eru fullkomið eignar-

1 Efnislega svo í lögum um afréttarmálefni, fjallskil o.fl. Sjá jafnframt 1. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

2 Jónsbók 1904, s. 176-177, 187 (46. og 54. k. llb.). Sbr. einnig Grágás 1992, s. 330-331, 340, 342 (38., 44. og 46. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 187 (54. k. llb.).

4 Þórður Eyjólfsson: „Um afrétti og réttindi, sem afréttareign fylgja.“ September 1970 (ópr. fjölr.). S.1.

land, t.d. þegar lönd jarðar hafa verið lögð til afréttar. Í öðru lagi geta afréttir verið í afréttareign, og hún eingöngu talin fela í sér þrengri eignarráð, fyrst og fremst beitarrétt og veiði. Í þriðja og síðasta lagi er um að ræða afréttarítök sem felast þá í rétti jarðar eða jarða til uppreksturs á afrétt tilheyrandi annarri jörð eða stofnun, oftast gegn gjaldi. Sá afréttur getur verið hvort heldur er háður beinum eignarrétti eða einungis afréttareign, sbr. fyrri flokkana tvo. Hugtakið afréttareign getur svo haft víðtækari skírskotun, þ.e. framangreint afbrigði takmarkaðra eignarréttinda að landi.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur manna til landsnytja innan afrétta (og almenninga). Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, reka, veiði, vatns og jarðefna, sbr. kafla 4.2.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur verið kveðið á um það í löggjöf hverjir mættu reka á afrétt, hvenær, hversu lengi mætti beita þar og hverjar skorður yrðu settar við fjölda fjár. Ákvæði Grágásar og Jónsbókar miðuðust við afrétt er menn „eigu tveir eða fleiri saman.“ Samkvæmt lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969 áttu „allir búfjáreigendur, sem landsafnot hafa í hreppi eða á fêlagssvæði ...“ upprekstrarrétt á afrétt hrepps eða annars upprekstrarfélags. Um upprekstrarrétt á afréttarland, sem lá undir einstaka jörð eða stofnun, fór hins vegar eftir fornri venju eða samningum. Sömu reglur er að finna í nógildandi lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.¹ Sjá nánar í kafla 4.7.

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru rýmri en varðandi afréttina. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi en það var bannað í afréttum og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur, sjá nánar í kafla 4.9.²

Í Grágás er kveðið á um rétt manna til að veiða í almenningum.³ Sams konar ákvæði voru í gildi samkvæmt Jónsbók.⁴ Ekki er minnst á afrétti sérstaklega í þessu sambandi. Árið 1849 er gefin út tilskipun um veiði á Íslandi og réttur til veiði á afréttum, sem fleiri eigi saman, bundinn við þá menn sem afrétt heyri til en í almenningum er veiði öllum mönnum jafnheimil.⁵ Með lögum nr. 63/1954 eru reglur um fuglaveiðar rýmkaðar mjög og öllum íslenskum ríkisborgurum heimilaðar fuglaveiðar í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Heimild til dýraveiða í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra, er veitt íslenskum ríkisborgurum og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi með lögum nr. 64/1994.⁶

Engin sérákvæði hafa verið í íslenskri löggjöf um vatnsréttindi á afréttum og almenningum. Miklar deilur urðu um það í byrjun síðustu aldar hvernig eignarrétti að vatni væri háttað, í tilefni af auknum möguleikum til nýtingar vatnsorku. Lyktir urðu þær að í vatnalögum, nr. 15/1923, er sett sú almenna regla að vatnsréttindi fylgi eignarrétti að landi. Þess skal þó getið að við undirbúning vatnalaganna var Fossanefndin svokallaða sammála um að ríkið ætti öll vatnsréttindi utan landareigna einstakra manna.⁷

Með vatnalögum, nr. 15/1923, var heimild til veiða í vötnum á afréttum og almenningum sem héruð ættu eða notuðu með löglegri heimild og væru ekki einstaks manns eign, bundin við héraðsmenn. Öllum var hins vegar heimil veiði í vötnum á afréttum og almenningum og öðrum lendum

1 Jónsbók 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). Grágás 1992, s. 330-331 (38. k. llb.). Lög um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 7.-8. gr., og nr. 6/1986, 7.-8. gr.

2 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. llb.).

3 Grágás 1992, s. 349, 369 (50. og 74. k. llb.).

4 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

5 Sjá 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Sjá 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954, 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966 og 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

7 Nefndarálit minnihluta Fossanefndar, bls. IV og 32 og Nefndarálit meirihluta Fossanefndar, sbr. 16. og 17. gr. þess frumvarps og athugasemdir við þær greinar.

utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað einstaklingsréttarheimild til þeirra. Umrædd regla þótti ekki fyllilega skýr og var það fyrst með dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmálinu, H 1955 108 og með gildistöku 5. gr. lax- og silungsveiðilaga, nr. 53/1957, sem tekið var af skarið um það, og án tillits til þess hvort fyrir lægi sönnun um eignarrétt að viðkomandi landsvæði, að veiði í vötnum á afrétti tilheyrði búendum sem upprekstrarrétt ættu á afréttinn til búsparfa á sama hátt sem verið hefði enda væri veiðiréttur í þeim vötnum ekki í einkaeign, sbr. nú 5. gr. laga nr. 76/1970, um lax- og silungsveiði.

Allt að einu þykir verða að skýra 5. gr. lax- og silungsveiðilaga til samræmis við eignarhald viðkomandi afréttar/landsvæðis og að hún samkvæmt hljóðan sinni taki fyrst og fremst til samnota-afréttar. Lúti viðkomandi landsvæði, þ.e. afréttur, beinum eignarrétti er veiðirétturinn að sama skapi á hendi þess sama aðila og fer með hinar beinu eignarréttarheimildir, skv. meginreglu 1. mgr. 2. gr. laga nr. 76/1970, einstaklinga, sveitarfélaga eða annarra. Sé afréttarland ekki undirorpið beinum eignarrétti, en allt að einu í afréttareign ákveðinna aðila, sbr. flokkunin í afrétti kirkna og stofnana hér að framan og afréttareignin eftir atvikum verið framseld sem slík, þá er ástæða til þess að ætla að veiðiréttur sé á hendi þess aðila sem er handhafi afréttareignarinnar. Á öðrum þeim landsvæðum, sem hvorki falla í flokk afréttar né sýnt verði fram á tilvist einstaklingseignarréttarheimilda til veiði þá tilheyrir veiðiréttur, að óbreyttu, íslenska ríkinu, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998.¹

Í Grágás og Jónsbók er ekki fjallað um rétt til jarðefna utan eignarlanda. Með tilskipun frá árinu 1878 er mælt fyrir um heimild hvers og eins til hagnýtingar tilgreindra jarðefna á fjöllum, þjóðvegum og öðrum stöðum sem einskis eign væru. Árið 1907 er kveðið á um það í lögum að landssjóður teljist námueigandi í „afrjettum, almenningum og örafum, sem ekki eru metin til dýrleika“.²

Skyldur þeirra, er hagsmuna hafa átt að gæta á afréttum, hafa fyrst og síðast falist í að fylgja lagareglum, samþykktum eða samningum um tilhögun nýtingarinnar. Heimildir benda ekki til þess að afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts fyrr en á 20. öld. Sjá nánar í kafla 5.2.

Frá tíma nýbýlatilskipunarinnar 1776 má, a.m.k. framan af, merkja þann mun á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana að löggjafinn hefur talið sig hafa rýmri heimildir til að skipa málum á hinum fyrrnefndu.³ Í nýbýlatilskipuninni er einn flokkur óbyggðra landsvæða nefndur afréttaralmenningur, sbr. kafla 4.3. Það hugtak á sér eldri sögu og kemur m.a. fyrir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns í svipaðri merkingu og samnotaafréttur. Í nýbýlatilskipuninni virðist ekki gert ráð fyrir að afréttaralmenningar séu háðir beinum eignarrétti en viðurkennt að eigendur og ábúendur nærliggjandi jarða kunni að eiga þar einhvern nýtingarrétt.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni, segir svo: „Nýbýli má stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn getur sannað sína eign. Svo má og stofna nýbýli í afrjettum, er sveitarfélög eiga, og almenningum, ef sveitarstjórnir þeirra sveitarfélaga er afrjettina eiga eða eiga hagsmuna að gæta í almenningum, leyfa það, og sýslunefndin veitir til þess samþykki sitt.“

Í 2. gr. laganna er kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skuli láta vita um fyrirætlun sína ef hann vilji stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskirteini fyrir landinu.

1 Sjá 123. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, lög um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; lög um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957 og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

2 Sbr. tilskipun frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi, 8.-10. gr.; 13. gr. námulaga, nr. 61/1907; og 1. gr. námulaga, nr. 50/1909. Í síðari löggjöf um þetta efni er ekki fjallað sérstaklega um afrétti og almenninga.

3 Skýr dæmi um þetta má sjá í 1. og 4. gr. nýbýlalaga frá 1897, hugsanlega 2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849, 1. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. mgr. 12. gr. laga um fasteignamat og fasteignaskráningu, nr. 28/1963, 7. og 8. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986, sbr. greinargerð með upphaflegu frumvarpi til þeirra laga. Auk þess má benda á þau gögn sem lágu til grundvallar þingsályktunartillögum frá 1917 og 1919 og svo sjálfum vatnalögnum frá 1923. Það veldur þó vafa að í viðkomandi lögum eru ekki alltaf gerðir fyrirvarar vegna þeirra landsvæða eða afréttar sem sveitarfélög hafa eignast á síðari tímum og eiga hugsanlega fullkomnar eignarheimildir fyrir.

Í upphaflegu frumvarpi til nýbýlalaga var ekki miðað við afrétti sveitarfélaga heldur afrétti ótilgreint. Stjórnarráðið taldi það hins vegar ekki ætlun þingsins að lögin tækju til afréttar sem væru eign einstakra aðila, jarða eða kirkna og því var orðalagi ákvæðisins breytt til þessa horfs.

Á sama tíma sýnast afréttir einstakra jarða og stofnana hafa verið aðgreindir frá samnotaafréttum og þá yfirleitt ekki neinir fyrirvarar gerðir varðandi grunneignarrétt jarðeigandans. Sama afstaða endurspeglast og í þeim sölum ríkisjarða sem áttu sér stað á fyrstu áratugum aldarinnar en þá voru afréttir einstakra jarða og stofnana seldir, að því er virðist sem bein og fyrirvaralaus eignarlönd.¹ Breytingar má þó merkja í síðari tíma löggjöf þar sem ekki virðist gerður neinn grundvallarmunur á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana.²

Dómstólar hafa frá árinu 1955 fjallað um eignarréttartilkall einstaklinga, sveitarfélaga og ríkis til einstakra afréttar.³ Í H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri) og H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) var tekist á um eignarréttartilkall að Landmannaafrétti. Í fyrra málinu var beinu eignarréttartilkalli afréttarhafa hafnað enda voru þeir ekki taldir hafa sýnt fram á tilvist slíks réttar, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Afnot, sem falist hefðu í sumararbeit fyrir sauðfé, veiði og öðrum takmörkuðum notum, styddu ekki eignarréttartilkall í beinni merkingu. Í H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur), H 1971 1137 (Reyðarvatn) um afrétt Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði) var eignarréttartilkalli afréttarhafa í öllum tilvikum hafnað.

Auk þeirra atriða, sem réðu tilhögun sönnunarbyrði í Landmannaafréttardóminu fyrri, sýnast lega, staðsetning og landshættir hafa áhrif, sem og upplýsingar sem raktar verða til Landnámu og þá eru gerðar kröfur um heimildir varðandi órofa framsal réttinda yfir viðkomandi afréttum. Afsöl og/eða aðrar eignarheimildir sýnast þá ekki heldur duga einar og sér heldur eru þær kröfur gerðar að meintur rétthafi sýni fram á að sá sem afsalaði hafi í raun verið réttilega komin að umræddum réttindum. Í H 1971 1137 (Reyðarvatn) var eignarréttur Andakílshrepps að afrétti sínum staðfestur en til afréttarins hafði sérstaklega verið lögð Gullberastaðatunga, úr landi jarðarinnar Gullberastaða. Til athugunar í því sambandi er einnig niðurstaðan í H 1975 55, landamerksamáli á Arnarvatnsheiði, þar sem engir fyrirvarar voru a.m.k. gerðir um eignarrétt Hálsa- og Reykholtisdalshreppa að afrétti sínum, landsvæði sem fyrrum hafði verið skipt út úr jörðinni Kalmanstungu.

Séu framangreindir dómur skoðaðir með hliðsjón af því sem áður greindi um flokkun afréttar með tilliti til uppruna virðist óhætt að fella Landmannaafrétt undir samnotaafrétt, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584. Þá sýnast afréttir Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði verða felldir undir flokkinn afréttir einstakra jarða og stofnana, sbr. H 1971 1137, H 1997 1162, H 1997 1183 og að auki H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur). Loks virðast Gullberastaðatunga við Reyðarvatn og Kalmanstunguland á Arnarvatnsheiði dæmi um það að lönd eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lögð til afréttar, sbr. H 1971 1137 og H 1975 55.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafréttir, hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumararbeit fyrir búfenað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðbyggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða

1 Sjá H 1994 2227 (Geitland) og H 1997 1162 (Auðkúluheiði).

2 Í dæmaskyni má benda á að samkvæmt ákvæði 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966, um fuglaveiði og fuglafríðun, og 2. gr. námulaga nr. 24/1973, sbr. athugasemdir með þeirri grein, sýnist sönnunarbyrðin um beinan eignarrétt að afrétti í öllum tilvikum hvíla á þeim aðila, sem heldur slíkum rétti fram.

3 Sjá jafnframt Lyfrd. eldri VII-223 og Lyfrd. yngri V-327.

heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem lagt hefur verið til afréttar vísast til kafla 4.2. um hugtakið jörð, sbr. einnig H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).

4.5. Jörð eða afréttur?

Hér hefur að framan verið gerð grein fyrir þeirri flokkun lands sem byggt var á fram að gildistöku þjóðlendulaga og fól í sér skiptingu í jarðir, afrétti og almenninga. Í kafla 4.2. kemur fram að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Um hugtakið jörð segir einnig að þó svo hvorki verði ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt sé gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu, annars vegar heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og hins vegar annað land, úthagi eða afréttarland í takmarkaðri notum, þá finnst allt að einu einstök dæmi um slíka skiptingu. Af slíkum dæmum verði þó engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar.

Afrétti hefur óbyggðanefnd flokkað í þrennt á grundvelli uppruna, sbr. kafla 4.4. Í fyrsta lagi samnotaafrétti, þ.e. þá afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Í öðru lagi afrétti einstakra jarða og stofnana sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Umræddir afréttir eru að meginstefnu skildir frá viðkomandi heimaðörð með sjálfstæðum merkjum eða, í sumum tilvikum, af öðrum fasteignum. Í þriðja lagi er um að ræða jarðir sem að hluta eða öllu leyti hafa verið lagðar til afréttar og gilda þar um sambærilegar sönnunarkröfur og um eignarhald að landi jarða yfirleitt.

Til viðbótar og fyllingar þessum meginforsendum er óhjákvæmilegt að huga nokkru nánar að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka. Innan merkja jarða kunna að finnast svæði sem kölluð eru afréttur en hafa þó ekki sjálfstæða afmörkun. Jafnvel er sá möguleiki fyrir hendi að þau séu á einhvern hátt afmörkuð. Hér má einnig nefna svæði sem kölluð eru afréttarland, fjallhagi, beitiland, upprekstrarland eða eru auðkennd með sambærilegum hætti. Í þessu þarf ekki að felast mismunandi eignarréttarleg staða lands innan jarðarinnar. Hugsanlegt er að vísað sé til gamalgróinnar notkunar á viðkomandi jarðarhluta sem beitarlandi. Þýðing hugtaksins afréttur hefur lengi verið á reiki og ekki ósennilegt að notkun þess í tímans rás sé með einhverjum afbrigðum, e.t.v. tengdum staðháttum. Í sveitarfélögum, þar sem ekki finnst afréttir samkvæmt þeirri flokkun sem óbyggðanefnd hefur lagt til grundvallar, kann það jafnvel að vera notað um fjalllendi jarða á svæðinu almennt. Það er mat óbyggðanefndar að slík aðstaða ein og sér, og þá einkum ef svæði er kallað afréttur án sjálfstæðrar afmörkunar, raski ekki þeim eignarréttarlegu forsendum, þ.m.t. sönnunarstöðu sem óbyggðanefnd hefur byggt á viðvíkjandi réttarstöðu jarða. Gera þarf hins vegar skýran greinarmun á tilvikum af þessu tagi og afréttum einstakra jarða eða stofnana sem eru skildir frá viðkomandi heimaðörð með sjálfstæðum merkjum eða öðrum fasteignum.

Í þessu samhengi skal það rifjað upp að land jarða kann að vera nýtt sem beitiland með svipuð-

um hætti og afreittir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Eins og fram kemur í almenntri umfjöllun óbyggðanefndar um fjallskil, sbr. kafla 4.7., gefur slík tilhögun ein og sér hins vegar enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi. Í sögulegu ljósi getur það þó haft þýðingu við sönnunarmat um tilvist eignarréttar ef einstök landsvæði, sem gert er tilkall til sem hluta jarðar, hafa verið nýtt sem upprekstrarland af einhverju tagi af eigendum og ábúendum annarra jarða. Einstök tilvik af þessum toga verður að meta sérstaklega.

4.6. Jöklar

Í Landnámu er þess hvergi getið að menn hafi numið jökla til eignar og kann því að hafa verið trúað að þar byggju hálftröll eða goðumlíkar persónur (sbr. frásagnirnar um Bárð Snæfellsás og Hallmund í Balljökli). Enda þótt jöklar séu ekki nefndir sérstaklega í lögbókunum fornu verður sú ályktun dregin að lögsaga þjóðveldisins hafi einnig náð til þeirra; sakamenn voru a.m.k. ekki óhultir á „fjöllum“ og í „óbyggðum“.¹ Ef marka má frásögn Grettis sögu hafa grið milli manna tekið jafnt yfir fjöll og jökla sem byggðar lendur.²

Því hefur verið haldið fram að einhverjir hinna norsku landnámsmanna hafi þekkt jökla af eigin raun úr heimkynnum sínum. Hins vegar er erfitt að segja til um hversu nákvæm og víðtæk þekking þeirra á jöklum var.³ Elsta lýsing á jöklum á Íslandi er í riti Saxo Grammaticus (Saxa hins málspaka), *Gesta Danorum*, sem samið var um 1200. Þar er í fyrsta skipti lýst hreyfingu skriðjökla, nánar tiltekið hverfihreyfingu, þegar neðri hluti jökulsins hverfist upp á yfirborðið.⁴ Saxi lýsir þessu sem furðufregn og er alls ekki víst að frumbyggjar Íslands hafi í öndverðu verið betur að sér en hann um þann eiginleika skriðjökla að færast úr stað.⁵ Hér er einnig ástæða til að benda á það sem stendur í formála Guðmundar sögu Arasonar eftir Arngrím ábóta Brandsson (rituð um 1350):

Á sjánum liggja þeir hafisar, at með sínum ofvægilegum vexti taka þeir at fylla norðrhöfin, en yfir háfjöll landsins svo óbræðiligir jöklar með yfirvættis hæð og vidd, at þeim mun ótrúligt þykkja, sem fjarri eru fæddir.⁶

Landsmenn áttu eftir að komast að því, þótt síðar yrði, að stærð jökla var ekki föst og óbreytlanleg heldur gátu þeir hlaupið fram í náttúruhamförum eins og gerðist við eldgosið í Knappafellsjökli 1362. En hægfare breytingar gátu einnig átt sér stað, og má nefna sem dæmi að um 1700 var landnámsbærinn Fell (Fjall) við Breiðá kominn undir jökul.⁷ Um svipað leyti (1695) lauk Þórður Þorkelsson Vídalín Skálholtsrektor við ritgerð sína um jökulfjöll á Íslandi þar sem hann, sennilega fyrstur manna, setti fram frostþenslukennninguna svonefndu til skýringar á jöklaskriði.⁸ Þá er þess að geta að jökulhlaup voru eitt af því sem Árni Magnússon og Páll Vídalín áttu að gefa sérstakan gaum að þegar þeir voru sendir í rannsóknarleiðangur um landið í byrjun 18. aldar.⁹

Jökull hefur verið skilgreindur sem massi af ís og snjó sem orðinn er þjáll og hreyfanlegur og

1 Sbr. *Grágás* 1992, s. 472. *Jónsbók* 1904, s. 43, 272-273.

2 *Íslendinga sögur*. 6. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 233 (72. k.): „Nú skulum vér vera sáttir ok sammála hverr við annan í huga góðum, hvárt sem vér finnumst á fjalli eða fjöru, skipi eða skiði, jörðu eða jökli, í hafi eða á hestbaki...“

3 Sigurður Þórarinnsson, 1960: „Glaciological Knowledge in Iceland before 1800. A Historical Outline.“ *Jökull. Ársrit Jöklarannsóknafélags Íslands*. S. 1-2, 15.

4 Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 14-15.

5 Sbr. Saxo Grammaticus, 1985: *Danmarks Krønike*. Kaupmannahöfn. S. XXII-XXIII.

6 *Byskupa sögur*. 3. b. Hólabyskupar. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 150. (Skáletur óbn.)

7 *Landnámabók* 1986, s. 233 (1. nmgr.).

8 *Dissertationcula de montibus Islandiæ chrySTALLINIS* (Smárit um jökulfjöll Íslands) (sbr. Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 16-17).

9 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 38.

hnígur og skríður undan eigin fargi.¹ Í aðdraganda að setningu vatnalaga í byrjun 20. aldar var ágreiningur um eignarrétt að vatni og eignarhæfi þess. Niðurstaðan varð sú að í vatnalögum, nr. 15/1923, er ekki kveðið á um eignarrétt landeiganda að vatni á landi sínu heldur felst í þeim að landeigandi á aðeins þann rétt sem lögin heimila honum sérstaklega. Þar var raunar um að ræða allar helstu hagnýtingarheimildir vatns.² Vatnalögin gera mun á mismunandi afbrigðum vatns en um jökla er ekki fjallað sérstaklega.

Eignarréttarleg staða jökulsvæða hefur ekki verið til sérstakrar umfjöllunar í íslenskri lögfræði. Jöklar hafa einna helst verið nefndir sem dæmi um óbyggð svæði sem enginn hafi nýttar af eða landalmenninga samkvæmt síðari tíma flokkun. Með því hefur þó alls ekki verið útilokað að jökull geti fallið innan eignarlands og jafnvel gerður skýr fyrirvari um að sá möguleiki væri fyrir hendi.³

Í almennum athugasemdum við frumvarp til þjóðlendulaga kemur fram að byggt sé á nokkrum meginatriðum, m.a. þessum:

Tekið verði upp nýtt hugtak fyrir landsvæði utan eignarlanda, þjóðlenda. Þetta hugtak taki til þeirra landsvæða sem nú eru ýmist nefnd afréttur, almenningur, óbyggðir eða hálendi utan eignarlanda. Jöklar, sem ekki teljast innan eignarlanda, falli undir flokk þjóðlendna.⁴

Um jökla er ekki fjallað að öðru leyti í greinargerðinni og þeir eru ekki nefndir í ákvæðum laganna.

Um ákvörðun eignarmarkna/landamerkja að eða á jökli hefur ekki verið tekið af skarið í íslenskri réttarframkvæmd. Jaðrar jökla taka breytingum, ýmist ganga fram eða hopa. Meginálítaefnið er hvernig með skuli fara þegar landamerki virðast miðuð við jökuljaðar og merkjum jarðar að jökli því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi.

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 er vikið að mörkum afréttar innan þjóðlendu við jökul og talið að með hliðsjón af því að um einhliða ákvörðun afréttarmarkna sé að ræða en ekki mörk tveggja afréttar eða afréttar og eignarlands sé fullnægjandi að miða við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna, enda eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðist af gróðurfari og hafi ekki þýðingu í öðru sambandi. Engin afstaða er tekin til þessa álitamáls að því er eignarland varðar enda ekki gefið að sömu reglur eigi að gilda.⁵ Verður nú hugað nánar að því atriði.

Í grein sinni „Landamerki fasteigna“ reifar Tryggvi Gunnarsson þrjár leiðir sem til álita komi um mörk eignarlanda við jökul. Í fyrsta lagi mætti hugsa sér að merkin væru breytileg og miðuðust við jökulbrún á hverjum tíma. Í öðru lagi gætu þau náð að elstu þekktu jökulbrún, sbr. reglu vatna-

1 Minnisblað Odds Sigurðssonar jöklafræðings til óbyggðanefndar, dags. 13.1.2003.

2 Um aðdragandann að setningu vatnalaganna, sjá t.d. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I. Reykjavík. S. 43.

3 Sbr. þessi orð Sigurðar Línals: „Auk afréttar og almenninga kunna að vera til lönd inni á hálendinu, til dæmis öræfa- og jöklasvæði, sem enginn einstaklingur getur leitt heimildir að eða skírskotað til sérreittinda yfir né heldur neinn almennaréttur er bundinn við.“ („Eignarréttur á landi og orkulindum.“ Sérprentun úr skýrslu aðalfundar Sambands íslenskra rafveitna 1983. S. 18). – Sbr. einnig Þorgeir Örylgsson: „Landalmenningur er landsvæði, sem enginn aðili telur til einstaklingseignarréttinda yfir. Nú á tímum er erfitt að benda á staði, sem ótvírætt verða taldir til landalmenninga, þótt e.t.v. sé það ekki útilokað. Miðað við landnýtingu og búskaparhætti síðustu áratugi má ætla, að erfitt sé að finna landsvæði utan fullkominna eignarlanda og sérstakra friðlanda, sem ekki hafa að einhverju marki verið nýtt til sauðfjárbæitar eða sauðféfarið þar um á sumrin og verið smalað að hausti. Ekki er þó hægt að útiloka, að slík svæði finnist inni á hálendinu. Jöklar landsins, að því marki sem þeir falla ekki innan fullkominna eignarlanda, teljast að öllum líkindum almenningar“ („Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík 1994. S. 592).

4 Þskj. 598. Alþið. 1997-1998, 122. Lögþ. A: 2598.

5 Sjá t.d. kafla 12.10. í máli nr. 5/2000 hjá óbyggðanefnd.

laga um „fornan miðjan farveg“ í ám. Loks væri í þriðja lagi hægt að taka mið af jökulbrún á þeim tíma þegar landamerkin voru skráð eða þau ákveðin með öðrum hætti.¹ Taka ber fram að grein þessi er rituð fyrir gildistöku Þjóðlendulaganna 1998. Niðurstaða Tryggva er sú að réttast sé að landamerkin séu breytileg og miðist við jökulbrúnina eins og hún er á hverjum tíma. Telur Tryggvi að þeir sem völdu jökul sem landamerkjaviðmiðun hafi gert sér grein fyrir því að jökulbrúnin færðist til. Með vísan til reglna íslensks réttar varðandi breytingu á fjöru og landauka, sem þar myndast, sé ástæða til að ætla að dómstólar beiti hliðstæðri reglu varðandi breytingar á landamerkjum þar sem jökulbrún færist til og landamerki í samræmi við breytingar á jökulbrúninni. Sérstök sjónarmið kunni síðan að koma upp ef jökull hverfi með öllu þar sem hann hafi áður skilið að fasteignir.

Ástæða er til að huga hér nánar að reglum um merki sjávarjarða til hafsins, sjá einnig kafla 4.9. Þau hafa ýmist verið miðuð við neðri mörk fjöru eða netlög.² Fjaran er svæðið á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls. Netlög eru í ýmsum lögum skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist landauka til sjávar.³ Fjara jarðarinnar og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál, og landamerki hennar þar með. Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotnsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett.

Samkvæmt ákvæði 1. gr. laga um Þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, Þjóðlendna og af rétta, nr. 58/1998, er eignarhaldi á landi skipt í tvo flokka, eignarlönd og landsvæði utan eignarlanda, þ.e. Þjóðlendur. Um leið eru Þjóðlendur lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 2. gr. Í greinargerð með frumvarpi til Þjóðlendulaganna kemur skýrt fram að jökull getur hvort heldur er verið í eignarlandi eða Þjóðlendu, sbr. þá athugasemd sem að framan greindi. Þetta bendir ótvírætt til þess að löggjafinn hafi ekki álitid að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og Þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í Þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Gildistaka Þjóðlendulaganna hafði í för með sér endanlega skiptingu lands í annars vegar eignarland og hins vegar Þjóðlendur. Hér skilur á milli laga um eignarrétt íslenska ríkisins að auðlindum hafsbotnsins og Þjóðlendulaga. Í fyrra tilvikinu er gert ráð fyrir að nýtt land, þ.e. landauki, eigi eftir að verða til og merki eða eignamörk því ekki fastsett. Í síðara tilvikinu er hins vegar fjallað um allt land sem við gildistöku laganna var ofan sjávar, þ.m.t. landsvæði undir jökli, og merki endanlega fastsett. Land sem kemur undan jökli er þannig ýmist eignarland eða Þjóðlenda, um það fer ekki eftir reglunni um merki sjávarjarða til hafsins.

Vatnsréttindi á jökulsvæðum í eignarlandi og túlkun vatnalaga í því sambandi er ekki til úrlausnar fyrir óbyggðanefnd. Tilkall annarra en íslenska ríkisins til vatnsréttinda á jökulsvæðum í Þjóðlendum verður að meta í hverju tilviki fyrir sig.

Kemur þá til skoðunar hvort taka skuli mið af elsta þekkta jökuljaðri, legu jökuls þegar landamerki voru skráð, við gildistöku Þjóðlendulaganna eða einhverju öðru, í þeim tilvikum að landamerki virðast miðuð við jökuljaðar.

1 Tryggvi Gunnarsson, 1994: „Landamerki fasteigna.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 510-512.

2 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

3 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárusson, 1950: *Eignarréttur* I. Reykjavík. S. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II. Reykjavík. S. 136.

Vísindamenn hafa slegið því föstu að jöklar landsins séu stærri nú en á landnámstíma.¹ Hafi landnám náð að jökli hefur það land, sem horfið hefur undir jökul, tilheyrir aðliggjandi jörðum. Þar getur jafnvel verið um að ræða heilar jarðir sem lítið eða ekkert er vitað um í dag. Lega jökuls á landnámstíma verður ekki ákvörðuð með nokkurri vissu. Töluvert er hins vegar vitað um stöðu jökuls við lok níjtjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu, þegar sett höfðu verið landamerkjalog og ætla má að flest landamerkjabréf hafi verið gerð. Jöklar voru þá stærstir á sögulegum tíma en síðan hafa þeir almennt hopað, þó ekki alla leið aftur til stöðu sinnar um landnám. Innan þess jökuljaðars, sem miðað kann að hafa verið við í kringum 1900, er í sumum tilvikum jökullaust land nú. Við gildistöku þjóðlendulaga 1998 lá jökuljaðarinn þannig á milli upphaflegra landnámsmarka og stöðu við gerð flestra landamerkjabréfa um aldamótin 1900, almennt séð þó nær hinni síðarnefndu. Óhætt er þannig að slá fastri þeirri meginreglu að land, sem komið hefur undan jökli á tímabilinu frá því landamerkjalog eru sett 1882 og þar til þjóðlendulög taka gildi 1998, var jökullaust við landnám.

Óljóst er hvort landnámsmenn hafa gert sér grein fyrir því að jökuljaðar væri breytingum undirorpin en ekki fer á milli mála að um aldamótin 1900 var löngu orðið ljóst að svo væri. Jaðar jökulsins hefur að sjálfsögðu afmarkað það landsvæði sem nýtanlegt hefur verið og með honum eru dregin glögg skil frá náttúrunnar hendi. Eðli máls samkvæmt er hins vegar erfitt að finna þar fastan viðmiðunarpunkt. Mun þetta ástæða þess að merkjum er oft lýst „í jökul“ ótilgreint eða kennileiti skammt undan jökli. Sums staðar á landinu hagar þannig til að ein og sama jörðin liggur milli sjávar og jökuls. Jafnlgögg merki af völdum náttúrunnar kunna að hafa verið talin svo sjálfsögð viðmiðun að ekki þyrfti umfjöllunar við í landamerkjalýsingu. Gagnvart jöklinum sjálfum er þá engri landamerkjalinu lýst. Ekki verður talið að viðkomandi jarðeigandi hafi þar með lýst því yfir að hann gæfi eftir eignarrétt eða afsalaði sér tilkalli til þess lands sem í tímans rás hefur horfið undir jökul. Líkur eru hins vegar á að í flestum tilvikum sé útilokað að afmarka það. Óbyggðanefnd ber að draga mörk á milli eignarlanda og þjóðlendna, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998, og niðurstaðan hverju sinni hlýtur að ráðast af tiltækum heimildum og almennum sönnunarreglum. Staðhættir og sönnunarstaða geta því leitt til sambærilegrar niðurstöðu og ef eignarréttur hefði verið gefinn eftir.

Ef líkindi eru fyrir því að land hafi verið numið inn til jökla styður það þá niðurstöðu að land, sem jökullinn hefur skilað frá gerð landamerkjabréfanna, falli til aðliggjandi jarða. Ekki verður talið að jökull hafi hopað svo hratt undanfarna rúma öld að komið sé í ljós að ráði land jarða sem ofar kunna að hafa legið enda staða jökuls 1998 nær því sem var um 1900 en um landnám. Tilkall til lands, sem komið hefur undan jökli, kann jafnframt að byggjast á hefðarreglum. Til skoðunar koma þá almenn atriði eins og tímalengd, yfirráð, hagnýting, ráðstafanir að lögum, viðhorf hefðanda og annarra aðila o.fl. Staðhættir kunna að vera með þeim hætti að um eðlilegt framhald tiltekinnar jarðar sé að ræða, líkt og landauki til hafs, og nýting annarra útilokuð. Frávik frá þessum almennu ályktunum eru þó að sjálfsögðu möguleg og verður að skoða hvert tilvik fyrir sig. Jafnframt hlýtur réttur þessi að takmarkast við land sem komið var undan jökli við gildistöku þjóðlendulaga 1998 þegar löggjafinn kvað á um eignarhald ríkis á öllu því landi sem ekki væri sannanlega undirorpið beinum eignarrétti. Mögulegar væntingar jarðeigenda um rétt til þess lands, sem kemur undan jökli eftir þann tíma, njóta ekki réttarverndar sem eignarréttindi í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Þá ber þess að geta að frá gildistöku þjóðlendulaganna er ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna fyrir nám eða hefð, sbr. 8. mgr. 3. gr.

Niðurstaða óbyggðanefndar er því sú að gildistaka þjóðlendulaga hafi undir þessum kringum-

1 Sjá eftirfarandi greinar Odds Sigurðssonar jarðfræðings: „Útbreiðsla jökla á Íslandi á sögulegum tíma.“ Greinargerð, júlí 2001. „Minnispunktur um breytingar jökla frá landnámi Íslands,“ dags. 7.6.2002. „Variations of termini of glaciers in Iceland in recent centuries and their connection with climate.“ Öbirt handrit, ódags. Minnisblað Odds Sigurðssonar jarðfræðings, um hugtakið jökul o.fl., dags. 13.1.2003. – Helgi Björnsson, 1979: „Glaciers in Iceland.“ *Tímaritið Jökull. Jöklarannsóknafélag Íslands*. 29. árg. – Sigurður Þórarinnsson, 1974: „Ofgnótt jökla.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 43-48.

stæðum haft það í för með sér að merki jarða gagnvart jökli væru fastsett án tillits til síðari breytinga á jökuljaðrinum. Sú niðurstaða er jafnframt í eðlilegu samræmi við markmið og tilgang löggjafarinnar. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., enda sé jökullinn í þjóðlendu. Lega jökuljaðarsins kann þó að virðast óljós þar sem smájöklar eða fannir liggja aðskilið frá meginjöklinum. Í þeim tilvikum, þar sem eignarland liggur að jökli í þjóðlendu, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem þannig kann að vera fyrir hendi. Öbygðanefnd telur því eðlilegt að í slíkum tilvikum miðist þjóðlendulína við jaðar meginjökuls, eins og hann er skilgreindur af sérfræðingum á því sviði. Smájöklar og fannir verða þá innan eignarlands á sama hátt og jökulsker eða annað land umlukið jökli verður innan þjóðlendu.

Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar þau almennu sjónarmið um túlkun landamerkja sem öbygðanefnd hefur áður gert grein fyrir. Ljóst er að enda þótt lega jökuljaðarsins verði ákvörðuð með landfræðilegum gögnum er hann óhentug viðmiðun vegna lögunar sinnar og breytileika. Önnur og e.t.v. heppilegri útfærsla er hins vegar ekki á valdsviði öbygðanefndar en sá möguleiki fyrir hendi að ríkisvaldið og einstakir jarðeigendur nái um slíkt samkomulagi, eftir atvikum með nauðsynlegri aðkomu löggjafarvalds, sbr. ákvæði 40. gr. stjórnarskrár og II. kafla þjóðll.

4.7. Fjallskil

Af dómsúrlausnum má ráða að fyrirkomulag og tilhögun fjallskila og smölunar og nýting því tengd kunni að hafa áhrif við mat á eðli og inntaki eignarréttar að viðkomandi landi og þá þannig að lítið sé til þess hvort með land hefur verið farið sem eignarland varðandi fjallskil eða ekki.

Lagafyrirmæli um smölun og fjallskil hafa haldist í hendur við byggð og búskap í landinu. Í þjóðveldislögunum, Grágás, voru allmörg ákvæði um afrétti, almenninga og ágang búfjár og munu þau flest hafa verið tekin upp í Jónsbók. Þá voru enn fremur tekin upp ákvæði í þessa veru í Réttarbót Eiríks konungs frá 1294. Þessi ákvæði giltu, a.m.k. að formi til, allt til þess að sett voru lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl.

Í Jónsbók kemur skýrt fram að landeigandi eða leiguliði hans átti einn beit á jörð sinni og skyldi greiða honum batur, áverkabót og landnám ef þessi réttur var brotinn.¹ Í réttarbót Hákonar konungs frá 1305 er þó mælt til þess að geldfê sé sektarlaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa og gefa enga sök á því.² Jarðeigandi átti einnig gróður á jörð sinni að því undanskildu að sá sem átti engi á annars manns landi mátti eiga þar rifhrís.³

Í Grágás og Jónsbók giltu mjög svipaðar reglur um hvenær mætti fara með búfé í sel, almenninga og afrétti og hvaða leiðir skyldu farnar. Markmiðið var hvort tveggja að vernda nærliggjandi bújarðir fyrir ágangi upprekstrarfjár og tryggja hagsmuni allra þeirra sem hlut áttu í afréttinum. Meginreglan var sú að allir þeir sem afrétt áttu skyldu reka fê sitt í miðjan afrétt er átta vikur voru af sumri en úr afrétti er fjórar vikur lifðu sumars. Tekið var sérstaklega fram að menn skyldu ekki reka málnytu sína í afrétt nema ítala væri. Samkvæmt Grágás máttu þeir menn, er næstir bjuggu afrétti, beita þangað búfé sínu yfir vetrarmánuðina en í Jónsbók var þetta bundið því skilyrði að þeir ættu hlut í afréttinum. Afréttareiganda var vetrarþétt því aðeins heimil að hann þyrfti ekki að reka fê sitt yfir land annarra. Þó skyldi ævinlega hvíla afrétt í tvær vikur, frá því er sex vikur voru af sumri til áttundu viku.⁴

Fleiri ákvæði voru sett til að vernda hina sameiginlegu beit afréttareigenda; t.d. mátti ekki gera sel og slá í afrétti.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 144-145 (6. og 18. k. llb.).

2 *Jónsbók* 1904, s. 292.

3 *Jónsbók* 1904, s. 152-154 (24. k. llb.).

4 *Jónsbók* 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 330-331 (38. k. llb.).

Um lögréttir á haust og fjallgöngur sagði svo m.a. í 49. kapítula landsleigubálks Jónsbókar:

Eigi skulu réttir fyrr vera en .iiii. [þ.e. fjórar] vikur lifa sumars. Hverr maðr er sauði á skal ganga eitt sinn á fjall, ok um landeign sína hvert sinn er lögrétt skal vera, skipa svá ǫðrum göngum sem þeir ráða. Sekr er sá hálfri mǫrk við konung er eigi gengr um landeign sína, ok ábyrgiz sauði við þá er eigu, alla þá er í hans landi váru sénir þá er hann átti gönguna.

Síðan er kveðið á um það hvað gert skuli við óskilafé. Í tilvitnaðri grein er gert ráð fyrir að hver maður smali sitt eigið land jafnframt því sem hann gangi á fjall að hausti ásamt öðrum afréttareigendum. Ef afréttarfé gekk í land bónda var honum heimilt að reka það í miðjan afrétt. Hann gat einnig haft það áfram í sínu eigin landi eða rekið það heim til þess manns sem féð átti. Í Jónsbók er ekki fjallað um aðra afrétti en þá sem voru í sameign tveggja manna eða fleiri. Í heimildum frá miðöldum má þó finna dæmi um beitarlönd sem kölluð voru afréttir og töldust í einkaeign. Var þá greint á milli „eignar sérlegrar“, sem var í einkanotum, og „afréttar“, sem tilteknir bændur höfðu heimild til að nýta gegn ítölu.¹

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru að því leyti frábrugðin því sem hér hefur verið greint frá að nýtingartími þeirra var annar. Samkvæmt Grágás var heimilt að beita almenning frá því er mánuður lifði vetrar og næstu sjö mánuði en með lögtöku Jónsbókar virðist beit hafa verið leyfð í almenningi allan ársins hring nema frá krossmessu á vor (3. maí) til Bótólfsvöku (17. júní). Í Grágás var þeim sem næstur bjó almenningi heimilað að beita almenning þá fimm mánuði sem hann annars átti að liggjá ónýttur en um slíkt er ekki getið í Jónsbók. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi, en það var bannað í afréttum, og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.²

Í tilskipun um sveitarstjórn 4. maí 1872, 39. gr., var svo fyrir mælt að sýslunefnd skyldi semja reglugerðir um notkun afréttar, fjallskil, fjárheimtur o.fl. Fóru sýslunefndir eftir það að semja fjallskilareglugerðir. Voru í fjallskilareglugerðunum sett ítarleg ákvæði um þessi efni er byggðu að mestu á ákvæðum Jónsbókar. Í mörgum tilvikum voru ákvæði þessara reglugerða misvisandi og í öðrum tilvikum stönguðust þau beinlínis á við gildandi rétt. Af fjallskilareglugerðum verða ekki dregnar almennar ályktanir um það efni sem hér er til urlausnar en einstaka reglugerð, sett með stöð í tilskipuninni frá 1872 eða síðari löggjöf, getur vissulega skipt máli að því er tekur til mats einstakra svæða.

Um afréttamálefni og fjallskil voru fyrst sett heildarlög hér á landi árið 1969, lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl. Voru þau lög síðar endurútgefin með áorðnum breytingum sem núgildandi lög nr. 6/1986. Það var þannig fyrst með löggjöf þessari sem hin dreifðu ákvæði í landsleigubálki Jónsbókar og réttarbót Eiríks konungs frá 1294 voru leyst af hólmi. Ákvæði gildandi laga taka í ýmsu mið af reglum eldri löggjafar.

Ef litið er til helstu fyrirmæla gildandi laga er ljóst þegar af 3. og 4. gr. laganna að fyrirmæli þeirra taka að meira eða minna leyti til afréttar, annarra sameiginlegra sumarbeitilanda og heimalanda. Skulu nánari fyrirmæli sett í fjallskilasamþykktir fyrir einstök svæði, sbr. 3. gr. Í 4. gr. er skilgreint það land sem fjallskil taka til og það greint í annars vegar afrétti og hins vegar heimalönd. Samkvæmt lögnum er stjórn afréttamálefna og fjallskila í höndum héraðsnefndar. Í II. kafla laganna er fjallað um afrétti og notkun þeirra og þá greint á milli sameiginlegra afréttar hreppa eða upprekstrarfélaga, sbr. 7. gr., afréttarlanda, sem liggur undir einstaka jörð eða stofnun, sbr. 8. gr., og loks beitilanda einstakra jarða sem notað sé sameiginlega til beitar með líkum hætti og afréttir, sbr.

¹ *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 149.

² *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. IIb.). *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. IIb.).

12. gr., og skuli reglum laganna um afrétti beitt um þau svæði eftir því sem við geti átt. Í V. kafla laganna eru síðan fyrirmæli um göngur og réttir, í VI. kafla er fjallað um smölun heimalanda eftir réttir og í VII. kafla er fjallað um eftirleitir og öræfaleitir.

Í meginatriðum má greina lagareglur þessar á þann veg að þar er í fyrsta lagi fjallað um notkun afrétta og rétt til þeirra nota. Í annan stað er síðan fjallað um smölun afréttanna og fyrirkomulag smölunar sem og skiptingu þess sameiginlega kostnaðar sem af hlýst og falla í þann flokk lönd þeirra einstöku jarða sem fjallað er um í 12. gr. laganna. Allt að einu er í lögnum, sbr. einkum ákvæði V. og VI. kafla, fjölþætt ákvæði sem taka til heimalanda einstakra jarða og kveða m.a. á um skyldu til vorsmölunar, sbr. 36. gr., skyldu jarðeiganda til smölunar heimalands samhliða leitum á afrétti, sbr. 39. gr., skyldu til smölunar heimalanda eftir réttir, sbr. 52. gr. o.s.frv. Um smölun eyðijarða er svo ákvæði í 41. gr. laganna. Að meginstefnu til er hins vegar gert ráð fyrir því að smölun heimalands annist jarðeigandinn sjálfur og beri af henni allan kostnað. Sinni eigandi ekki þeirri skyldu skal honum gert að greiða kostnað eftir mati. Í 2. mgr. 40. gr. laganna er svo sérstök regla þess efnis að heimilt sé að ákveða í fjallskilasamþykkt að haustsmölun heimalanda verði metin til aðalfjallskila, að meira eða minna leyti, eftir því sem til hagar á hverjum stað.

Þá mun nokkuð víða háttá þannig til að bændur sammælist um smölun heimalanda sinna og standa sameiginlega að smölun í landi tveggja eða fleiri jarða. Slík samvinna um smölun fellur þó alla jafna algjörlega utan þeirra lögbundnu fjallskila sem um er fjallað í lögum og fjallskilasamþykkt.

Af öllu þessu má sjá að löggjafinn hefur um langan aldur mælt fyrir um skyldur landeigenda til að smala jarðir sínar, sbr. upphaflega fyrirmæli 49. kapitula landsleigubálks Jónsbókar. Þá sýnist líka beinlínis hafa verið gengið út frá því að land einstakra jarða sé nýtt sem beitiland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Í slíkum tilvikum gefa fjallskil þannig alls enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi.

Í dómum Hæstaréttar Íslands hefur svo sem fyrr segir verið litið til þess í nokkrum tilvikum hvernig fjallskilum hefur verið háttáð á landsvæði því sem þá er til eignarréttarlegrar meðferðar. Í þessum dómum hefur ekki verið talið sannað að um beinan eignarrétt væri að ræða að viðkomandi landsvæði og sú niðurstaða þá m.a. rökstudd með vísan til þess að ekki hafi verið sýnt fram á eða í ljós leitt að með viðkomandi land hafi verið farið sem eignarland varðandi fjallskil. Verður ekki annað ráðið af dómum þessum en að fjallskil geti út af fyrir sig haft þýðingu um úrlausn máls en verði þó ekki ráðandi um niðurstöðu. Í dómum eru vísbendingar fremur í þá átt að framkvæmd fjallskila gæti hugsanlega stutt eignartilkall en að eignarréttur, sem talin verður sannaður á grundvelli annarra gagna, verði vefengdur á grundvelli þess hvernig framkvæmd fjallskila hefur verið háttáð.

Í ljósi alls þessa er það mat óbyggðanefndar að ekki verði dregnar víðtækar ályktanir um eignarrétt að landi af upplýsingum um framkvæmd fjallskila að fornu og nýju. Skiptir þar auðvitað mestu máli sú staðreynd að lengst af hefur smölun heimlanda, þ.e. lands einstakra jarða, ekki einungis verið háð lögbundnum skyldum og kvöðum um skyldur til smölunar, heldur hefur því jafnframt verið þannig háttáð að lönd einstakra jarða hafa verið nýtt með sambærilegum hætti og afréttir og þá fallið í einu og öllu undir viðkomandi fjallskilaframkvæmd. Eftir sem áður hafa slík landsvæði ekki verið talin falla í flokk afrétta, þau óumdeilt legið innan landamerkja viðkomandi jarðar og eftir atvikum enginn ágreiningur verið uppi um eignarrétt að þeim. Þannig getur bæði háttáð svo til að með öllu skorti á upplýsingar um fjallskilaframkvæmd og/eða smölun á viðkomandi landsvæði eða að forsendur séu með einhverju því sérstaka móti sem nú hefur verið gerð grein fyrir. Hvað sem þessu líður verður þó ekki útilokað fyrir fram að upplýsingar í þessa veru geti haft eitthvert vægi við eignarréttarlegt mat. Það þarfnast þá sérstakrar skoðunar í hverju einstöku tilviki þar sem glöggar upplýsingar um tilhögun og forsendur fjallskila liggja á annað borð fyrir.

4.8. Ítök

Í íslenskum rétti hafa ítök eða ítaksréttindi verið skilgreind sem réttindi er veiti rétthafa tiltekin þröng umráð og takmörkuð not fasteignar sem er í eigu og umráðum annars eða annarra aðila.¹ Réttindi af þessum toga eiga sér langa sögu hér á landi og verður fyrst vikið að því hvað ráða megi af eldri rétti um ítök og inntak ítaksréttinda.

Í lögbókunum Grágás og Jónsbók er hugtakið ítak ekki skilgreint sérstaklega en af einstökum ákvæðum má ráða í merkingu þess. Í landabrigðisþætti Grágásar er fjallað um þær réttarathafnir sem fram áttu að fara þegar maður vildi brigða öðrum land. Þar segir m.a. að brigðandi skyldi kveðja sér kviðar (væntanlega búakviðar) til að ganga úr skugga um hvort unnt væri að selja leiguból „eða ítök í annarra manna löndum“ áður en til þess kæmi að aðalbólið væri selt.²

Kaflinn um landamerki og lagakaup í Jónsbók (6. k. landsbrigðabálks) hefst á þessa leið:

Nú vill maðr selja land sitt við verði, þá skulu þeir kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök; síðan skulu þeir takaz í hendr ok kaupa með vátum tveim eða fleirum.³

Annars staðar í lögbókinni er nánar rætt um sams konar réttindi án þess þó að tekið sé fram að um ítök sé að ræða. Þannig er fjallað um skóg, beituteig, fjöru, veiði og engi í annars jörðu en síður eða jafnvel ekki notuð orðin skógar-, beitar-, fjöru-, veiði- og engjaitak.⁴ Ákvæði lögbókanna leiðir því til þeirrar niðurstöðu að ítak sé „réttur til ákveðinna nytja á landi annars“,⁵ og fær það vel samrýmst hinni lögfræðilegu skilgreiningu hugtaksins nú á dögum.

Til ítaka var stofnað með ýmsum hætti. Ítakaeign mun t.d. hafa orðið til við tímabundin lán hlunninda kaup og ítakaskipti.⁶ Elsta skjallega heimildin um ítakaeign mun vera máldagi Stafholtskirkju sem talinn hefur verið frá miðri 12. öld.⁷ Þar er greint frá því að prestur nokkur, Steini Þorvarðsson, hafi gefið kirkjunni m.a. þrjá hluti laxveiðar í Þverá, kerveiði í Norðurá undir fossi, Engines á Ströndum norður „ok reki með“ og selför í Þverárdal upp frá Kvíum. Í máldaganum er lýst einum algengasta stofnunarhætti kirknaítaka sem var gjöf í sálhjálparskyni. Þannig hefur frá fyrstu tíð byggðar hér á landi verið stofnað til ítaka með beinni yfirfærslu eða afhendingu tiltekinna réttinda.

Frá 13. öld hafa varðveist nokkrar skrár um ítök, einkum reka, m.a. elsta rekaskrá Skálholtskirkju frá um 1270. Bendir það til þess að á þeim tíma hafi ítök verið orðin eftirsótt gæði sem ekki síst kirkjulegar stofnanir sóttust eftir.⁸ Ítökum fjölgaði síðan jafnt og þétt og í byrjun 18. aldar, þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var tekin saman, hafði myndast þéttið net ítaka um land allt.⁹

1 Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarétti* I. Reykjavík. S. 28 (hdr.). Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 6. Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 13.

2 Sbr. Grágás 1992, s. 288.

3 Jónsbók 1904, s. 124. Sambærilegur kaflinn er í Grágás (1992, s. 290) án þess að orðið ítak sé þar notað.

4 Sbr. Grágás 1992, s. 296, 321, 329. Jónsbók 1904, s. 147-148, 150.

5 Grágás 1992, s. 537. Sbr. Magnús Már Lárússon, 1981: „Jorðejendom. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn. D. 671.

6 Páll Sigurðsson, 1992: „Kirknaítök. Saga þeirra og réttarþróun.“ *Svipmyndir úr réttarsögu. Ættir um land og sögu í ljósi laga og réttarfrákvæmdar*. Reykjavík. S. 277.

7 Íslenskt fornbréfasafn. 1. b. Kaupmannahöfn 1857-76. S. 178-180. Sbr. Páll Sigurðsson 1992, s. 279.

8 Íslenskt fornbréfasafn 1, s. 67-76. Tímasetning rekaskrárinnar er ekki örugg. Sbr. einnig sama rit, s. 4, 246-248 (ítakaskrá Viðeyjarklausturs [1284]), 248-251 (reka- og landamerkjaskrá Þingeyraklausturs [1285]).

9 Sbr. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. 12. b. (Atriðisorðaskrá), undir *afrétt, beit/beitarítak, mela-slægja/meltak, lax/laxveiði, fugl/fuglatekja, eggjata/eggjatekja/eggver, skógur/skógarítak, hris/hrisrif/hrístak, torf, móskurður/mótak, engjata/engjaitak, reki/rekaitak*.

Ljóst er að ítaka eign skipti í margar aldir verulegu máli fyrir afkomu landsmanna og mun að einhverju leyti hafa stuðlað að jafnari dreifingu landgæða. Á sumum stöðum á landinu hagaði þannig til að jörð, sem ekki átti mikilvæg hlunnindi eins og upprekstrarland, skóg eða fjörunytjar eða gat ekki nýtt þau í eigin landi vegna staðhátta, fékk þau sem ítök í öðru landi. Nefna má sem dæmi að í Þórisdal í Lóni áttu nokkrar jarðir skógarítak. Ein þeirra var Efri-Fjörður í Lóni. Hún átti skógarítak í Skálahvömmum í Þórisdal eða Laxárdal en í staðinn var heimilað útræði frá Klifunum (Þorgeirsstaðaklif).¹ Slík ítakaskipti munu víðar hafa tíðkast, ekki síst á þeim svæðum þar sem útræði var gott. Hraunskarð undir Jökli átti t.d. „frí kolatak í Hrisaskóg og raptvidahögg í jörðunne til upheldis“ í staðinn fyrir uppsátur og „ítaksbúðir“ í Hraunskarðsjörð.² Annars staðar þar sem ekki var um ítök eða ítakaskipti að ræða var venjulega greitt ákveðið gjald fyrir útræðið, svonefndur vertollur.³

Mörg ítök gengu smám saman úr sér ýmist af völdum eyðingarafla náttúrunnar, ofnýtingar eða vegna breyttra búskaparháttanna og urðu því ekki annað en inntakslaus réttur sem setti ákveðnar hömlur á eignarrétt fasteigna.⁴ Um miðbik nýliðinnar aldar var því svo komið að fjölmörg þeirra ítaka, sem á jörðum hvíldu, komu ítakshafanum að litlu sem engu gagni auk þess sem ýmis þeirra virtist augljóslega hagkvæmara að nýta samhliða nýtingu á viðkomandi jörð. Lagasetning frá þeim tíma ber skýran vott um þá stefnu löggjafans að tryggja það að eðlileg gæði fasteigna fylgi þeim sjálfum og séu nýttuð í sambandi við notkun þeirra.⁵ Það var einkum gert með því að banna að tiltekin hlunnindi, sem fasteign fylgdu, væru frá henni skilin auk þess sem eigendum fasteigna sem ítök hvíldu á var gert kleift að leysa þau af eignum sínum gegn fjárgreiðslu. Þannig var t.d. lausn veiði-ítaka í ám og vötnum heimiluð með lögum nr. 40/1942, sbr. nú lög nr. 76/1970 og lausn skógarítaka af jörðum með lögum nr. 100/1940, sbr. nú lög nr. 3/1955, sbr. lög nr. 76/1984. Þá fjalla lög nr. 13/1956 um sölu kirkjuitaka. Veigamesti þátturinn í þessari viðleitni löggjafans var þó setning laga nr. 113/1952 um lausn ítaka af jörðum en þau taka til allra ítaka í jarðir annarra en lax- og silungsveiðiítaka í ám og vötnum og skógarítaka, sbr. 2. og 3. gr. laganna.⁶ Með þeim var sú skylda lögð á þá sem töldu sig eiga slík ítök að lýsa þeim í samræmi við efni laganna. Væri það ekki gert féll ítakið úr gildi. Lögin hafa enn fremur að geyma reglur um það hvernig eigandi jarðar, sem ítak er í, eldra en 25 ára, getur leyst það af jörð sinni. Þrátt fyrir þessa viðleitni löggjafans er þó ljóst að enn kunna að finnast gild ítök hér á landi.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland.⁷ Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti.

1 Þetta kom fram í vitnisburði Vilhjálms Geirs Þórhallssonar, eiganda Efri-Fjarðar, við skýrslutöku 9.9. 2002 í máli nr. 5/2001 hjá óbyggðanefnd. Sbr. einnig vitnisburð Þorsteins Geirssonar á Reyðará við sömu skýrslutöku.

2 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 141. Fleiri dæmi eru um slík ítakaskipti í þessari heimild sem talin er frá um 1360.

3 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 12, undir *naust, uppsátur, útræði, verbúð, vertollur*.

4 Sbr. hugtakið *servitut* í merkingunni ítak eða ískylda.

5 Þegar um miðja 19. öld tók að gæta þeirrar tilhneigingar löggjafans að sporna við frekari stofnun ítaka, sbr. 4. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Í 1. gr. laga nr. 113/1952 segir að ítak merki í lögnum hvers konar afnot fasteignar, sem eigi séu samfara vörslum hennar eða þess hluta hennar, sem afnotin taki til enda sé réttur til afnotanna byggður á heimild einkaréttareðlis. Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að umræddum lögum, segir í athugasemdamynd að fylgt sé hinni venjulegu fræðilegu skýringu á því hvað ítak sé.

7 Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að lögum nr. 113/1952, er í athugasemdamynd tekið fram að lögin taki ekki til ítaka í kaupstaðarlöðir eða í afrétti sem sveitarfélög eiga. Í lögnum er þannig gert ráð fyrir því að unnt sé eða hafi verið að stofna til ítaka í afréttarlöndum. Með hliðsjón af hinni almennu lögfræðilegu skilgreiningu á hugtakinu ítak verður þó að ætla að með því sé átt við afréttarlönd sem undirorpin eru beinum eignarrétti eða hafi verið það á þeim tíma þegar til ítaksins var stofnað.

Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna óyggjandi fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Sem dæmi um slíkt má nefna ákvæði í máldögum um takmörkuð réttindi kirknanna í Biskupstungum á Biskupstungnaafretti. Þannig segir í máldaga kirkjunnar á Torfastöðum frá 1331 að hún eigi „skógarteig í Sandvatnshlíð“.¹ Hið sama kemur fram í Vilkinsmáldaga frá 1397² og Gíslamáldaga frá 1570.³ Þá segir í Gíslamáldaga um kirkjuna í Bræðratungu að hún eigi „Skógartungu undir Bláfelli“.⁴ Í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi, komst óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu að Framafréttur Biskupstungna, það landsvæði sem framangreind réttindi kirknanna náðu til, væri þjóðlenda. Nefndin útilokaði þó ekki að umrætt landsvæði hefði einhvern tíma verið undirorpið beinum eignarrétti en taldi umrædda máldaga eina og sér ekki veita næga sönnun í þeim efnum. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu lögfræðilegu merkingu hugtaksins.

4.9. Fjörur og rekaeign

Eignarréttur að fasteign, sem liggur að sjó, nær einnig til fjörunnar fram af henni, þ.e. svæðisins á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls.⁵ Undir yfirborði sjávar taka við svokölluð netlög sem í ýmsum lögum eru skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar, sjá nánar síðar í þessum kafla.⁶ Óumdeilt er að netlög fylgi sjávarjörðum en um hitt hefur fremur verið ágreiningur hvort eignarráð fasteignareiganda feli í sér beinan eignarrétt eða séu bundin við þau réttindi sem sérstaklega er mælt fyrir um í einstökum lögum.⁷

Kemur þá til skoðunar hver hafi verið réttur landeigandans í fjöru og netlögum jarðar sinnar. Þar verður helst litið til þeirra fjörunytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. reka og veiði.

Rekinn hefur verið helsta verðmæti fjörunnar. Elstu ákvæði laga um reka eru í Grágás. Þau voru síðan tekin upp lítið breytt í rekaþátt Jónsbókar og er sá þáttur enn í gildi ásamt viðbótum um skotinn hval og skotmannshlut sem gefnar voru út í konungsbréfum 1778 og 1779.⁸ Meginreglan var sú að jarðeigandi átti reka fyrir landi sínu. Í Jónsbók er reki nánar skilgreindur með svofelldum hætti: „Hverr maðr á reka allan fyrir sínu landi viðar ok hvala, sela ok fiska, fugla og þara, nema lögum sé frá komit.“⁹ Eignarréttur jarðeiganda á viðar- eða hvalreka var þó því aðeins hafinn yfir vafa að hann merkti sér rekann eða kæmi böndum á hann.¹⁰ Allan reka utan rekamarka var hverjum manni heimilt að flytja að landi, marka sér og slá eign sinni á en landeigandi skyldi eiga alla aðra flutninga hvals og viðar.¹¹

Sú skýring hefur verið gefin á rekamarki að það sé „sá hluti fjöru og hafs sem bóndi eða reka-

1 Íslenskt fornbréfasafn 2, s. 669.

2 Íslenskt fornbréfasafn 4, s. 49.

3 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 647.

4 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 648.

5 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 37. Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarrétti* I, s. 57.

6 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; og 1. gr. laga um lax- og silungsvæði, nr. 76/1970.

7 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

8 Sbr. opið bréf um rekatilkall á Íslandi frá 4. maí 1778, 5. gr., og konungsbréf (til stiftamtmanns) um landshlut af flutningshvolum á Íslandi frá 23. júní 1779, 1.-2. gr.

9 Jónsbók 1904, s. 194.

10 Grágás 1992, s. 351-352. Sbr. Jónsbók 1904, s. 194-195.

11 Grágás 1992, s. 353-354. Jónsbók 1904, s. 196-197. Á öðrum stað í Jónsbók (s. 203) segir þó að þess hvals, sem fluttur sé, eigi flytjendur þriðjung en landeigandi tvo hluti nema skot finnist í, þá eigi skotmaður þriðjung. Þetta ákvæði virðist eiga sér nokkra samsörun í 71. k. landabrigðisþáttar Grágásar (Grágás 1992, s. 365).

maður má nýta á allan reka“.¹ Lúðvík Kristjánsson taldi hins vegar rekamark vera sömu merkingar og fjörumark og tákna merki milli deildra reka.² Í Staðarhólsbók Grágásar er rekamark við það miðað „að sjá mundi mega þaðan fisk á borði ef eigi bæri land fyrir“.³ Lýsing Konungsbókar á rekamarki er nokkru ítarlegri og er hún sambærileg við skilgreiningu Jónsbókar á fiskhelgi:

Maður á að flytja við þann er hann finnur á floti fyrir utan það er fisk sér af borði, óflattan, fyrir annars manns landi. Það skal þorskur vera, sá skal svo mikill vera að hann sé álnar í óxarþærum flattur [álnar-breiður milli þunnildisnefja]. Sá fiskur heitir gildingur. Á því borði skal sjá þann fisk er til lands veit, þaðan úr fjöru er fyrir [fellur út] utast.⁴

Fiskhelgi í þessu samhengi táknar svæðið út að rekamörkum sem að sínu leyti miðast við að óflattur þorskur sé í sjónmáli frá ströndinni.⁵

Síðar, sennilega snemma á 14. öld, var kveðinn upp svofelldur alþingisdómur um rekamark til lands:

Rekamarek til landz sem leingst ut fiarar. og flod geingur leingst i logne. þa hvorke æser brim nie vindur.

Það var logtekid um rekamark a Auxararþijnge af badum lögmönnunum og allri logriettunne a dogum Hákonar kongz. sem væri í almennelegu flæðarmäle þa siör rædur sier. Enn hvad hann æser brim edur vindur. edur kastar yfer Mälarkamp. edur eírtanga. so sem i logbok utvijsar. edur a land upp. þar sem so vid vijkur. þa eignast það landeigande hvort það er trie edur hvalur.⁶

Hér virðist lögrétta skilgreina það sem í síðari löggjöf er nefnt stórstraumsflóðmál.

Algengt var á miðöldum og síðar að fjara innan merkja tiltekinnar jarðar væri nýtt frá annarri jörð. Eigandi hinnar síðarnefndu nefndist þá rekamaður eða fjörumaður, en rétturinn var þó bundinn jörð hans en ekki persónu. Landeigandi og fjörumaður skiptu með sér fjörugögnum eftir ákveðnum reglum. Um þetta segir í Jónsbók:

Ef maðr kaupir reka af landi manns at lögmáli réttu, ok skilja þeir þat eigi gjörr en svá, þá á landeigandi af fjöru þeiri álnarlöng kefli öll ok smæri, en rekamaðr á þar við allan annan útelgðan er þar rekr upp, ok svá hvali alla er þar hlaupa kvikir á land, nema menn valdi, og svá á hann þá hvali er þar rekr. Sá maðr er land á, hann á þara allan ok fugla alla, sela alla ok rostunga, ok svá ef maðr drepr sel; hann á þar at hafa hnísur ok háskerðinga, ok fiska alla, nema þar reki fleiri senn á land en .v. [5], þá á rekamaðr.⁷

Rekamaður átti einnig allan ómerkta við og hval sem menn fluttu úr almenningi⁸ ef þeir fylgdu ekki festum eins og skylt var og að auki allt það sem flaut í netlögum. Landeigandi átti hins

1 Grágás 1992, s. 552. Í Jónsbók virðist einnig gert ráð fyrir að rekamark geti tekið til hafsvæðis út fyrir netlög, sbr. þetta orðalag: „Ef maðr veiðir hval í rekamarki, þar er fisk sér á borði ok fyrir utan netlög, þá á sá allan er veiðir“ (Jónsbók 1904, s. 206 sbr. einnig s. 197).

2 Lúðvík Kristjánsson, 1980: *Íslenzkir sjávarhættir*. 1. b. Reykjavík. S. 219.

3 Grágás 1992, s. 353 (Staðarhólsbók). Skilgreining Konungsbókar er ítarlegri (sbr. Grágás 1992, s. 353-354). Samkvæmt Jónsbók 1904 (s. 206) var rekamark „þar er fisk sér á borði“.

4 Grágás 1992, s. 353-354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 203 og 206 (6. og 8. k. rekabálks).

5 Sbr. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hvalfangst“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. Kaupmannahöfn. D. 169.

6 *Íslenskt fornbréfasafn* 11, s. 1-2.

7 Jónsbók 1904, s. 196-197.

8 Í Jónsbók er landeigandi eignaður allur flutningur (Jónsbók 1904, s. 197).

vegar veiði alla í netlögum, flutninga hvals og viðar og allt það sem flaut utan netlaga og að rekamörkum og aðrir höfðu ekki áður eignað sér.¹ Enn fremur skyldi landeigandi en ekki fjöru- maður (rekamaður) varðveita vogrek, þar til eigandi kæmi fram en eignast ella, og skotmannshlut og fá ágóða af og hafa þriðjung af öllum þeim hvölum „er fyrir mönnum hlaupa á land“.² Í heimild- um frá miðöldum eru einnig mörg dæmi um að rekinn væri ekki miðaður við ákveðið svæði held- ur tiltekið magn af viði sem ýmist var kallað afdráttur eða afreiðsla.³

Af því sem hér hefur verið rakið má álykta að fjörueign í landi annarrar jarðar hafi fyrst og síðast verið ítak en ekki falið í sér eignarrétt á landinu sjálfu.⁴ Í því sambandi má benda á þau orð Hans Kuhn að fjöruítök séu í elstu máldögum og skráum aðeins kölluð fjörur eða rekafjörur.⁵ Hér verður þó að hafa á þann fyrirvara að rekamanni tilheyrði ekki einvörðungu fjaran í merkingunni fjöruítak heldur einnig rekagrunnurinn enda missti hann ekki rétt sinn til rekans þótt orpinn væri sandi eða grjóti.⁶ Þegar þess er gætt að fjörur (reki) voru í mörgum tilvikum ítak í landi annarra en þeirra sem áttu rekann þarf ekki að koma á óvart að fjörumörk og landamerki jarða til sjávar fóru ekki alltaf saman eins og t.d. landamerkjabréf jarða í Örafum vitna um. Samkvæmt lögum um lausn ítaka af jörðum, nr. 113/1952, féllu önnur ítök en skógarítök og lax- og silungsveiðitök úr gildi væri ítaksrétti ekki lýst með tilteknum hætti, sjá nánar í kafla 4.8.

Í lögbókunum er einnig gert ráð fyrir að fjörur geti verið almenningur og heimildir um almenn- inga við sjávarsíðuna eru allnokkrar.⁷ Þar skyldu fjórðungsmenn eiga reka allan nema þann sem skot var í. Þá skyldu þeir menn varðveita „er lönd eigu næst“.⁸ Samkvæmt þessu virðist ekki gert ráð fyrir því að almenningsfjara sé ítak í eignarlandi en dæmi um slíkt kunna þó að finnast.⁹

Netlögum má líkja við „fiskveiðilögsögu“ sjávarjarða. Þau eru skilgreind á þessa leið í forn- lögum:

Þar eru netlög utast í sæ er selnet stendur grunn, tuttugu möskva djúpt, af landi eða af skeri og komi flár [þ.e. flotholt] upp úr sjánum að fjöru þá er þinur [þ.e. teinn á neti] stendur grunn. En fyrir það utan á hver að veiða að ósekju er vill.¹⁰

Landeigandinn átti einn alla veiði í netlögum og í fjörunni, og gildi einu þó að annar hefði eignast aðrar nýttar í fjöru og netlögum.¹¹ Eins og áður hefur komið fram virðist fiskhelgi sam- kvæmt Jónsbók hafa verið miðuð við rekamörk og verður því ekki í öllum tilvikum lögð að jöfnu við netlög.

1 Grágás 1992, s. 354-355, 365. Jónsbók 1904, s. 196-197. Sambærilegt ákvæði um rétt rekamanns til flutninga úr al- menningi er ekki í Jónsbók.

2 Grágás 1992, s. 354. Jónsbók 1904, s. 197, 201-203, 208-209.

3 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 220. Sjá einnig *Íslenskt fornbréfasafn* 3, s. 56-57.

4 Sbr. einnig hugtakið ítaksreki um þann reka jarða eða hluta hans sem gengið hafði undan jörðinni (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 204).

5 Kuhn, Hans, 1943-1948: „Hátúningamelur og Gnúpverjahreppur.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 73. Austfirð- ingar nota orðið sandur um það sem Sunnlendingar kalla fjöru (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 218).

6 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

7 Sjá nánar í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar um hugtakið almenningar.

8 Grágás 1992, s. 369. Sbr. Jónsbók 1904, s. 193-194.

9 Af þessu yfirliti má sjá að samkvæmt lögbókunum, Grágás og Jónsbók, áttu nokkrir aðilar lögverndaðan rétt til hvals eftir ákveðnum reglum: Í fyrsta lagi var það landeigandinn, í öðru lagi rekamaður ef rekinn hafði verið seldur undan jörð, í þriðja lagi skotmaður, sem átti hálfan hval sem hann náði ekki að festa í fjöru og loks fjórðungsmenn ef um almenn- ingsfjöru var að ræða. Fleiri áttu einnig sinn rétt til rekahvals að uppfylltum ákveðnum skilyrðum eins og leiglendingur og sá sem fyrstur kom að hval er fluttur hafði verið úr almenningi (sbr. „finnandaspið“). Sbr. Grágás 1992, s. 356, 365. Jónsbók 1904, s. 135.

10 Grágás 1992, s. 354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 196.

11 Jónsbók 1904, s. 197.

Ekki er ljóst af lögbókunum hversu langt til sjávar netlög náðu enda mun það að nokkru hafa farið eftir aðstæðum eins og grunnsævi við sjávarstrendur. Lúðvík Kristjánsson getur sér þess til að netlög hafi verið miðuð við 6 þumlunga selmösksvalegg og hefur því mesta dýpt netlaga um fjöru verið 120 þumlungar eða 6 álnir.¹ Alin jafngilti um 47,7 sm svo að netlög hafa náð út að 2,9 m dýpi.

Í skipan goðorðsmannsins Sæmundar Ormssonar um almenninga í Hornafirði, sem talin er frá um 1245, er því lýst yfir að land og fjöru skyldi helga 30 faðma þaðan frá sem efst féll í meðalflæðum. Rekald þar fyrir utan skyldi vera almenningur.² Talið hefur verið að Sæmundur hafi í skipan sinni verið að lýsa netlögum.³ Í löggjöf frá miðbiki 19. aldar var miðað við 60 faðma (u.þ.b. 112 metra) frá stórstraumsfjörumáli.⁴ Í 20. aldar löggjöf hefur fyrst og fremst verið við það miðað að netlög séu 115 metrar á haf út miðað við stórstraumsfjörumál.⁵ Sýnist nú óhætt að miða þau mörk sem meginreglu þó svo önnur viðmið gildi vissulega skv. þeim eldri lögum sem enn eru í gildi.

Merki sjávarjarða til hafsins miðast annaðhvort við ytri mörk fjöru eða netlaga. Um þetta álitaefni er ekki þörf ítarlegrar umfjöllunar hér, enda fjalla þjóðlendulögin einungis um land ofan sjávar. Ljóst er að strandlengja landsins tekur breytingum, á einum stað kann að verða landrof en á öðrum landauki. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist þann landauka sem til verður í fjöru og netlögum fyrir landi hans.⁶ Það á a.m.k. við um þann landauka sem til verður af náttúrulegum ástæðum eða fyrir tilverknað þriðja manns.⁷

Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett. Fjara og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál og landamerki þar með.

5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD

5.1. Almennt

Í köflunum „Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru“ undir „Gögn og gagnaöflun“ í hverjum úrskurði fyrir sig kemur fram hvaða flokkar frumheimilda, útgefinna og óútgefinna, voru yfirlitarnir á vegum óbyggðanefndar í þeim tilgangi að fullnægja rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. einnig sérstakan kafla í hverjum úrskurði um það efni. Hér verður gerð nánari grein fyrir nokkrum mikilvægum heimildum og þýðingu þeirra fyrir úrlausnarefni óbyggðanefndar.

1 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

2 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 536.

3 Sbr. Þorgeir Örlygsson, 1993: „Er Hornafjörður almenningur?“ *Timarit Háskóla Íslands*. 6. árg. nr. 6. Reykjavík. S.33.

4 Sbr. t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

5 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994, og 1. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

6 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45 og Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* II, s. 136.

7 Ekki verður ráðið af fyrrliggjandi réttarheimildum og fræðiskrifum að greinarmunur sé í þessu sambandi gerður á landauka sem til verður fyrir tilstilli fasteignareigandans sjálfs. Á það er þó bent að réttur fasteignareiganda í þessa veru geti ekki, í ljósi tækniframfara og nýrra viðhorfa, verið án takmarkana. Þær takmarkanir helgast þá af hagsmunum íslenska ríkisins, fullveldisrétti þess og eignarétti, sbr. t.d. lög nr. 73/1990.

5.2. Jarðamöt og jarðabækur

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97. Jarðir voru metnar til hundraða en eitt hundrað á landsvísu jafngildi 120 álnum vöruvaðmáls eða einu kýrverði. Í tilefni af sölu konungsjarða á 17. öld var ákveðið að hvert jarðarhundrað skyldi jafngilda tveimur hundruðum á landsvísu (kúgildum).¹

Lítið er vitað um matsreglur eða viðmiðanir þegar jarðamatið fór upphaflega fram. Þegar elsta varðveitta jarðabókin var gerð 1639, um jarðeignir konungs, var við það miðað að dýrleiki skyldi vera tuttuguföld landskuld. Sama var gert í jarðabókinni 1686 en hún er elsta varðveitta jarðabókin sem hefur að geyma jarðir í einkaeign. Í jarðabókinni 1695 var aftur snúið til hins gamla mats enda jafnan við það stuðst í fasteignaviðskiptum.² Þó ber að taka fram að í þessari jarðabók var eignarhlutur kirkju í heimalandi yfirleitt ekki reiknaður með í jarðamatinu og þess vegna var dýrleiki sumra kirkjujarða ekki í fullu samræmi við raunvirði þeirra.³

Á árunum 1702-1712 var gerð hér á landi ný og mjög nákvæm jarðabók. Jarðabók þessi er jafnan kennd við þá tvo menn sem unnu mest að henni, Árna Magnússon og Pál Vídalín. Jarðabókin þykir mjög traust heimild og skýrist það einkum af því hvernig að verki var staðið. Þeir Árni og Páll eða umboðsmenn þeirra ferðuðust um nær land allt að boði konungs og reyndu að kynna sér aðstæður á hverjum stað en jafnframt höfðu þeir þann háttinn á að boða bændur í héraði til fundar og láta hvern ábúanda gera vandlega grein fyrir jörð sinni. Þetta var jafnharðan skráð niður og í lokin staðfest af áreiðanlegum mönnum í sveitinni. Þrátt fyrir það voru brögð að því að vitnisburður manna um jarðir sínar væri ekki nákvæmur, t.d. að meira væri gert úr landsþjöllum en efni stóðu til eða að ekki væri samræmi á milli þess sem landeigendur sögðu og leiguliðar þeirra. En þá var stundum hægt að leiðrétta misræmið með samanburði við jarðabréf sem þeir Árni og Páll söfnuðu einnig á ferðum sínum. Í tengslum við jarðabókarverkið voru samdar tillögur að nýju jarðamati. Í tillögunum var gert ráð fyrir að grundvöllur matsins væri föðurgildi jarðar, þ.e. hversu mörg kúgildi hún gæti borið í meðalári. Afréttur, útingangur, sellönd og ýmis hlunnindi skyldu metin til hundraða eftir ákveðnum reglum og greiða af þessu bæði tíund og landskyld. Frá því var horfið að ráðast í nýtt jarðamat hér á landi. Í stað þess lögðu þeir Árni og Páll hið forna jarðamat til grundvallar og höfðu hliðsjón af „almúgans tilsogn og undirrettingu“ í votta viðurvist. Þó má sjá þess merki að reynt hafi verið í einhverjum mæli að leggja nýtt mat á jarðirnar, einkum þegar getið er sérstaklega um heyföður og nýtingu úthaga, afrétta og hlunninda.

Tillögur þær, sem hér hefur verið vikið að, eru að verulegu leyti í samræmi við svonefnda „Bergþórsstatútu“ sem sögð var frá fyrri hluta 12. aldar. Í statútunni var þó reiknað með að ákveðið hlutfall væri á milli föðurgildis jarðar og stærðar hennar; eins kýrleidis tún væri 140 norskir faðmar að stærð. Afrétti og heiðalönd skyldi meta til helmings á við beit í heimalandi og virðast því tún hafa verið sex sinnum verðmætari miðað við hverja einingu lands en afréttir.⁴ Þess skal getið að samkvæmt Jónsbók var meðalkýr lögð að jöfnu við sex ær „og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar.“⁵

Flestum fræðimönnum ber saman um að Bergþórsstatúta sé fölsuð. Hún getur því ekki talist heimild um annað en það hvernig menn töldu á sínum tíma eðlilegt að meta jarðir og hlunnindi þeirra. Engu að síður má ætla að föðurgildið, bæði af heyfeng og hagbeit, hafi upphaflega verið lagt til grundvallar jarðamatinu og þá ef til vill reiknað sem ákveðið hlutfall af smjörfjórðungum.⁶ Þessu til stuðnings má nefna að skerðing á engi jarðar gat lækkað dýrleika hennar verulega og einnig eru

1 Sbr. *Lovsamling for Island*. I. b. Kaupmannahöfn. S. 356.

2 Sbr. Björn Lárusson, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 18. Björn Lárusson, 1982: *Íslands jordebok under förindustriell tid*. Lundi. S. 18.

3 Björn Lárusson 1967, s. 63.

4 Halldór Einarsson, 1833: *Om Værdie-Beregning paa Landsviis og Tiende-Ydelsen i Island*. Kaupmannahöfn. S. 165-175.

5 *Jónsbók* 1904, s. 215 (6. k. kb.).

6 Björn Lárusson 1982, s. 17.

dæmi um að selland hafi verið metið sérstaklega til tíundar.¹ Á sama hátt er svo að sjá sem afréttur einstakra jarða hafi, að minnsta kosti í sumum tilvikum, verið reiknaður með í jarðamatinu, einkum ef þær höfðu tekjur af upprekstrartollum.

Dýrleikinn var mikilvægt auðkenni jarða og grundvöllur skattlagningar og erfðaskipta en ýmsar heimildir, einkum kaupbréf, benda til að dýrleikinn hafi ekki ævinlega sýnt raunvirði jarða. Úr því var reynt að bæta í byrjun 19. aldar þegar fram fór jarðamat um land allt á árunum 1800-1806. Viðmiðunarreglur voru þó hinar sömu og áður, þ.e. hversu mörg kúgildi hver jörð gat borið, en jafnframt skyldu ýmis hlunnindi og útigangur metin sérstaklega til dýrleika.² Árið 1848 kom út jarðatal kennt við J. Johnsen en þar var nær einvörðungu farið eftir gömlu jarðamati. Sama ár, 27. maí, gaf konungur út tilskipun um nýtt jarðamat á Íslandi og skyldi hver jörð metin til peningaverðs „að því sem slíkar jarðir verða sanngjarnlega seldar eptir gæðum sínum“.³ Hjáleigur voru ekki metnar sérstaklega til dýrleika fyrr en 1848 og því ekki getið um dýrleika þeirra í jarðamötum fyrr en eftir þann tíma. Jarðamat þetta var gefið út 1861 undir heitinu Ný jarðabók fyrir Ísland. Hinni fornu verðeiningu, hundraði, er haldið en að baki henni stóð ekki lengur kúgildi heldur slegin mynt og seðlar.

Með lögum um fasteignamat nr. 22/1915, var kveðið svo á í 1. gr., að allar jarðeignir, lóðir og hús á landinu skyldi meta til peningaverðs tíunda hvert ár. Hér var um að ræða mikla breytingu frá því óreglulega fasteignamati sem tíðkast hafði, oft með löngu millibili.

Heimildir segja ekki ótvírætt til um það hvort afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts þó að sjá megi viðleitni í þá veru í þeim tillögum um nýjar jarðamatsreglur frá byrjun 18. aldar sem Árni Magnússon og Páll Vídalín virðast hafa ætlað að fara eftir og áður er getið. Þær tillögur tóku þó aldrei gildi. Í reglugerð rentukammers um nýtt jarðamat 1. sept. 1848 er gert ráð fyrir að tún og engjar, hagi og útbeit séu metin og einnig hlunnindi jarða en ekki er þar minnst á afrétti. Það mun ekki hafa verið fyrr en með fasteignalögunum, nr. 22/1915, sem kveðið var skýrt á um að afréttir skyldu teknir til greina við jarðamat. Í 7. gr. laganna segir á þessa leið:

Afrjettarlönd þau, sem eru eign sveita og einungis notuð til uppreksturs, skal eigi meta sjerstaklega, en aftur á móti ber að taka upprekstrarrjettinn til greina við mat jarða þeirra, er hann eiga.

Þrætulönd milli jarða skulu metin sjer í lagi.

Óbyggðanefnd telur að jarðamöt sýni tilvist sjálfstæðrar jarðar á þeim tíma sem um ræðir. Dýrleiki jarðar sé hins vegar fyrst og fremst heimild um landgæði fyrr á tímum, einkum grasfeng og útigang, en miklu síður um stærð jarða eða víðáttu. Jarðabækur og jarðamöt geta þannig gefið vísbendingar um eignarréttindi, landnýtingu og í einstaka tilvikum jafnvel um landamerki.

5.3. Máldagar og vísitásiur

Hugtakið máldagi var í fornu máli haft um hvers kyns samninga, munnlega og skriflega, en í þrengri merkingu var máldagi samningur sem gerður var við stofnun kirkju. Máldaginn kvað á um réttindi og skyldur allra þeirra sem hagsmuna áttu að gæta, en hann var jafnframt skrá yfir eignir viðkomandi kirkju. Í kristinna laga þætti Grágásar segir svo:

Þar er maður leggur fê til kirkju, hvort sem það er í löndum eða lausum aurum, í búfé eða tíundum af þeim bólstöðum er héraðsmenn skulu þangað inna, og skal sá maður er kirkju varðveitir láta gera þann

1 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 10. b. Kaupmannahöfn 1943. S. 177. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 317.

2 *Lovsamling for Island*. 6. b. Kaupmannahöfn 1856. S. 475-481.

3 *Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 175.

máldaga á skrá allan, hvað hann hefir fjár gefið þangað, eða aðrir héraðsmenn til þeirrar kirkju. Þann máldaga er honum rétt að lýsa að Lögbergi eða í lögrétu eða á vorþingi því er hann heyr, hvað þar liggur fjár til þeirrar kirkju. Hann skal láta ráða lesa skrá og lýsa þann máldaga heima að kirkju um sinn einu sinni á tólf mánuðum hverjum, þá er menn hafa þangað tíðasókn flestir.¹

Ákvæði þetta er talið vera frá biskupsárum Gissurar Ísleifssonar (1082-1118) og að líkindum sett í kjölfar tíundarlaganna 1096/1097.² Eins og fram kemur í tilvitnuðu ákvæði öðlaðist máldagi gildi um leið og honum hafði verið þinglýst á alþingi eða vorþingi.

Máldagi var í reynd samningur milli þriggja aðila: kirkjubónda, biskups og safnaðar. Bóndinn lagði kirkjunni til ákveðið stofnfé í samráði við biskup og nefndist það heimanfylgja hennar. Ávöxtur stofnfjár, svonefnd afvinna, ásamt tíund átti að duga fyrir rekstri kirkju en að auki bættust smám saman við gjafir af ýmsum toga, bæði í föstu og lausu, sem kirkjubóndinn eða einhver annar er biskup skipaði til þess, hafði umsjón með. Sóknarfólkið greiddi tíund en fékk í staðinn kirkjulega þjónustu, sálusorgun og sakramenti í kirkju sinni. Hlutverk biskups var fyrst og síðast fólgið í því að gæta þess að kirkjan væri ekki hlunnfarin. Það gerði hann einkum í árlegum vísitásiuferðum sínum.³

Eins og flest opinber skjalagögn frá miðöldum fylgdi efnisskipan máldaga ákveðinni reglu sem var þáttur í trúverðugleika skjalsins. Venja var að greina fyrst frá stofnfé kirkjunnar. Engin eign var kirkju mikilvægari en grunnurinn sem hún stóð á og þess vegna var yfirleitt byrjað á því að tilgreina hversu stóran hlut kirkjan átti í heimalandi, þ.e. þeirri jörð sem hún stóð á. Hvorki aðrar fasteignir, eins og útjarðir (þ.e. jarðir utan heimajarðar kirkjunnar), né heldur afréttir gátu myndað þann grundvöll sem kirkja þurfti til að geta talist myndug og sjálfstæð, m.ö.o. staður að skilningi kirkjulega. Þetta kom skýrt fram í svokölluðum staðamálum á síðari hluta 13. aldar.⁴ Jafnframt gildi sú regla að kirkjueign mátti aldrei láta af hendi hvorki að hluta til né í heild sinni nema önnur jafngóð kæmi í staðinn.⁵

Því næst voru aðrar eignir kirkjunnar taldar upp, fasteignir, fríður peningur og hlunnindi, síðan kirkjugripir, messuskrúði og bækur sem notaðar voru við helgihaldið. Að lokum var lýst kvöðum sem hvíldu á kirkjueigninni, ef nokkrar voru, og greint frá tíundarumdæmi eða upphæð tíundar um tiltekinn tíma. Þessi niðurröðun gat raskast af ýmsum ástæðum. Það gerðist t.d. þegar ný eign var færð inn í máldaga neðan við þann texta, sem fyrir var, í stað þess að skrifa hann allan upp að nýju. Í máldögum má því stundum sjá fasteignir nefndar á fleiri en einum stað ef þær voru lagðar til kirkju á mismunandi tímum.

Í kristinna laga þætti Grágásar var tekið fram að máldaginn skyldi lesinn upp við kirkju á þeim degi þegar tíðasókn þangað var mest. Trúlega hefur það verið á vígsludegi kirkjunnar eða einhverjum öðrum hátíðisdegi. Á þann hátt var reynt að tryggja hagsmuni kirkju og sóknarbarna í viðurvist vitna jafnframt því sem réttargildi heimildarinnar var endurnýjað. Ákvæði þetta hélst að mestu óbreytt í nýjum kristinrétti sem samþykktur var fyrir Skálholtsbiskupsdæmi 1275 og síðar (1354) einnig fyrir Hólabiskupsdæmi.⁶ Þar var hins vegar ekki lengur tekið fram að máldaga skyldi lýst á alþingi (Lögbergi, lögrétu) eða vorþingi. Líklega hefur staðfesting biskups í viðurvist votta þá verið talin nægja til löggildingar máldaga. Um líkt leyti hafa biskupar eða skrifarar þeirra farið að skrá máldaga í sérstakar máldagabækur sem geymdar voru á biskupsstólunum. Á vísitásiuferðum

1 Grágás 1992, s. 12.

2 Magnús Stefánsson, 1999: „Die isländischen Stiftungsurkunden – Kirkjumáldagar.“ *Karl von Amira zum Gedächtnis*. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. S. 134-135.

3 Hólabiskup átti að fara um allt umdæmi sitt á einu ári en Skálholtsbiskup á þremur árum.

4 Sjá t.d. Magnús Stefánsson, 1978: „Frá goðakirkju til biskupskirkju.“ *Saga Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 123-126, 223-226.

5 Sjá *Álitsgerð kirkjueignanefndar*. Fyrri hluti. 1984. S. 40-49.

6 *Norges gamle love indtil 1387*. 5. b. Christiania, 1895. S. 35.

hefur biskup síðan borið saman máldaga einstakra kirkna við það sem áður hafði verið skráð í máldagabók embættisins og var máldagabókin talin að öllu jöfnu hafa meira réttargildi. Elsta varðveitta máldagasafnið er frá 1318, kennt við Auðun rauða Þorbergsson biskup á Hólum.¹

Máldagar eru flestir varðveittir í afskriftum frá 17. öld og eru þeir birtir í Íslensku fornbréfasafni. Sú útgáfa er með þeim annmörkum að þar hefur máldagasöfnum verið sundrað og einstakir máldagar tímasettir af mismikilli nákvæmni. Engu að síður hafa máldagar verið taldir með mikilvægustu heimildum okkar frá fyrri tíð. Til marks um það má geta þess að í íslensku lagasafni er enn að finna konungsbréf frá 5. apríl 1749 þar sem kveðið er á um að máldagi Gísla biskups Jónssonar (frá um 1575) sé auk máldagabókar Vilkins biskups (frá 1397) „áreiðanlegt og autentískt“ kirkjuregistr.² Eftir siðaskipti tóku vísitasíubækur við af máldagabókum og voru þær lögboðnar með konungsbréfi 1. júlí 1746.³

Sagnfræðingar hafa yfirleitt ekki séð ástæðu til að efast um heimildargildi máldaga þó að sjálf-sagt þyki að kynna sér varðveislusögu þeirra, aldur og samsetningu. Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildargildi máldaga og vísitasía um tilvist eignarréttinda er metið með mikilli varfærni en að þessar heimildir geti þó, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.4. Lögfestur

Í íslenskum réttarheimildum kemur hugtakið lögfesta fyrst fyrir í Jónsbók (1281) en mun þangað komið úr landslögum Magnúsar lagabætis. Lögfesta var að fornu notuð um lögformlega athöfn sem átti að tryggja tiltekin réttindi í fasteign. Leiguliði gat lögfest ábúðarrétt sinn gagnvart landeiganda (IIb. 4), heimilt var að lögfesta landamerki milli jarða, beitarrétt og önnur ítök o.s.frv. (IIb. 16, 26). Í öllum þessum tilvikum beindist lögfestan gegn ákveðnum einstaklingum (IIb. 26). Einnig var unnt að lögfesta réttindi í þeim tilgangi að hún gildi almennt en þá skyldi henni lýst við kirkju eða á þingi. Slík lögfesta gildi aðeins í 12 mánuði (IIb. 17).⁴

Í Jónsbók er ætlast til að lögfestu sé fylgt eftir með dómsmáli, að öðrum kosti falli hún úr gildi (IIb. 52). Í 26. kafla landsleigubálks segir í upphafi:

Alt þat er menn skilr á um áverka á akri eða eng, holti eða haga, skóga, eða reka, þá skal lögfesta fyrir.

Sá leggi fimtarstefnu er heldr þykkiz þurfa; hann skal svá mæla: Ek lögfesti eign þessa er N. heitir eða þar liggir, bú ok lóð, og alt þat er þar má til gagns af hafa, þar til er dómr fellur á, at lög máli réttu ...

Að vísu er ekki alls staðar tekið fram þar sem fjallað er um lögfestur að þeim skuli fylgt eftir með málsök en gera verður ráð fyrir að til þess hafi verið ætlast. Páll Vídalín lögmaður skýrir þetta svo að lögfesta sé „að festa lög, lofa lögum“, þ.e. fylgja máli eftir til laga.⁵ Fleiri dæmi má nefna um að löglærðir menn hafi lagt þennan sama skilning í ákvæði Jónsbókar um lögfestur. Ólafur Árnason á Höfðaströnd í Jökulfjörðum greinir t.d. frá því í bréfi 10. apríl 1704 að hann hafi 12. apríl 1686 lögfest 6 hundruð í Neðrabakka. Lögmaðurinn hafi hins vegar sagt sér í lögréttnu (á Alþingi) að hafa lagasókn á eigninni eftir landabrigðum. Ólafur hafði enn ekki komið lagasókninni í verk með heimstefnu þegar hann ritaði fyrrnefnt bréf „sökum harðinda, fjúka og óveðráttu“. Hann varð því að sjá af þessum 6 hundruðum í Neðrabakka.⁶ Annað dæmi er fimmtarstefna og dómsúrskurður sem fylgdi í kjölfar lögfestu Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara fyrir jörðinni Háeyri.⁷

1 Magnús Már Lárusson, 1981: „Máldagi.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 11. b. Kaupmannahöfn. D. 265.

2 *Lagasafn*. Íslensk lög 1. október 1995. S. 513-514.

3 Björn K. Þorólfsson, 1956: *Biskupsskjalasafn. Skrár Þjóðskjalasafns* 3. Reykjavík. S. 47-48.

4 Sbr. Sigurður Lindal, 1982: „Foreløpige rettsmidler. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 21. b. Kaupmannahöfn. D. 175-176.

5 Páll Vídalín, 1854: *Skýringar yfir Fornyrði Lögabók þeirrar, er Jónsbók kallast ...* Reykjavík. S. 165.

6 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 303. Sbr. *Jarðaskjöl frá 16. og 17. öld*. Útdráttir. Reykjavík 1993. S. 162.

7 *Alþingisbækur*. 15. b. Reykjavík 1982. S. 519-521.

Hér má einnig geta þess að á Alþingi 1751 var langvarandi hefð eigenda Holts í Flóa á engja-plássinu Ljósateigi dæmd áreiðanlegri eignarheimild en einhliða lögfesta ráðsmannsins í Skálholti.¹ Þrátt fyrir fleiri dæmi af sama toga² virðist sú skoðun hafa verið almenn að lögfesta hafi nægt sem eignarheimild ef enginn hreyfði við andmælum.

Dómstólar hafa lagt lítið upp úr lögfestum sem sönnunargögnum um tilvist eignarréttinda en ekki er þó útilokað að þær geti, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf

Fyrir gildistöku landamerkjalaga, nr. 5/1882, voru í gildi ákvæði Jónsbókar um að gera skyldi skriflegan samning við jarðakaup.³ Fjöldi jarðabréfa hefur varðveist frá fyrri tíð en jafnljóst er að mikið hefur glatast auk þess sem ekki er víst að slíkir samningar hafi ævinlega verið gerðir við jarðakaup þrátt fyrir ákvæði laganna. Jarðabréfin eru einnig með þeim annmörkum að í þeim er sjaldan lýst umfangi jarða eða landamerkjum. Á vegum óbyggðanefndar fór fram athugun á rúmlega 1500 úttegnum jarðabréfum frá ýmsum tímum, einkum 17. og 18. öld. Niðurstaðan var sú að í 72 þeirra (um 5%) er landamerkjum lýst, stundum ítrekað um sömu jörð. Tekið skal fram að hér er ekki einungis um kaupbréf að ræða, heldur jarðabréf af hvers kyns toga, svo sem testamentisbréf, eignayfirlýsingar og vísitásiur. Jarðir voru gjarnan seldar „með öllum þeim gögnum og gæðum, landsnytjum og ítökum sem fylgt hefur og fylgja ber að fornu og nýju í ystu landamerki“ eða álíka orðalagi. Gera verður ráð fyrir að samningsaðilum hafi verið kunnugt um landamerkin, hvort sem þau voru til skráð eða einvörðungu varðveitt í munnlegri geymd.

Frá 1847 og til setningar landamerkjalaga 1882 komu ítrekað fram á Alþingi mál er vörðuðu nauðsyn þess að landamerki jarða hér á landi yrðu skýrð og skráð.⁴ Af umfjöllun þingsins má ráða það almenna álit þingmanna að landamerki víða um land væru í ólestri.⁵ Þingmenn virtust sammála um að eignarrétturinn væri að sama skapi óviss og brýn þörf úrbóta. Gera þyrfti mönnum mögulegt að vernda eignarréttindi sín til fasteigna landsins. Koma þyrfti fastri og áreiðanlegri skipan á landamerki og fyrirbyggja óvissu eftirleiðis.⁶ Skyldu landeigenda til að gera landamerkjalýsingar var líkt við að skipa mönnum að merkja fé sitt, svo sem lögskipað hefði verið frá ómunatið.⁷ Þá var nefnt að slík skrásetning skapaði hentugan grundvöll fyrir nýtt fasteignamat.⁸ Af þessu má ráða að setning landamerkjalaga 1882 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok níjtjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 3.3. og 5.2.

Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Skyldi einnig getið ítaka eða hlunninda annarra í viðkomandi jörð svo og meðfylgjandi henni í annarra manna lönd. Eigendur aðliggjandi lands sem og aðilar ítaka skyldu rita samþykki sitt á bréfið enda væru þeir sammála efni þess. Auk þinglesturs á næsta manntalsþingi var varðveisla landamerkjaskráa nú tryggð með færslu í landamerkjabók sýslumanns. Skrásetningu landamerkja,

1 Sjá *Alþingisbækur*. 14. b. Reykjavík 1977. S. 17, 28. Sbr. einnig *Alþingisbækur* 15, s. 300.

2 Sjá t.d. *Alþingisbækur*. 10. b. Reykjavík 1967. S. 179.

3 Sjá *Jónsbók* 1904, s. 222 (12. k. kb.).

4 Sjá *Tiðindi frá Alþingi Íslendinga* 1847, s. 67-68; 1849, s. 26, 261-263. *Alþingistiðindi* 1877 (fyrri partur), s. 515-516; 1879 (fyrri partur), s. 24-28; 1881 (síðari partur), s. 118.

5 Sjá *Tiðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 28-29, 31, 337 *Alþingistiðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (fyrri partur), s. 197, 485; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766; 1881 (fyrri partur), s. 553; 1881 (síðari partur), s. 408, 422.

6 Sjá *Tiðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 29, 31, 261, 274-275, 281, 513. *Alþingistiðindi* 1877 (fyrri partur), s. 517; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766, 783; 1879 (fyrri partur), s. 485. Sjá enn fr. *Alþingistiðindi* 1919 A I, s. 172.

7 Sjá *Alþingistiðindi* 1879 (síðari partur), s. 766.

8 Sbr. *Alþingistiðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (síðari partur), s. 783. Sjá enn fr. *Alþingistiðindi* 1919, A I, s. 172.

merkjasetningu og þinglýsingu landamerkjaskráa skyldi lokið innan fimm ára frá gildistöku laganna, að viðlögðum sektum. Kveðið var á um eftirlit sýslumanns með því að menn uppfylltu skyldur sínar í þessu efni. Ágreining skyldi útljá fyrir merkjadómi.

Skylda til að halda við glöggum landamerkjum gildi því aðeins um afrétti og aðrar óbyggðar lendur „að því leyti því verður við komið“, sbr. 1. gr., í stað afdráttarlausrar skyldu jarðeigenda. Í ákvæði 2. gr. um skyldu til merkjasetningar virðist miðað við mörk milli tveggja jarða og skylda til skrásetningar landamerkja hvíldi á eiganda eða umráðamanni „hverrar jarðar“, sbr. 3. gr. Ekkert er minnst á afrétti eða aðrar óbyggðar lendur í því sambandi. Lögnum virtist þannig fyrst og fremst ætlað að fjalla um landamerki milli jarða.

Landamerkjalögin frá 1882 þóttu ekki ná tilgangi sínum til hlítar. Landamerkjaskrár voru ekki gerðar fyrir allar jarðir á landinu og margar einungis að nafninu til, án samþykkis allra hlutaðeigandi. Af þessum ástæðum þótti nauðsynlegt að endurskoða lögin og lauk þeirri vinnu með setningu núgildandi laga um landamerki o.fl., nr. 41/1919.¹ Í 1. gr. þeirra laga er kveðið á um skyldu eigenda eða fyrirsvarsmanna jarða til merkjasetningar. Jafnframt segir svo í ákvæðinu: „Sama er um merki milli jarða og afrijetta eða annara óbyggðra lendna, ef sá krefst þess, er land á að afrijetti eða lendu.“ Í ákvæði laganna um viðhald merkja segir að eiganda eða fyrirsvarsmanni „lands“ sé skylt að halda við löglega settum merkjum að sömu tiltölu sem í 1. gr. segi um merkjagerð, sbr. 3. gr. Þá virðist ákvæði laganna um skyldu til skrásetningar landamerkja rýmra en ákvæði eldri laga að því leyti að þar er nú fjallað um „land“ í stað „jarðar“ og „fyrirsvarsmann“ í stað „umráðamanns“, sbr. 2. gr. laga nr. 41/1919 og 3. gr. laga nr. 5/1882. Eðlilegt virðist að túlka ákvæðið þannig að afréttir falli þar undir eins og önnur landsvæði. Sú skylda kemur þó ekki skýrt fram. Samkvæmt þessu skyldi skrásetja fyrirbyggjandi landamerki afrétta en einungis setja merki og halda við merkjum ef sá krafðist þess sem land átti að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Þessi ákvæði eru enn í gildi.

Þá er kveðið á um það í 6. gr. að jafnskjótt sem lögin komi til framkvæmda skyldu valdsmenn, hver í sínu umdæmi, rannsaka það hvort merkjaskrár þar hafi verið þinglýst. Komi í ljós að merkjaskrár hafi ekki verið þinglýst eða að samþykki sumra aðila vanti á þinglýsta merkjaskrá, skyldi valdsmaður gefa til þess ákveðinn frest, að viðlögðum sektum, sbr. 7. gr. Jafnframt var kveðið á um að valdsmaður skyldi af sjálfsdáðum kveðja aðila fyrir dóm þegar hann fengi vitneskju um ágreining eða vafa þeirra á meðal um landamerki eða merkjaskrá væri eigi afhent til þinglýsingar, sbr. 8. gr.

Ljóst er að landamerkjalögin mæla fyrir um formsatriði, svo sem hvernig landamerki skuli úr garði gerð og hvað skuli koma fram í landamerkjaskrá.² Orðin landamerkjalysing og -bréf hafa einnig verið notuð um þessa löggjörninga. Lögin kveða hins vegar ekki á um efnisleg atriði, þ.e. hvar mörk skuli dregin eða hvaða réttindi fylgja í lönd annarra. Í samræmi við þetta felur landamerkjabréf ekki í sér sönnun um beinan eignarrétt yfir því landsvæði sem afmarkað er.

Gildi landamerkjabréfs er komið undir ýmsum atriðum. Þannig dregur augljóslega úr vægi þess ef eigendur eða fyrirsvarsmenn aðliggjandi lands hafa ekki áritað um samþykki sitt. Samanburður við landamerkjabréf þeirra, séu þau fyrir hendi, ætti þó að geta leitt í ljós hvort þar var um ágreining að ræða. Þá gat verið vandkvæðum bundið að afla tilskilinna áritana ef menn áttu mörk til óbyggða. Eignarhald á slíku svæði eða fyrirsvar vegna þess var e.t.v. óljóst eða ekki á neins manns hendi. Væri um afrétt að ræða verður að telja hreppsnefnd í fyrirsvari en samkvæmt 17. gr. tilskipunar um sveitastjórn á Íslandi frá 4. maí 1872 skyldi hreppsnefnd sjá um „notkun afrijetta, fjallskil, fjárheimtur og ráðstafanir til að eyða refum, ...“ Þess eru enda ýmis dæmi í kjölfar landamerkjagalaganna að fyrirsvarsmenn hreppa áriti landamerkjabréf jarða sem liggja að afrétti og að gerð séu sérstök landamerkjabréf fyrir afrétti.

1 Sjá *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

2 Sbr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 174.

Auk þess að uppfylla formskilyrði þarf viðkomandi bréf að vera lögmætt að efni til. Þannig er ljóst að með gerð landamerkjabréfs máttu menn ekki einhliða auka við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Því dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Á sama hátt eykur það gildi landamerkjabréfs ef því má finna stuðning í eldri heimildum.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaga 1882 og 1919 skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldu sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Í þessu sambandi ber þess að geta að könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afréttar. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálum að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Þegar um hefur verið að ræða svæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða en verið keypt af hreppsfélögum og lögð til afréttar hefur landamerkjabréf verið talið ákvarða mörk eignarlands, sbr. H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).¹

Hafi svæði hins vegar ekki legið innan landamerkja jarðar hefur landamerkjabréf haft aðra þýðingu. Litið hefur verið til margra atriða, svo sem Landnámu, staðháttar, gróðurfars og nýtingar, og komist að þeirri niðurstöðu að beinn eignarréttur væri ekki fyrir hendi. Tilvist landamerkjabréfs hefur ekki breytt þeirri niðurstöðu en bréfið talið ákvarða mörk afréttareignar, sbr. H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðahaiði).

Hæstiréttur hefur hins vegar í þremur refsímálum sýknað menn af ákæru um ólöglegar fuglaveiðar á eignarlandi þrátt fyrir að veiðarnar færu örugglega fram innan landamerkja jarðar samkvæmt landamerkjabréfi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), og H 1994 2227 (Geitland).² Í öllum tilvikum var um að ræða jarðir með mörk til óbyggða. Taldi Hæstiréttur að vafi léki á um beinan eignarrétt yfir viðkomandi landsvæði. Í tveimur þessara mála var um það að ræða að eldri heimildir en landamerkjabréf jarðarinnar voru ekki fyrir hendi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi) og H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur). Staðhættir, gróðurfar og nýting þóttu hins vegar ekki benda til að stofnast hefði til beins eignarréttar yfir landsvæðinu. Sömu sjónarmið voru uppi í H 1999 111 (Gilsá), auk þess sem vafi var um hvar ákærði var við veiðarnar og hvar hann náði bráð sinni. Í H 1994 2227 (Geitland) var hins vegar um það að ræða að eldri heimildir voru taldar valda vafa um hvort landið væri eignarland. Niðurstöður Hæstaréttar í þessum málum ber að skoða í ljósi þeirrar meginreglu refsiréttar að vafa beri að meta ákærða í hag. Tekið er sérstaklega fram í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá) að vafi sé um að stofnast hafi að lögum til beins eignarréttar „þrátt fyrir“ umrætt landamerkjabréf.

Í málum þessum var til úrlausnar hvort brotið hefði verið gegn einkarétti landeiganda til fuglaveiða og vafi um beinan eignarrétt nægði til sygnu. Með hliðsjón af því að dómstólar hafa ekki tekið öyggið afstöðu til þess að einkarétti hvernig jarðir skuli afmarkaðar gagnvart öðrum landsvæðum, fyrst og fremst óbyggðum, er skiljanlegt að í refsímálum hafi verið talinn vafi á ferðum. Það er hins vegar verkefni óbyggðanefndar að úrskurða að einkarétti um slík mörk þar sem vafi er á ferðum. Óbyggðanefnd telur því að almennar eða bindandi ályktanir um eignarréttarlega þýðingu landamerkjabréfa verði ekki dregnar af umræddum fjórum refsíðum.

1 Enn fremur til athugunar í þessu sambandi er H 1997 2792.

2 Þess ber þó að geta að Geitland hefur ekki verið nýtt sem jörð um langan aldur.

5.6. Afsals- og veðmálabækur

Samkvæmt Grágás þurfti ekki að lýsa landakaupum á þingi en ýmsum kvöðum (lögmaðum), svo sem forkaupsrétti og veði, skyldi lýsa að Lögbergi.¹ Samkvæmt 11. og 12. kapítula kaupabálks Jónsbókar var skylt að gera kaupbréf þegar menn keyptu jarðir. Ekki þurfti að lýsa gerningunum en áfram skyldi lesa lögmaða á Alþingi, sbr. 8.-9. kapítula landsbrigðabálks í Jónsbók.²

Í 28. gr. 3. kapítula 5. bókar Dönsku laga, um kaup og sölu og makaskipti, sagði m.a. að afsöl á húsum og jörðum skyldu fram fara á þingi þar sem jörðin væri og skyldi lesa og árita öll afsalsbréf á fyrsta eða öðru þingi. Réttarfarsákvæði Norsku laga Kristjáns V. voru lögleidd hér með opnu bréfi 2. maí 1732. Í 1. bók, 10. gr. 3. kafla, voru ákvæði um störf manntalsþinga en á þeim skyldu fara fram þinglýsingar. Landsmenn hirtu ekki nægilega um skyldu þessa og var hún árétuð með úrskurðum kansellisins 3. nóvember 1766 og 22. apríl 1790. Var stiftamtanni falið að áminna menn um að láta lesa, áskrifa og bóka öll eignarskjöl og veðbréf en við það var miðað að þinglýsingar færu fram við lögþingsrétt. Áminning þessi kom fram með auglýsingu í lögþingsbókinni 1793. Ekki voru nánari reglur um hvernig skyldi standa að þinglýsingu jarðakaupa-, gjafa- og veðbréfa og var um það mikil óvissa hvar skyldi þinglýsa heimildarbréfum. Með tilskipun frá 24. apríl 1833, um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi, voru settar ítarlegri reglur um þetta efni. Var þar kveðið svo á að efni heimildarbréfs um fasteign skyldi lesast á því þingi sem eigindómurinn heyrði til. Eftir gildistöku laga nr. 30/1928, um þinglýsing skjala og aflýsing, fóru þinglýsingar fram á manntalsþingi en í Reykjavík bæjarþingi. Hætt var lestri sérhvers skjals en þess í stað voru ákvæði um lestur skrár yfir skjöl sem borist höfðu til þinglýsingar. Lög þessi tóku nær eingöngu til framkvæmdar þinglýsinga en snertu ekki efnisatriði nema í litlum mæli. Þau lög giltu fram að setningu núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978.

Þinglýsingareglur fjölluðu fyrir gildistöku núgildandi þinglýsingalaga ekki um þýðingu þinglýsingar. Engu að síður var litið svo á að registur samkvæmt tilskipuninni frá 1833 ættu að veita hverjum sem hafa vildi „áreiðanlega skírslu um heimild að fasteignum, iskyldur þær (ítök, veðsetningar o.s.frv.) er þeim fylgja, og hvört nokkuð það sé á þingi birt sem verið geti umráðum eigandans til tálmunar ...“³ Þá var talið að í gildistíð laga nr. 30/1928 mætti binda nokkurt traust við þær upplýsingar sem fæ mátti í afsals- og veðmálabókum ásamt tilheyrandi skráum þeirra.⁴ Nær engin ákvæði fjölluðu þó um réttaráhrif þinglýsingar og var það m.a. yfirlýst hlutverk með frumvarpi því, sem varð að þinglýsingalögum nr. 39/1978, að bæta úr brýnni þörf að því leyti.⁵

Eins og áður segir virðist hafa verið brotalöm í framkvæmd þinglýsinga fram undir lok 18. aldar og að þá hafi verið um það óvissa hvort lesa ætti heimildarbréf að fasteignum á manntalsþingum eða lögþingsréttinum (á Alþingi, síðar Landsyfírréttinum). Eftir gildistöku tilskipunarinnar frá 1833 voru skjöl einungis lesin við undirrétt (manntalsþing) og hefur þá verið miðað við að það teldist til dómstarfa. Sama gegndi um þinglýsingar í gildistíð laga nr. 30/1928 og síðan núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978, þangað til lög nr. 92/1989, um aðskilnað dómsvalds og umboðsvalds í héraði, öðluðust gildi 1. júlí 1992. Þá var kveðið svo á að störf við þinglýsingar teldust til stjórnsýslu. Enda þótt þinglýsing teldist til dómstarfa til ársins 1992 var viðurkennt að þau væru frábrugðin venjulegum dómstörfum þar sem um væri að ræða skráningu í bækur, samningu á skrá og framlagningu þeirra.⁶ Það girti ekki fyrir dómsmeðferð ágreinings um efnisatriði skjala þótt þeim hefði áður

1 Grágás 1992, s. 300 (14. k. lbþ.).

2 Jónsbók 1904, s. 127-128 (8.-9. k. lbþ.), 221-222 (11.-12. k. kb.).

3 Jón Johnsen, 1840: *Hugvekja um þinglýsingar, jarðakaup, veðsetningar og peningabrukun á Íslandi*. Kaupmannahöfn. S. 57.

4 Þorgeir Örlýgsson, 1993: *Þinglýsingar. Mistök í þinglýsingum. Réttarreglur*. Reykjavík. S. 29.

5 *Alþingistíðindi* A 1977-1978, s. 1382.

6 Þorgeir Örlýgsson 1993, s. 46.

verið þinglýst og hafði þinglýsingin þannig ekki gildi sem dómur um það sem í skjalinu fjallaði. Einskorðaðist starf við þinglýsingu við formkönnun skjala.

Lestur skjala á þingi og skrásetning skjala í registur og síðar þinglýsingabækur hefur verið gerð í þeim tilgangi að skrá réttindi manna yfir viðkomandi eign. Skrár þessar hafa því verið réttinda-skrár en þeim hefur aldrei verið ætlað það hlutverk að lýsa eiginleikum eignar eða ástandi á hverjum tíma.¹ Vissum skjölum hefur þó verið ætlað sérstakt hlutverk, svo sem jarðabréfum og landamerkjabréfum, en um þau hefur áður verið rætt. Þinglýsing slíkra skjala hefur þá haft svipað gildi og yfirlýsing gagnvart aðliggjandi jörðum eða svæðum í því skyni að draga fram hugsanlegan ágreining um landamerki en í þinglýsingunni fólst ekki staðfesting á efni skjalanna um stærð, legu eða annan eiginleika jarðanna.

5.7. Aðrar heimildir

Upplýsingar um eignarréttindi getur einnig verið að finna í ýmsum öðrum heimildum en þeim sem að framan greinir. Má þar fyrst nefna eldri dóma. Í því sambandi ber að líta til þess að vafi getur leikið á því hvort um frumrit sé að ræða, seinni tíma uppskrift eða jafnvel fölsun. Auk þess kann að vera vafi um upprunalegt gildi dómsins skv. þágildandi lögum. Þá er viðfangsefnið oft greiðsla afréttartolla, skylda til upprekstrar o.þ.h. Af úrlausnum verður sjaldan ráðið hvort til grundvallar er lagður beinn eða óbeinn eignarréttur að viðkomandi landsvæði enda ekki ljóst í hvaða mæli hugtök eignarréttar voru notuð í sambærilegri merkingu og í dag. Almennt gildi eldri dóma verður því að teljast takmarkað en einstakir dómar hljóta að koma til athugunar á þeim svæðum sem þeir fjalla um. Hlýtur aldur dóms að skipta nokkru máli og óhjákvæmilegt annað en að gildir dómar sem gengið hafa í gildistið samtíma réttarskipunar okkar, verði eftir því sem við á lagðir til grundvallar efnislegri niðurstöðu um einstök álitaeftir.

Heimildir um stjórnsýslu veraldlegra yfirvalda er að finna í bréfa- og gerðabókum sýslumanna og hreppstjóra og enn fremur í skjalasöfnum æðstu embættismanna þjóðarinnar. Um hendur þeirra fóru m.a. flest erindi sem snertu sölu kirkjueigna.

Heimildir um eignaumsýslu kirkjunnar eru umtalsverðar. Áður var gerð grein fyrir máldögum og visitasíum en fleiri má nefna. Bréfabækur biskupa eru einhliða heimildir en styðjast þó oft við eldri gögn að því leyti sem lýst er eignum og ítökum kirkna. Þá voru við flestar kirkjur sérstakar bækur sem nefndust kirkjustóll. Í þær voru skráðar eignir kirknanna og annað efni eftir skoðunar-gerð biskups eða prófests. Skjalaflokkurinn klausturumboð veitir einnig mikilsverðar upplýsingar um eignir þeirra jarða sem á miðöldum heyrðu undir klaustrin en konungur lagði hald á eftir siðbreytingu.

Hér hefur verið fjallað um þær heimildir sem óbyggðanefnd telur almennt ástæðu til að kanna í hverju máli. Auk þeirra getur að sjálfsögðu verið sérstök ástæða til að kanna önnur prentuð eða óprentuð frumgögn. Jafnframt geta eftirheimildir á borð við almenn uppsláttarrit og ítarefni um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsingar, t.d. sýslu- og sóknarlýsingar frá 19. öld og landfræðisaga Þorvaldar Thoroddsens, árbækur, o.s.frv. haft nokkra þýðingu. Loks geta fornleifarannsóknir varpað ljósi á búsetusögu viðkomandi svæðis.

Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildir af því tagi, sem hér hefur verið gefið ágrip af, geti ásamt öðru haft nokkra þýðingu við mat á tilvist eignarréttinda.

¹ Þorgeir Örlygsson 1993, s. 19.

6. NIÐURSTAÐA

Af úrlausnum dómstóla fyrir gildistöku þjóðlendlaga 1998 var ljóst að tiltekin landsvæði á hálendi Íslands væru ekki í eigu sveitarfélaga eða ríkis. Jafnframt mátti ætla að svipað ætti við um fleiri landsvæði en þau sem komið höfðu til umfjöllunar dómstóla. Réttarstaða þessara landsvæða var því að miklu leyti óljós. Þörfin á skýrum reglum um eignarráð og forræði jókst hins vegar með aukinni og fjölbreyttari nýtingu.

Þjóðlendlögin voru sett til að leysa úr þessum vanda. Með þeim er íslenska ríkið lýst eigandi slíkra svæða, þau kölluð þjóðlendur og óbyggðanefnd falið að greina á milli þeirra og eignarlanda. Jafnframt er gert ráð fyrir að innan þjóðlendu geti einstaklingar eða lögaðilar átt takmörkuð eignarréttindi og óbyggðanefnd falið að úrskurða um þau.

Hlutverk óbyggðanefndar er skilgreint í 7. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Samkvæmt því skal óbyggðanefnd:

- a. Kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b. Skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c. Úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Verkefni óbyggðanefndar er þannig lögbundið og felst í að upplýsa um mörk eignarlanda og þjóðlendna og skilgreina óbein eignarréttindi innan þjóðlendu. Við úrlausn verkefnis síns hlýtur óbyggðanefnd að byggja annars vegar á heimildum um eignarréttindi og hins vegar almennum sönnunarreglum. Það er ekki á valdsviði óbyggðanefndar að ákvarða frá grunni mörk, eftir atvikum ný mörk, svo sem á grundvelli hæðarlínu eða annarra almennra viðmiðana af því tagi, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að svipta menn eignarlöndum sínum eða skerða eignarréttindi þeirra á annan hátt. Í vafa- og takmarkatilvikum er þó óhjákvæmilegt annað en að ætla nefndinni nokkurt svigrúm við mat á mörkum eignarlanda og þjóðlendna, í samræmi við þær sönnunarreglur íslensks réttar sem nefndin er bundin af og grein er gerð fyrir í forsendum þessum. Þá telur nefndin að heimildir hennar til afmörkunar og ákvörðunar marka afrétta innan þjóðlendu séu eðli málsins samkvæmt rýmri en þegar um fyrrgreind mörk eignarlanda og þjóðlendna er að ræða.

Frumstofnun eignarréttar hér á landi hefur farið fram með landnámi, hefð og lögum, sbr. lög-gjöf um nýbýli og þjóðlendur.

Landnáma er grundvallarheimildin um landnám Íslands en heimildargildi hennar er umdeilt meðal fræðimanna. Óbyggðanefnd telur að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða hennar. Af frásögnum þar og rann-sóknum á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði virðist jafnframt óhætt að draga þá al-mennu ályktun að landnám hafi víða náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum. Óbyggðanefnd telur jafnframt að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verða hins vegar engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Hefð er annar frumstofnunarháttur eignarréttar. Dómstólar hafa hafnað því að eignarhefð verði unnin á grundvelli hefðbundinna afréttarnota af landi utan landamerkja jarða. Eignarhefð hefur hins vegar verið viðurkennd á grundvelli sambærilegra nota innan landamerkja jarðar. Jafnframt er ljóst að nýtjar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar. Óbyggðanefnd telur að við mat

á því hvort tekist hafi að fullna eignarhefð yfir landsvæði skipti máli hvort það er innan eða utan landamerkja jarðar. Skilyrði fyrir því að eignarhefð verði unnin á landsvæði utan landamerkja jarðar eru þröng þó að ekki sé slíkt útilokað.

Þá telur óbyggðanefnd það ekki á færi sínu, þrátt fyrir lögbundna rannsóknarskyldu nefndarinnar, að ákvarða einstökum aðilum réttindi á grundvelli réttarskapandi úrræðis sem hefðar, án þess að til komi beint og ótvírætt tilkall viðkomandi aðila um ákveðin og afmörkuð eignarréttindi og að hann eftir atvikum beri fyrir sig og byggi rétt á hefð.

Lög eru þriðji frumstofnunarháttur eignarréttar. Stofnun nýbýla á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 15. apríl 1776 eða laga um nýbýli frá 6. nóvember 1897 virðist þó ekki hafa mikla almenna þýðingu í þessu sambandi enda fátíð þó ekki sé hún dæmalaus.

Fram að gildistöku þjóðlendulaga var land að meginstefnu flokkað á grundvelli eignarhalds í jarðir, afrétti og almenninga. Þýðing þeirrar flokkunar nú ræðst af því hvernig hún fellur að hugtökunum eignarland og þjóðlenda.

Óbyggðanefnd telur að almennt megi gera ráð fyrir að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnáum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur verið í samræmi við búskaparhætti og umfang bús á hverjum tíma. Land hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi almennt séð farið með umráð og hagnýtingu, gert ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland yfirleitt. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Staðhættir, gróðurfar og nýtingarmöguleikar verða ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar afréttur liggur eða lá sjálfstætt undir einstakar jarðir. Þá kunna að finnast svæði innan merkja jarða sem kölluð eru afréttur, e.t.v. með vísan til þess að sá hluti hennar hafi helst verið nýtt til beitar, án þess þó að eignarréttarleg staða þess landsvæðis hljóti að vera önnur. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð, sé beinum eignarrétti háð. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíman verið eignarland. Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti. Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu merkingu hugtaksins.

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga svo óbyggjandi sé. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram. Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Það getur hins vegar haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum og eins verður ekki útilokað að slík landsvæði finnist.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafreittir hafi verið númer eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst

og fremst falist í sumarheit fyrir búfénað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðliggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða, sem hefur verið lagt til afréttar, vísast til umfjöllunar um hugtakið jörð.

Landfræðileg afmörkun fasteigna var ekki skráð á samræmdan máta fyrr en í lok 19. aldar. Fram er komið að fyrir þann tíma eru heimildir um mörk jarða fágætar. Þá liggur fyrir að heimildargildi Landnámu er umdeilt og lýsingar hennar oft ónákvæmar. Úrskurður um eignarland eða þjóðlendu verður ekki byggður á þeim einum.

Með setningu laga um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Tilgangur löggjafans með setningu laga um landamerki 1882 og laga um hefð 1905 var sá að koma fastri skipan á afmörkun fasteigna og heimildir til þeirra. Hér má einnig nefna lög um fasteignamat 1915 þar sem kveðið var á um reglubundið mat fasteigna á tíu ára fresti. Með þessu móti leitaðist löggjafinn við að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaganna skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldur sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinna jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Séu bréf aðliggjandi jarða samhljóða hlýtur það að benda til hins sama. Könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Enn fremur hlýtur gildistaka hefðarlaga árið 1905 að styrkja eignartilkall slíkra aðila.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Hafi gögn máls þótt bera með sér að afréttarlandsvæði væri einungis óbeinum eignarréttindum háð hefur tilvist landamerkjabréfs ekki breytt þeirri niðurstöðu. Í slíkum tilvikum hafa landamerkjabréf einungis verið talin ákvarða mörk afréttareignar. Hins vegar hafa dómstólar í einkamálum talið landamerkjabréf ákvarða mörk eignarlands í tilvikum þar sem um var að ræða landsvæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða.

Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telur óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Útilokað er að fullyrða um rétta afmörkun og órofa yfirfærslu eignar-

réttinda allt frá landnámi og til dagsins í dag. Í þeim tilvikum þar sem einstaklingar eða lögaðilar hafa samkvæmt elstu heimildum farið með þau réttindi og skyldur, sem í beinum eignarrétti felast, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera. Einstaklingar og lögaðilar hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að beinn eignarréttur væri fyrir hendi og getað leitað til handhafa opinbers valds honum til verndar. Hins vegar er þó ljóst að meta verður sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

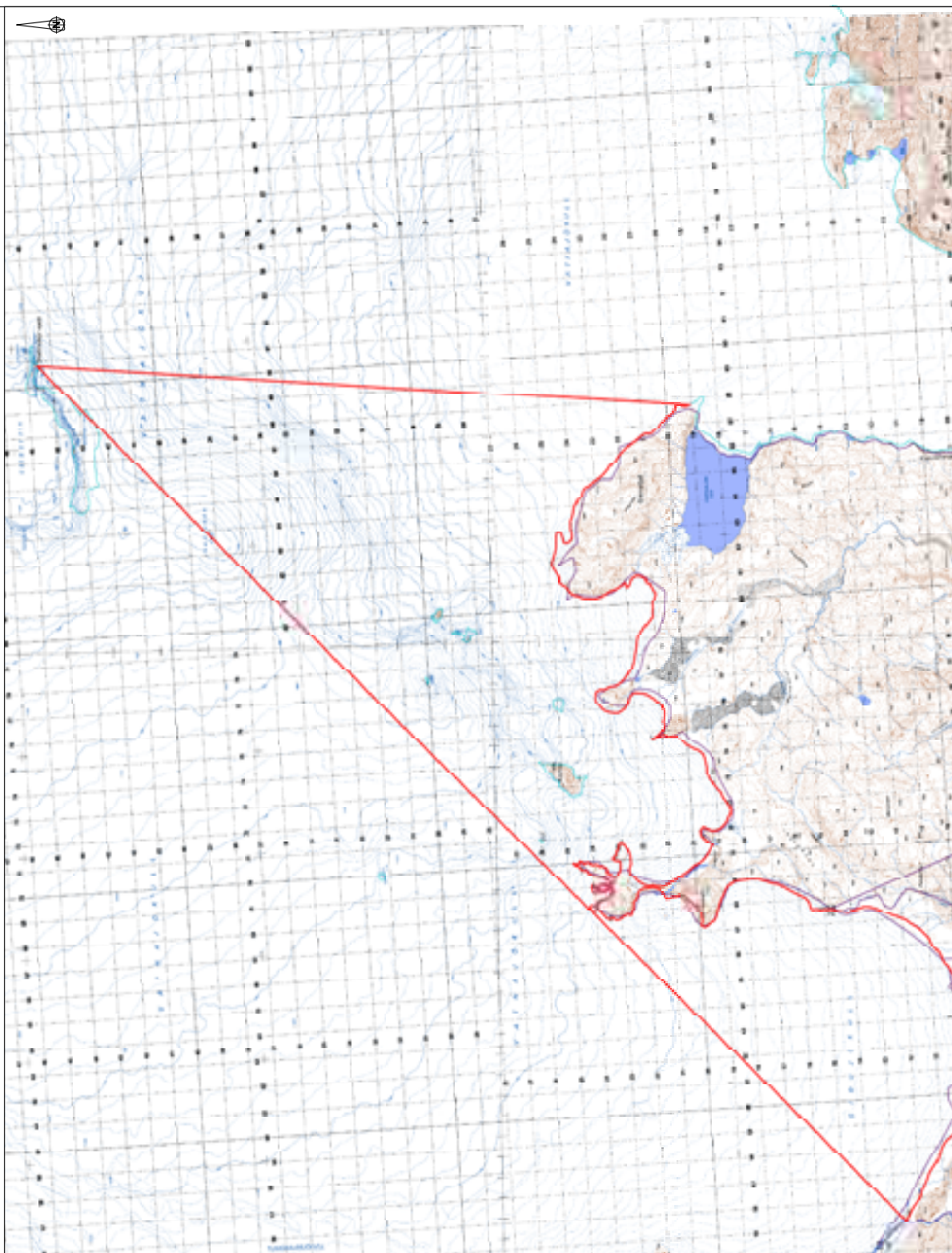
Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum hefur ekki með einum eða öðrum hætti tilheyrt jörð, hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Ekki er hægt að útiloka að þessi landsvæði hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti en samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem slíku heldur fram.

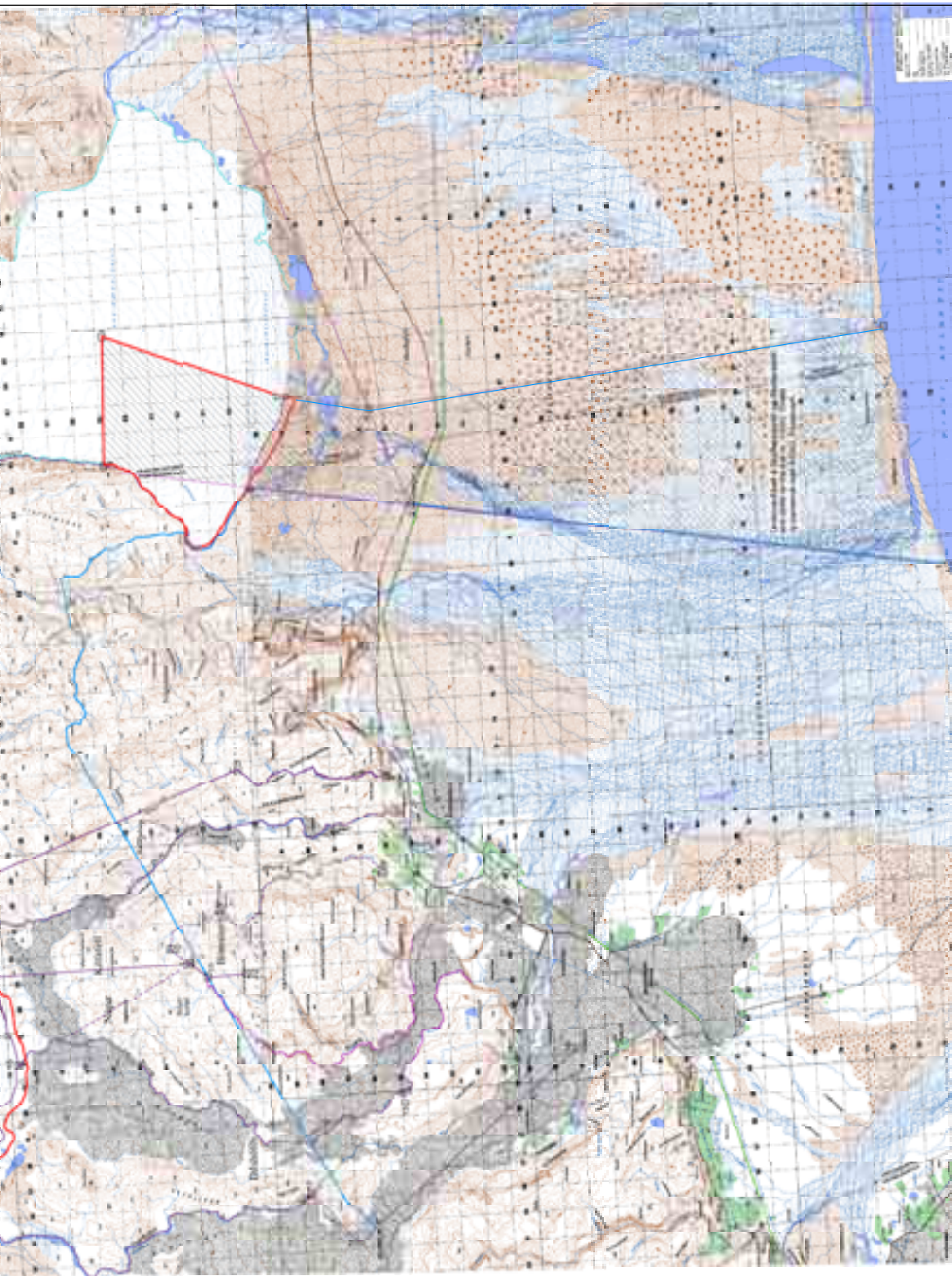
Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga, 1. júlí 1998, enda sé jökullinn í þjóðlendu. Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar almenn sjónarmið um túlkun landamerkja. Merki sjávarjarða til hafsins fylgja breytingum á stórstraumsfjörumáli og landamerki færast inn og út í samræmi við landauka eða landtap.

FYLGISKJÖL

- I. Kort
- II. Aðilaskrá
- III. Skjalaskrá
- IV. Tækniskýrsla unnin fyrir óbyggðanefnd
Sjá bls. 343

ÞJÓÐLENDULÍNA - Mál nr 9/2003, Fijótsilverfi í Skaftárhreppi

Krafa fjármálaráðherra f.h. ríkisins um þjóðlendumörk.

Kröfur ýmmissa aðila um eignarréttindi (aðalkrafa).

Útílna jökuls skv. uppréttum Landsat-7 gervitunglamyndum og loftmyndum

Mismunur á jökulsvæði, eins og það er teiknað á kortgrunni, og úrskurðarlinu óbyggðanefndar, að því leyti sem hún fylgir jökuljaðri, skýrist af mismunandi aldri og nákvæmni gagna.

Mörk þjóðlendu, skv. úrskurði
óháðs og óforðar

óbyggðanefndar
Mörk afreittareignar innan þjóðlendu

skv. úrskurði óbyggðanefndar
Landmannavirkjunar

Landamerkjapunktur.

II. Aðilaskrá

Þjóðlenda	Fjármálaráðuneytið f.h. íslenska ríkisins
Blómsturvellir	Steinþór Þorsteinsson
Dalshöfði	Ásdís Eyrún Jónsdóttir
Dalshöfði	Ragnar Jónsson
Kálfafell I	Snorri Björnsson
Kálfafell I	Stefán Björnsson
Kálfafell Ib	Snorri Björnsson
Kálfafell Ib	Stefán Björnsson
Kálfafell II	Bergur Helgason
Kálfafell II	Lárus Helgason
Núpar	Þórhallur Helgason
Núpsstaðir	Eyjólfur Hannesson
Rauðaberg I	Jón Björgvinsson
Rauðaberg II	Stefán Björgvinsson
Skafafell II	Anna María Ragnarsdóttir
	Árni Benediktsson
	Laufey Lárusdóttir
	Stefán Benediktsson

III. Skjalaskrá

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- 1 Kröfulýsing, dags. 25.4.2001.
- 1(1) Bréf óbyggðanefndar til fjármálaráðherra þar sem tilkynnt er að nefndin hafi tekið til meðferðar svæði nr. III, sveitarfélögin milli sveitarfélagsins Hornafjarðar og Þjórsár, dags. 12.10.2000.
- 1(2) Bréf fjármálaráðherra v/meðfylgjandi kröfulýsingar, dags. 26.4.2001.
- 1(3) (a-b) Kort sem sýnir kröfulínu fjármálaráðherra í Fljótshverfi (2 blöð) (mælikvarða 1:50 000).
- 1(4) Skjalaskrá, dags. 25.4.2002.
- 1(5) Tilvísanaskrá, dags. 25.4.2002.
- 1(6) Jarðabók Ísleifs Einarssonar 1708-1709. Greint er frá afrétti Svínafells í Eystrafljalli. (Pr. í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. 13.b. Rv. 1990. Bls. 436-437).
- 1(7) Greinargerð fjármálaráðuneytisins f.h. íslenska ríkisins, dags. 23.5.2003.
- 1(8) Uppdráttur sem sýnir skörun á þeim landsvæðum sem til meðferðar eru annars vegar á svæði II og hins vegar á svæði III, ásamt skýringum.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 2 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir heimildaleit í óprentuðum frumgögnum, dags. 3.11.2004.

Landamerkjabréf:

- 2(1) Landamerkjabréf Dalshöfða, dags. 11.6.1886.
- 2(2) Landamerkjabréf Núpa, dags. 22.5.1889.
- 2(3) Landamerkjabréf Seljalands, dags. 22.5.1889.
- 2(4) Landamerkjabréf Rauðabergs, dags. 7.5.1891.
- 2(5) Landamerkjabréf Núpsstaðar, dags. 7.5.1891.
- 2(6) Landamerkjabréf Kálfafells, dags. 1.7.1922.
- 2(7) Landamerkjabréf Kálfafellskots, dags. 1.7.1922.
- 2(8) Landamerkjabréf Blómsturvalla, dags. 1.7.1922.
- 2(9) Landamerkjabréf Bakkafjalls, dags. 1.7.1922.
- 2(10) Landamerkjabréf Núpa, dags. 11.7.1923.
- 2(11) Landamerkjabréf Seljalands, dags. 11.7.1923.
- 2(12) Áreið hreppstjóra Hörgslandshrepps ásamt úttektarmanni á landamörk milli jarðanna Kálfafells, Blómsturvalla, Mariúbakka, Hvols og Hruna, dags. 13.10.1923.
- 2(52) Landamerkjabréf Hvols, dags. 22.5.1889.
- 2(53) Landamerkjabréf Skaftafells, þingl. 5.5.1890.
- 2(54) Landamerkjabréf Þverár, dags. 3.6.1890.
- 2(55) Landamerkjabréf Brattlands, dags. 18.6.1886.
- 2(56) Landamerkjabréf Mariúbakka, dags. 21.5.1890.
- 2(64) Landamerkjabréf Hruna, dags. 8.6.1886.

Skjöl úr skjalasafni landfógeta, sem varða Kirkjubæjarklausturs-, Pykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir í Vestur-Skaftafellssýslu:

- 2(13) Síða Núpa í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Pykkvabæjarklausturs

og Flögugarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).

- 2(49) Lýsing Þorsteins Bjarnasonar á Vestur-Skaftafellssýslu og klaustrajörðunum, gerð á Mýrum í Álfaveri 17.6.1773.

Afsals- og veðmálabækur Skaftafellssýslu:

- 2(14) Samningur um kaup Dagbjarts Jónssonar á kóngsjörðinni (Skálholtsjörðinni) Núpsstað, dags. 24.10.1840. Skaft. DB/1, nr. 107.
- 2(15) Afsal landssjóðs til Gísla Arnbjarnarsonar á jörðinni Rauðabergi, dags. 17.8.1893. Skaft. DB/4, nr. 63.
- 2(16) Samningur um kaup Helga Bjarnasonar á þjóðjörðinni Núpum, dags. 9.5.1923. Skaft. DB/6, nr. 203.
- 2(17) Samningur um kaup Elínar Bjarnadóttur á kirkjújörðinni Blómsturvöllum, dags. 26.10.1914. Skaft. DB/5 nr. 244.
- 2(18) Samningur um kaup Páls Bjarnasonar á þjóðjörðinni Seljalandi, dags. 22.10.1912. Skaft. DB/5, nr. 166.
- 2(19) Samningur um kaup Þorvarðs Kristófersson á þjóðjörðinni Dalshöfða, dags. 20.12.1915. Skaft. DB/5, nr. 291.
- 2(20) Samningur um kaup Bergs Bergssonar á 1/2 kirkjújörðinni Kálfafelli, dags. 22.10.1912. Skaft. DB/5, nr. 167.
- 2(21) Samningur um kaup Stefáns Þorvaldssonar á 1/2 kirkjújörðina Kálfafelli með Kálfafellskoti, dags. 22.10.1912. Skaft. DB/5, nr. 293.
- 2(22) Samningur um kaup Sigurðar Jónssonar á kirkjújörðinni Mariubakka, dags. 18.11.1912. Skaft. DB/5, nr. 168.
- 2(57) Núpstaður. Síða nr. 1 í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.
- 2(58) Rauðaberg. Síða nr. 2 í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.
- 2(59) Núpar. Síða nr. 3 í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.
- 2(60) Seljaland. Síða nr. 4 í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.
- 2(61) Dalshöfði. Síða nr. 5 í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.
- 2(62) Kálfafell. Síða í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.
- 2(63) Mariubakki. Síða í veðmálaregistri Skaftafellssýslu.

Jarðamatsgögn:

- 2(23) (a-b) Umfjöllun um jarðir í Kleifarhreppi í Fljótshverfi í jarðamati 1804, ásamt skýringum og uppskriftum að hluta.
- 2(24) Umfjöllun um hluta jarða í Kleifarhreppi í jarðamati 1849-1850.
- 2(25) Umfjöllun um hluta jarða í Hörgslandshreppi í fasteignamati 1916-1918.
- 2(51) Umfjöllun um hluta jarða í Kleifarhreppi í Gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849-50, ásamt uppskrift að hluta.

Vísitásiubækur biskupa:

- 2(26) (a-b) Vísitasía að Kálfafelli í Fljótshverfi 1641, ásamt uppskrift.
- 2(27) (a-b) Vísitasía að Kálfafelli 1677, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(28) (a-b) Vísitasía Kálfafells 1706, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(29) (a-b) Vísitasía Kálfafells 1749, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(30) (a-b) Vísitasía Kálfafells í Fljótshverfi 1848, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(31) (a-b) Vísitasía að Núpsstað 1645, ásamt uppskrift að hluta.
- 2(32) (a-b) Vísitasía að Núpsstað 1657, ásamt uppskrift að hluta.

2(33) (a-b) Visitasía að Núpsstað 1677, ásamt uppskrift að hluta.

2(34) (a-b) Visitasía Núpsstaðar 1706, ásamt uppskrift að hluta.

Kirkjustólar:

2(35) (a-b) Lögfesta Þorleifs Árnasonar fyrir Kálfafellskirkju, dags. 11.5.1695, ásamt uppskrift að hluta.

2(36) (a-b) Úttekt Mariubakka, dags. 19.6.1816, ásamt uppskrift að hluta.

2(37) Yfirlýsing um merki milli Núpstaðar og Rauðabergs, dags. 14.7.1616. Uppskrift Jóns Þorkelssonar Þjóðskjalavarðar.

Dóma- og þingabækur:

2(38) (a-b) Sátt um landamerki Mariubakka, Núpa og Hvols, dags. 22.4.1850, ásamt uppskrift að hluta.

2(39) (a-b) Áreið á landamerki Seljalands annars vegar og Dalshöfða og Núpa hins vegar, dags. 24.8.1853, ásamt uppskrift að hluta.

2(50) Hluti færslna í þingabók Kirkjubæjarhrepps og Leiðvallahrepps á tímabilinu 1823-1828. Sjá útskýringar í skilabréfi Þjóðskjalasafns.

Umboðsskjöl úr Vestur-Skaftafellssýslu:

2(40) (a-b) Úttekt Núpa 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustarjarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).

2(41) (a-b) Úttekt Rauðabergs 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustarjarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).

Sala þjóðjarða í Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklausturumboði:

2(42) Virðing og sala á Dalshöfða í Fljótshverfi 1914-1915. (Stjórnarráð Íslands II, Db. 7, nr. 65).

2(43) Virðing og sala á Núpum í Fljótshverfi 1919-1923. (Stjórnarráð Íslands II, Db. 10, nr. 504).

Brauðamöt:

2(44) (a-b) Mat Kálfafells, dags. 17.6.1839, ásamt uppskrift (að hluta).

2(45) (a-b) Skýrsla um tekjur og útgjöld Kálfafells prestakalls í Fljótshverfi á Síðu í Vestur-Skaftafellssýslu prófastsdæmi eftir 5 ára meðaltali 1849-1853, dags. 20.9.1854, ásamt uppskrift að hluta.

2(46) Skýrsla um tekjur og útgjöld Kálfafellsprestakalls í Vestur-Skaftafells prófastsdæmi eftir 5 ára meðaltali frá fardögum 1862 til fardaga 1867, dags. 3.6.1867.

Sáttabækur:

2(47) (a-b) Beitarmál milli Núpa og Mariubakka, færsla dags. 19.9.1825, ásamt uppskrift að hluta.

Skjalasafn landshöfðingja. Skjöl varðandi þjóðjarðasölu:

2(48) Lýsing umboðsmanns á Hörgslandi, dags. 12.1.1897, og umsögn sýslunefndarfundar, 11.-12.3. s.á. (Lh. N-J 1897, nr. 990).

3 Bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, varðandi heimildaleit í bréfabók Brynjólfs Sveinssonar biskups, dags. 26.4.2001.

- 4 Yfirlit yfir heimildaleit óbyggðanefndar í frumgögnum, dags 2.10.2003.

Máldagar o.fl.:

- 4(1) Máldagi Nikulásarkirkju að Lómagnúpi (Núpsstað) [1343] (2. b., bls. 777-780).
 4(2) Máldagi Nikulásarkirkju að Kálfafelli í Fljótshverfi [1343] (2. b., bls. 778-779).
 4(3) Máldagi Þykkvabæjarklausturs, 1340. Fram kemur að klaustrið átti ítak í Lómagnúpi (Núpsstað) (2. b., bls. 737-739).
 4(4) Máldagi Kirkjubæjarklausturs [1343]. Fram kemur að klaustrið átti Dali tvo (Dalshöfða?) (2. b., bls. 780-782, sbr. 8. b., bls. 4-5).
 4(5) Úr Hítardalsbók frá um 1367. Fram kemur að kirkja var þá að Kálfafelli í Fljótshverfi (3. b., bls. 234).
 4(6) Skrá um eignir Kálfafellskirkju í Fljótshverfi frá 1390 (3. b., bls. 450-451).
 4(7) Máldagi Nikulásarkirkju að Lómagnúpi (Núpsstað), 1397 (4. b., bls. 199-200).
 4(8) Máldagi Nikulásarkirkju að Kálfafelli, 1397 (4. b., bls. 235-236).
 4(9) Afhending staðarins á Kálfafelli í Fljótshverfi, 1448 (4. b., bls. 714-715).
 4(10) Máldagi Kirkjubæjarklausturs, 1397. Fram kemur að klaustrið átti Dali tvo (Dalshöfða?) (4. b., bls. 238-239).
 4(11) Máldagi klaustursins í Þykkvabæ, 1523/1526. Fram kemur að klaustrið átti m.a. jörðina Dal (Dalshöfða?) (9. b., bls. 189).
 4(12) Máldagar kirknanna að Núpsstað og Kálfafelli í Fljótshverfi frá um 1570 (15. b., bls. 702-703, 713).

Fasteigna- og jarðamöt:

- 4(13) Jarðatal Johnsens 1847 (Jarðatal á Íslandi. Gefið út af J. Johnsen. Kb. 1847. Bls. 6-19).
 4(14) Ný jarðabók fyrir Ísland. Kb. 1861 (bls. 6-9).
 4(15) Fasteignabók 1922. Rv. 1921 (bls. 206-217).
 4(16) Fasteignabók 1932. Rv. 1932 (bls. 107-110).
 4(17) Fasteignabók 1938. Rv. 1942-1944 (bls. 61-63).
 4(27) Fasteignabók I, 1957. Rv. 1956-57 (bls. 309-311).

Fjallskilareglugerðir:

- 4(18) Fjallskilaákvæði fyrir Vestur-Skaptafellssýslu, nr. 100/1897. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1897. B-deild, bls. 163).
 4(19) Almenn reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur-Skaptafellssýslu, nr. 78/1899. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1899. B-deild, bls. 100-107).
 4(20) Reglugjörð um viðauka við almenna reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur-Skaptafellssýslu frá 6. júlí 1899, nr. 103/1913. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1913. B-deild, bls. 181-182).
 4(21) Fjallskilasamþykkt fyrir Vestur-Skaptafellssýslu, nr. 245/1965. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1968. B-deild, bls. 518-525).
 4(22) Fjallskilasamþykkt fyrir Vestur-Skaptafellssýslu, nr. 174/1992. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1992. B-deild, bls. 380-386).

Jarðabréf:

- 4(23) Jarðir Kirkjubæjarklausturs í byrjun 18. aldar. (Jarðabók Arna Magnússonar og Páls Vídalíns. 13. b., bls. 442-466.)

Manntal:

- 4(24) Manntal á Íslandi árið 1703. Kleifahreppur. Bls. 437-444.

Afsals- og veðmálabækur:

- 4(31) Dalshöfði. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(32) Núpar. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(33) Blómsturvellir. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(34) Kálfafell I. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(35) Kálfafell II. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(36) Kálfafellskot. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(37) Rauðaberg og Djúpárbakkamýri (nýbýli). Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(38) Núpsstaður. Yfirlit í Afsals- og veðmálabók, Vestur-Skaftafellssýslu.
 4(39) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Dalshöfða dags. 27.5.2003.
 4(40) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Núpa, dags. 27.5.2003.
 4(41) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Blómsturveli, dags. 27.5.2003.
 4(42) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Kálfafell I, dags. 27.5.2003.
 4(43) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Kálfafell II, dags. 27.5.2003.
 4(44) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Rauðaberg, ódags.
 4(45) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Núpsstað, dags. 27.5.2003.
 4(46) Þinglýsingarvottorð Dalshöfða, dags. 27.5.2003.
 4(47) Þinglýsingarvottorð Núpa, dags. 27.5.2003.
 4(48) Þinglýsingarvottorð Kálfafells 1, dags. 27.5.2003.
 4(49) Þinglýsingarvottorð Rauðabergs 1, ódags.
 4(50) Þinglýsingarvottorð Rauðabergs 2, dags. 27.5.2003.

Matsvottorð Fasteignamats ríkisins fyrir jarðir í Skaftárhreppi (Fljótshverfi):

- 4(51) Fasteignamatsvottorð fyrir Dalshöfða, dags. 14.8.2003.
 4(52) Fasteignamatsvottorð fyrir Núpa, dags. 14.8.2003.
 4(53) Fasteignamatsvottorð fyrir Blómsturveli, dags. 14.8.2003.
 4(54) Fasteignamatsvottorð fyrir Kálfafell 1, dags. 14.8.2003.
 4(55) Fasteignamatsvottorð fyrir Kálfafell 2, dags. 14.8.2003.
 4(56) Fasteignamatsvottorð fyrir Kálfafellskirkju, dags. 14.8.2003.
 4(57) Fasteignamatsvottorð fyrir Núpsstað, dags. 14.8.2003.

Landskipta- og landamerkjabók Vestur-Skaftafellssýslu:

- 4(25) Sáttatillaga sýslumanns í ágreiningsmáli um mörk Núpsstaðar í Vestur-Skaftafellssýslu og Skaftafells í Austur-Skaftafellssýslu, dags. 22.10.1996, ásamt tillögum um stjórnsýslumörk á Vatnajökli.
 4(26) Ákvörðun sýslumanns um landamerki Núpsstaðar í Vestur-Skaftafellssýslu og Skaftafells í Austur-Skaftafellssýslu sem og um stjórnsýslumörk á Vatnajökli, dags. 10.12.1996, ásamt uppdráttum.

Landamerkjabók klausturjarða:

- 4(58) Rauðaberg, skoðunargerð 1847.

Menningarminjar:

- 4(28) Menningarminjar á miðhálandi Íslands, Vestur-Skaftafellssýsla. Svæðisskráning. Fornleifastofnun Íslands 1996, (bls. 3, 51-52, 79-85 og 197-204).
- 4(29) Kort af þjóðminjasvæðum á miðhálandinu 1:400 000, Vestur-Skaftafellssýsla.

Alþingisbækur Íslands:

- 4(30) Tilkynning M. Stephensen um væntanlegt uppboð á næstkomandi lögþingi, 1790 á jörðinni Núpsstað, dags. 20.7.1789 (16 b., bls. 523).

Landnáma:

- 4(59) Ljósrit úr Landnámabók, í útgáfu Jakobs Benediktssonar. Reykjavík 1986, bls. 322-323.

Önnur óprentuð frumgögn:

- 4(60) Örnefnaskrá fyrir Dalshöfða, ódags. Ásamt athugasemdum og viðbótum.

Lagt fram af Braga Björnssyni hdl. og Einari Jónssyni lögfr. vegna Núpsstaðar, Kálfafells I, Ib og II, Blómsturvalla og Dalshöfða:

- 5 Kröfulýsing, dags. 22.4.2002.
- 5(1) Viðauki við kröfugerð, dags. 20.6.2002.
- 5(2) (a-b) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Núpsstaðar, Kálfafells I, Ib og II, Blómsturvalla og Dalshöfða. (2 blöð)
- 5(3) Greinargerð eigenda og umráðamanna Núpsstaðar, Kálfafells, I, Ib og II, Blómsturvalla og Dalshöfða, dags. 27.6.2003.
- 5(4) Breyting á kröfugerð eigenda Núpstaðar í máli nr. 9/2003, Fljótshverfi, sveitarfélaginu Skaftárhreppi, dags. 11.10.2003.

Lagt fram af Ólafi Björnssyni hrl. vegna Rauðabergs I-II:

- 6 Kröfulýsing, dags. 12.2.2002.
- 6(1) Þinglýsingarvottorð fyrir Rauðaberg, dags. 28.7.2001.
- 6(2) Útprintun af færslum fyrir jörðina Rauðaberg I af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 2.2.2002.
- 6(3) Útprintun af færslum fyrir jörðina Rauðaberg II af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 2.2.2002.
- 6(4) (a-b) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Rauðabergs I-II, ásamt hnitpunktaskrá.
- 6(5) Yfirlýsing þeirra Ragnhildar Steingrímsdóttur og Jónínu Jónsdóttur um að þær gefi Jóni Björgvinssyni hálfa jörðina Rauðaberg, dags. 13.9.1950.
- 6(6) Afsal Sigríðar Stefáníu Jónsdóttur til Stefáns Björgvinssonar á hálfri jörðinni Rauðabergi, dags. 18.10.1980.
- 6(7) Ódags. samþykki Guðnýjar, Unnar, Stefáns og Ragnheiðar Björgvinsbarna vegna kaupsamnings Jóns Björgvinssonar og Sigríðar St. Jónsdóttur.
- 6(8) Greinargerð vegna jarðanna: Rauðabergs I-II, dags. 26.6.2003.

Lagt fram af Páli A. Pálssyni hrl. vegna Núpa:

- 7 Kröfulýsing, dags. 18.2.2002.
- 7(1) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Núpa. Mælikvarði er ekki á korti.
- 7(2) Greinargerð lögmanns eiganda jarðarinnar Núpa, dags. 27.6.2003.

- 7(3) Örnefnalýsing Núpa, skráð af Ara Gíslasyni og yfirfarin þann 6.9.1966 með Sigmundi Helgasyni bónda á Núpum.
- 7(4) Upplýsingar um bakpokaferðir á svæðinu. Útprintun af heimasíðu Íslenskra fjallaleið-sögumanna, dags. 10.10.2003.
- 7(5) Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknarlýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873. Bls. 168-169.
- 7(6) Núpasmölun - minnispointar Páls Helgasonar á Fossi, dags. í september 2003.
- 7(7) Loftmynd af fjalllendi Fljótshverfis þar sem helstu vatnsföll og upptakasvæði þeirra hafa verið færð inn. Unnið af Elínu Erlingsdóttur landfr. í október 2003.
- 7(8) Kort af fjalllendi Fljótshverfis þar sem helstu vatnsföll og upptakasvæði þeirra hafa verið færð inn. Unnið af Elínu Erlingsdóttur, landfr. í október 2003.
- 7(9) Kort af fjalllendi á mörkum Núpa og Kálfafells þar sem færður hefur verið inn GPS-punktur sem tekinn var í vettvangsferð við þá vörðu sem eigandi Núpa kveður vera staðsetta á mörkum jarðanna tveggja. Unnið af Elínu Erlingsdóttur landfr. í október 2003.
- 7(10) Endanleg kröfugerð vegna Núpa, ódags.
- 7(11) Örnefnaskrá fyrir Kálfafell. Örnefnastofnun ódags.
- 7(12) Kort sem sýnir breytingar á kröfulínu vegna Núpa (mælikvarði 1:50.000), dags. 2.11.2004.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 8 (a-c) Yfirlitskort-Lýstar kröfur í Fljótshverfi. Þrjú kort, tvö í mælikvarða 1:50.000 og eitt í 1:100.000. Sbr. kröfulínukort einstakra málstaða, þ.e. skjöl nr. 1(3), 5(2), 6(4) og 7(1).
- 9(1) Fundargerð 1. fyrirtöku í máli nr. 9/2003 (Fljótshverfi) hjá óbyggðanefnd, dags. 25.4.2003.
- 9(2) Fundargerð 2. fyrirtöku í máli nr. 9/2003 (Fljótshverfi) hjá óbyggðanefnd, dags. 23.5.2003.
- 9(3) Fundargerð 3. fyrirtöku í máli nr. 9/2003 (Fljótshverfi) hjá óbyggðanefnd, dags. 27.6.2003.
- 9(4) Fundargerð 4. fyrirtöku í máli nr. 9/2003 (Fljótshverfi) hjá óbyggðanefnd, dags. 30.9.2003.
- 9(5) Fundargerð aðalmeðferðar, dagana 6.-7. og 11.10.2003.
- 9(6) Fundargerð endurupptöku þessa máls hjá óbyggðanefnd, dags. 8.11.2004.
- 9(7) Fundargerð loka fyrirtöku, dags. 2.12.2004.
- 10 Greinargerð um staðhætti og gróðurfar í Fljótshverfi eftir Ingva Þorsteinsson náttúrufræðing, dags. 9.8.2003.
- 11 „Jöklar og jökulbreytingar á Síðu og Fljótshverfi“. Greinargerð Odds Sigurssonar jarðfræðings, dags. 19.11.2004.
- 12 Hverfisfljót að fornu og nýju. Athugun á legu gljúfra Hverfisfljóts. Snorri P. Snorrason jarðfræðingur. 29.3.2004.
- 13 Kort sem sýnir endanlegar kröfur. Gert af Sigurgeiri Skúlasyni landfr. (mælikvarði 1:100.000).

Hliðsjónargögn**Lagt fram til hliðsjónar af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra vegna kröfu um þjóðlendu (skjal nr. 1):**

- Ónr. Sunnlenskar byggðir IV. Skaftárþing. Bls. 6-15 og 26-53.
- Ónr. Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknarlýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873. Bls. 156-159 og 170-173.
- Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1983. Bls. 12-13, 16-17, 83-93 og 132-141.
- Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1935. Bls. 64-71.
- Ónr. Göngur og réttir. Bragi Sigurjónsson. 1. bindi. Bls. 128-135 og 138-139.
- Ónr. Landið og Landnáma. Haraldur Matthíasson. II. bindi. Bls. 382-387.
- Ónr. Landnám í Skaftafellssþingi. Einar Ólafur Sveinsson. Bls. 86-89.
- Ónr. Íslendinga sögur. 1. bindi. Landssaga og landnám. Bls. 194-195.
- Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu Ólafs Sigurgeirssonar hrl. við aðalmeðferð.

Lagt fram til hliðsjónar af Braga Björnssyni hdl.

- Ónr. Hannes Jónsson. Bærinn í skjóli Lómagnúps.
- Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu Braga Björnssonar hdl. og Einars Jónssonar lögfr. við aðalmeðferð.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- Ónr. Skýrslur í máli 9/2003 hjá óbyggðanefnd, (58 blaðsíður, skrifaðar upp eftir hljóðupptöku).

Tækniskýrsla

Oddur Sigurðsson

**Jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu
og Rangárvallasýslu ákvarðaður með fjarkönnun**

Unnið fyrir óbyggðanefnd

Desember 2004

EFNISYFIRLIT

1	INNGANGUR	347
2	FJARKÖNNUNARGÖGN	347
3	LEIÐRÉTTING Á BJÖGUN MYNDA	350
4	NÁKVÆMNI Í GREININGU Á JÖKULJÖÐRUM	350
5	SKILAGÖGN	351
6	HEIMILDIR	351
	VIÐAUKI 1	352
	VIÐAUKI 2	353
	VIÐAUKI 3	355

MYNDASKRÁ

Mynd 1:	Yfirlitsmynd af loftmyndum af Mýrdalsjökli	348
Mynd 2:	Yfirlitsmynd af loftmyndum af Eyjafjallajökli	349
Mynd 3:	Kaldaklofsjökull. Horft til suðvesturs 19. september 2002	350
Mynd 4:	Mýrdals- og Eyjafjallajöklar klipptir út úr Landsat-myndinni. Í viðauka 2	353
Mynd 5:	Landsat myndin ásamt vegakerfinu og SPOT-5 myndinni sem voru notuð við að staðsetja myndina. Í viðauka 2	354
Mynd 6:	Yfirlitskort af jökuljöðrum í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu	
	A. Jökuljaðrar Mýrdalsjökuls, Eyjafjallajökuls, Tindfjallajökuls, Kaldaklofsjökuls og Torfajökuls, auk Heklu	
	B. Jökuljaðar Vatnajökuls. Í viðauka 3	355

1 INNGANGUR

Að beiðni óbyggðanefndar hefur jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu verið hnitsettur. Þar sem alkunna er að útlínur jökla eru mjög breytilegar í tíma, einkum eftir loftslagi en einnig náttúruhamförum eins og eldgosum og jökulhlaupum, verður dagsetning að fylgja hverri skráningu á jökuljaðri því að annars verður sagan ófullkomin.

Unnt er að hnitsetja útlínur jökla með ýmsu móti. Í kortlagningu herforingjaráðsins danska (Generalstaben) og síðar Landmælingastofnunarinnar dönsku (Geodætisk Institut) var jökuljaðar mældur með hefðbundinni landmælingu. Er þar að finna verðmæt gögn um sögu jöklanna. Þau kort hafa verið uppfærð nokkrum sinnum og hefur jökuljöðrum þá stundum verið breytt en ekki fylgja upplýsingar um hvaða gögn liggja því til grundvallar. Kortastofnun Bandaríkjahers (AMS) lét taka loftmyndir af öllu landinu á árunum 1945 og 1946 og gaf út kort af Íslandi á árunum kring um 1950. Þar er skilmerkilega greint frá uppruna gagnanna. Defence Mapping Agency gaf út kort af helmingi landsins um 1990 í samstarfi við Landmælingar Íslands. Vegna hernaðarleyndar hafa ekki fengist upplýsingar um eftir hvaða gögnum kortin voru gerð og eru þau því harla gagnslítill til að ákvarða útlínur jökla á tilteknum tíma.

Fjarkönnunargögn svo sem hefðbundnar loftmyndir og gervitunglamyndir eru ómetanleg gögn til að skrá sögu lands. Einkum eru þau mikilvæg í löndum þar sem landbreytingar eru örar og komast fá lönd jarðar nálægt Íslandi hvað það varðar. Má þar nefna breytingar á strönd, landslagsbreytingar af völdum jarðskjálfta, breytingar á vatnsföllum, eldgos og ný hraun að jafnaði á 2-3 ára fresti og jökla sem eru á sífelldu iði.

Sá ljóður er á öllum útgefnum kortum af Íslandi að lítið mark er takandi á jökuljöðrum sem liggja hátt í landinu vegna þess að þeir eru oftast huldir snjó, nema síðla sumars eftir snjóléttan vetur og hlýindi. Hafa kortagerðarmenn, sem ekki eru sérfróðir um jökla, ekki haft neinar forsendur til að greina jökuljaðrana rétt.

Þjóðlendulögin tóku gildi 1. júlí 1998. Þar eru skil milli eignarhalds á landi víða miðuð við jökuljaðar og því mikilvægt að unnt sé að sýna fram á stöðu jökla við gildistöku laganna svo ekki verði vefengt. Jöklarannsóknafélag Íslands hefur í sínum förum árlegar mælingar á sporðum jökla á 50-60 stöðum á landinu og hefur því starfi verið haldið uppi í þrjá aldarfjórðunga. Af þeim gögnum verður ráðið hvert stefndi með breytingar á jöklum á hverjum tíma en með þeim er ekki unnt að fastsetja stöðu jökuljaðra nema nákvæmlega á þeim stað þar sem hún var mæld.

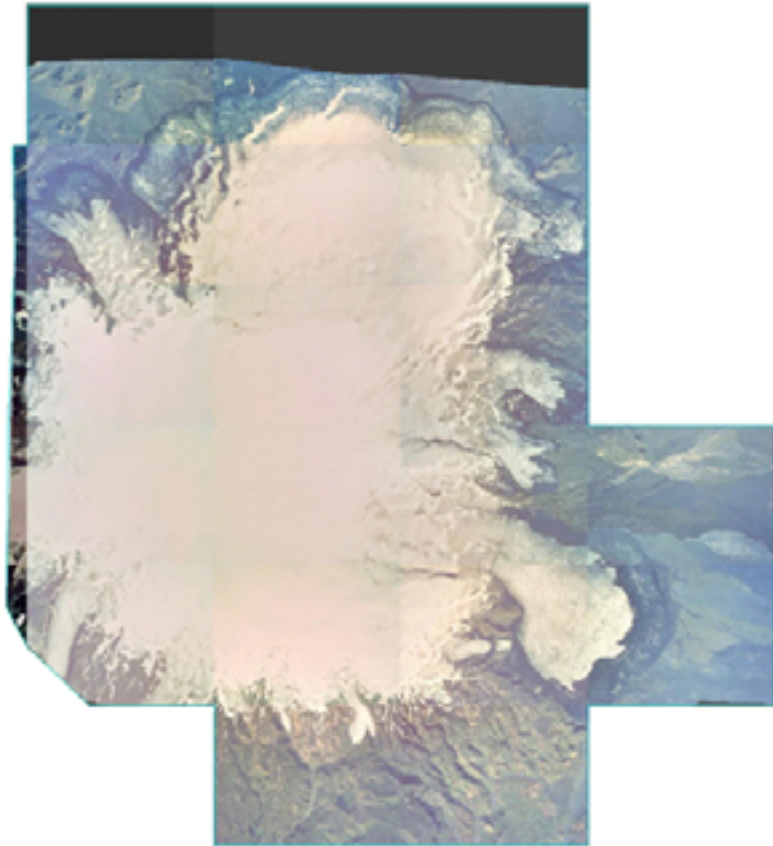
2 FJARKÖNNUNARGÖGN

Útlínur jökla verða best skráðar með fjarkönnunargögnum. Þau eru til bæði sem loftmyndir teknar úr flugvélum úr fátta km hæð og einnig gervitunglamyndir sem er aflað frá skynjurum í mörg hundruð km hæð á braut um jörðu utan lofthjúpsins. Gefur augaleið að upplýsingar á loftmyndum eru mun þéttari en á gervitunglamyndum þótt nú séu tiltækar ótrúlega skarpar myndir frá SPOT-5 gervihnettinum sem er í rúmlega 800 km fjarlægð frá yfirborði jarðar. Gögn sem aflað er með sýnilegu ljósi eru alltaf háð því að ský trufli ekki myndatökuna. Hins vegar eru gögn sem aflað er með örbylgjum (radar) nánast ótrufluð af skýjum og myrkri. Með þeim er þó ekki eins auðvelt að greina jökul frá öðrum fyrirbrigðum á jörðu niðri.

Um gervitunglamyndir gildir að mikilvægt er að staðreyna með öðrum aðferðum greiningu á þeim fyrirbrigðum sem sjást á myndinni. Þegar greina skal sundur jökul annars vegar og auða jörð hins vegar má til dæmis afla slíkra staðreynda með ljósmyndatöku úr flugvél. Um frekari tækniupplýsingar vísast til skýrslu Kolbeins Árnasonar o.fl. 2003.

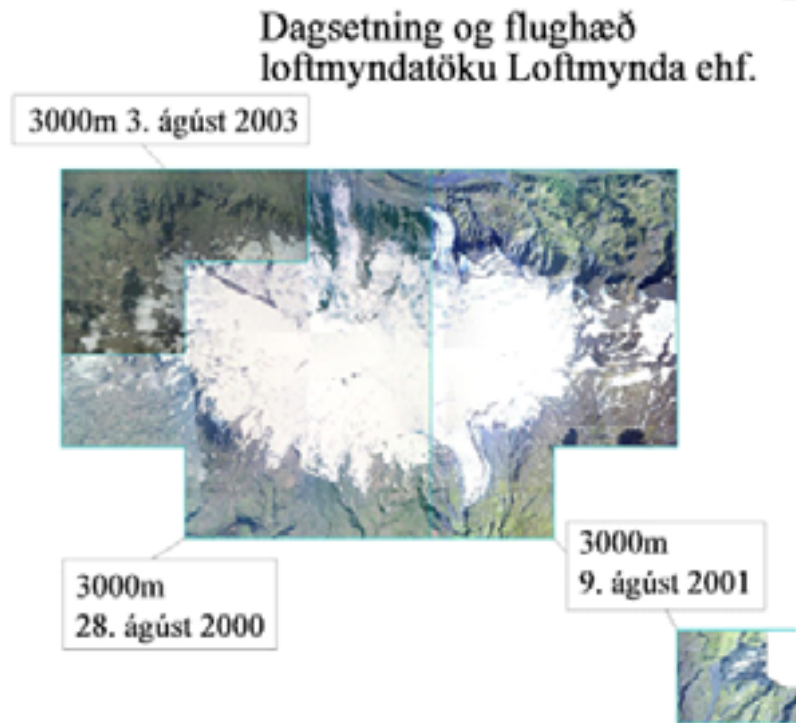
Dagsetning og flughæð loftmyndatöku Loftmynda ehf.

8000m 6.-7. ágúst 1999

Mynd 1: Yfirlitsmynd af loftmyndum af Mýrdalsjökli. Loftmyndir ehf.

Ekki tókst að afla nægra gagna sem sýndu útlínur Mýrdalsjökuls og Eyjafjallajökuls við gildistöku þjóðlendulaganna 1. júlí 1998 með viðhlítandi nákvæmni. Ólíklegt er að nokkurn tímann verði unnt að skera nákvæmlega úr um hvar þessi skil lágu á þeim tiltekna degi. Þau gögn, sem næst komast því að sýna jaðar jöklanna um það leyti, eru loftmyndir frá Loftmyndum ehf. af meginhluta Mýrdalsjökuls frá 1999 (sjá 1. mynd) og af Eyjafjallajökli frá árunum 2000-2003 (sjá 2. mynd), nokkrar myndir frá Landsat-7 gervihnettinum frá árunum 2000 og 2001 og í þriðja lagi SPOT-5 gervihnattarmyndir frá 18. september 2003. Af þessum gögnum þótti vænlegast að nota loftmyndirnar frá Loftmyndum ehf. vegna þess að meirihluti þeirra kemst næst rétttri tímasetningu og þær eru auk þess nákvæmstu gögnin sem völ er á. Dálítil rönd af vestan- og sunnanverðum Mýrdalsjökli var ekki fáanleg í þessum gögnum (sjá 1. og 2. mynd) og var skarðið fyllt með Landsat-7 gervihnattarmynd frá 20. ágúst 2000. Á Orkustofnun eru til þrívíddarljósmyndir af svæðinu sem teknar voru úr flugvél 12. júní 1998, 18. júlí 1999, 4. ágúst 1999, 19. ágúst 2000 og 19. september 2002. Nýttust þær vel til að staðreyna greiningu bæði á loftmyndunum og gervihnattarmyndinni.

Mynd 2: Yfirlitsmynd af loftmyndum af Eyjafjallajökli. Loftmyndir ehf.

Tindfjallajökull, Kaldaklofsjökull og Torfajökull eru litlir og ná ekki langt niður eftir fjöllum. Þess vegna hefur reynst örðugt að afla staðlaðra fjarkönnunargagna þar sem jaðar þeirra er ekki hulin snjó. Útlínur þessara jökla voru því raktar eftir þrívíddarloftmyndum sem til eru á Orkustofnun. Þær eru teknar á ská úr flugvél og ekki staðlaðar í fleti á neinn hátt. Jökuljaðarinn var því færður sjónrænt á uppréttar myndir. Hætta er á aðeins meiri skekkju með þessari aðferð en þar sem rakið er beint af uppréttum myndum á tölvuskjá. Loftmyndirnar frá Tindfjallajökli eru frá 19. ágúst 2000 en af Torfajökli og Kaldaklofsjökli frá 19. september 2002. Jaðar smájökla breytist mun minna milli ára en jaðar stórra jökla.

Jaðar Vatnajökuls í Vestur-Skaftafellsýslu og Rangárvallasýslu var rakinn á Landsat-7 gervi-hnattarmynd frá 4. ágúst 1999 (sjá Kolbeinn Árnason o.fl. 2003).

Mynd 3: Kaldaklofsjökull. Horft til suðvesturs 19. september 2002. Ljós. Oddur Sigurðsson.

3 LEIÐRÉTTING Á BJÖGUN MYNDA

Öll fjarkönnunargögn eru bjöguð af ýmsum ástæðum og þarf að „réttu upp“ sem kallað er. Hér var myndunum varpað á sléttan flöt í hornsanna keiluvörpun Lamberts (Lambert Conformal Conic Projection) í kerfi ÍSN93 (sjá Reglugerð um viðmiðun ÍSN93, grunnstöðvanet og mælistöðvar til notkunar við landmælingar og kortagerð). Loftmyndir ehf. afhentu myndirnar „réttar“ í fleti. Greinargerð um það frá Daða Björnssyni, Loftmyndum ehf. er í viðauka 1.

Landmælingar Íslands sáu um að panta og „réttu upp“ myndina úr Landsat-7. Skýrsla Ingvars Matthíassonar á Landmælingum Íslands um uppréttingu Landsat-7 myndarinnar fer hér á eftir í viðauka 2. Úrvinnslu Landsat-7 mynda er nánar lýst í skýrslu Kolbeins Árnasonar o.fl. 2003.

Myndinni úr Landsat-7 ber bærilega vel saman við myndir Loftmynda ehf. nema helst hátt uppi á jöklunum þar sem um 60 m (fjórar myndeiningar í Landsat-7) misræmi er milli myndanna í austur-vestur stefnu. Ekki er ljóst hvernig á mismuninum stendur eða hvor myndin er réttari. Ef til vill verður ekki skorið endanlega úr um það nema með því að mæla tiltekna staði sérstaklega á jörðu niðri.

4 NÁKVÆMNI Í GREININGU Á JÖKULJÖÐRUM

Á nokkrum stöðum var erfitt að greina nákvæmlega hvar jökul þrýtur og land tekur við vegna þess að hátt yfir sjó er jaðar jökulsins sumstaðar hulinn snjó og á sporðum er jökulísinn víða undir auri og ösku. Var þá ómetanlegt að hafa þríviddarmyndir teknar á ská niður úr flugvél til fullvissu um hvers eðlis landið var. Einkum á þetta við um gervihnattamyndir en einnig í nokkrum mæli um hefðbundnar loftmyndir af því að þær lágu ekki fyrir í þrívidd. Byggist greining á að þekkja sögu jöklanna og á reynslu af að meta hvort það er einungis þunn skán af auri ofan á þykkum jökulís.

Eins og frá greinir í Viðauka 1 eru einingar loftmyndanna um 1 m í þvermál. Ekki er unnt að greina jökuljaðarinn sjálfan með slíkri nákvæmni og er iðulega ekki hægt á jörðu niðri. Því er rétt

að gera ráð fyrir að jökuljaðarinn geti vikið um 10-20 m frá því sem skráðar niðurstöður segja. Þar sem jökuljaðarinn liggur hæst í landinu var víða snjór yfir og voru útlínur jökulsins dregnar rétt innan við rönd snjóskaflsins. Þar má gera ráð fyrir allt að 50 m skekkju á ákvörðuninni.

Minnsta eining Landsat-7 gervihnattamynda er 15 m á hvorn veg. Á þeim verður því að gera ráð fyrir minnst 15 m skekkju og allt að 60 m þar sem hærra liggur í landinu.

Sporður Sólheimajökuls hefur verið mældur árlega síðan 1930. Jökларанnsóknafélag Íslands hefur séð um mælingarnar frá stofnun félagsins 1951. Jaðar Sólheimajökuls, sem fram kemur í þessari skýrslu, var myndaður 9. ágúst 2001. Samkvæmt ofangreindum mælingum Jökларанnsóknafélagsins hefur sporður jökulsins hopað um 20 m frá hausti 1998 til hausts 1999, 24 m í viðbót árið 2000 og 41 m árið 2001 samtals 85 m. Mestur hluti Mýrdalsjökuls kemur fram á loftmyndunum frá 1999 og má telja víst að víðast hafi jaðar jökulsins færst innar frá 1. júlí 1998 til myndatökudags 6. og 7. ágúst 1999. Sá munur hefur vart verið meiri en 30 m þar sem mest er og minnkar með hæð yfir sjó og er yfirleitt enginn þar sem jaðar jökulsins liggur hæst í landinu.

Jökларанnsóknafélag Íslands hefur jafnframt séð um mælingar á Gígjökli í Eyjafjallajökli. Samkvæmt þeim hörfaði sporður jökulsins um 136 m frá hausti 1998 til haustsins 2000 en það ár voru myndirnar teknar af vesturhluta Eyjafjallajökuls. Nokkuð víst er að hvergi hefur jökullinn rýrnað meira á umræddu tímabili og því minna sem hærra dregur. Þar sem hæst liggur í landinu hefur jaðarinn ekkert breyst á þessum tíma.

5 SKILAGÖGN

Með þessari greinargerð fylgir í viðauka 3 kort af útlínum þess hluta Vatnajökuls sem liggur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu prentað á Landsat-7 gervihnattarmynd frá 4. ágúst 1999 í mælikvarða u.þ.b. 1:200.000. Útlínur Mýrdals-, Eyjafjalla-, Tindfjalla-, Kaldaklofs- og Torfajökuls, auk jökla á Heklu eru prentaðar á Landsat-5 gervihnattarmynd frá 14. júlí 1992 einnig í mælikvarða u.þ.b. 1:200.000. Á bak við þessi kort liggja stafrænar skrár þar sem útlínur jöklanna eru skráðar með ofanefndri nákvæmni í Lambert-keiluvörpun í kerfi ÍSN93. Verða þær afgreiddar til frekari notkunar í því formi sem óbyggðanefnd óskar þegar þörf krefur.

6 HEIMILDIR

Kolbeinn Árnason, Ingvar Matthíasson og Oddur Sigurðsson 2003. Jaðar Vatnajökuls í Austur-Skaftafellssýslu ákvarðaður með Landsat-7 gervitunglamyndum. Tækniskýrsla unnin fyrir Óbyggðanefnd, nóvember 2003. Landmælingar Íslands, LMÍ-2003/2, 12 bls.

Oddur Sigurðsson 2004. Gláma. Að vera eða vera ekki - jökull. Náttúrufræðingurinn, 72 (1-2), 47-61.

Oddur Sigurðsson 2004. Útlínur Eyjafjalla- og Mýrdalsjökuls. Orkustofnun, Greinargerð, OSig-2004/02, 2004-10-13.

VIÐAUKI 1

Loftmyndir ehf., Daði Björnsson

Myndkortin eru gerð eftir Loftmyndum teknum með Zeiss myndavélum sérhönnuðum til loft-myndatöku vegna kortagerðar. Myndirnar eru teknar með 60% lengdar og 30% hliðaryfirgrip. Loftmyndir ehf. nota hugbúnað frá ZiImaging við myndkortagerðina og filmurnar eru skannaðar með 21 mikrona upplausn (hver myndeining (pixel) er 21 míkron) með bestu fánlegu skönnum frá ZiImaging. Myndirnar eru notaðar í hefðbundinni myndmælingu (photogrammetry) þar sem þær eru tengdar saman í heila blokk og fastmerki (landmældir GPS-punktar) fundin á myndunum og útjöfnun gerð þar sem nákvæm hnit og afstaða hverrar myndar fæst. Vegna yfirgrips myndanna er unnt að greina landið í þrívídd og vinna eftir þeim nákvæmt hæðarlíkan yfir það svæðið sem myndað er. Myndkortin eru hliðarafurð þessa ferlis þar sem myndirnar eru lagðar yfir hæðarlíkanið og togaðar eða teygðar til leiðrétta skekkjur. Við þessa vinnslu breytast myndirnar úr „mynd“ með vörpun þar sem ljósgeislar frá jörðu fara í gegnum brennipunkt linsu yfir í myndkort með hornréttu ofanvörpun eins og á hefðbundnu korti. Eftir á eru myndirnar klipptar saman og litir jafnaðir til að mynda samfelldar myndkortabekjur yfir stærri svæði. Nákvæmni landlíkansins, stærð myndeininga í myndkortum og nákvæmni þeirra ræðst af þeirra hæð sem myndirnar eru teknar í.

Myndkortin sem afhent voru óbyggðanefnd og nákvæmni þeirra er eftirfarandi:

3000 m flughæð frá 1999, 2000, 2001 og 2003.

RMS $x=0.3$ $y=0.3$ $z=0.5$ m

Myndeining í myndkortum 1x1 m

8000 m flughæð frá 1999

RMS $x=0.9$ $y=0.9$ $z=1.5$ m

Myndeining í myndkortum 1x1 m

VIÐAUKI 2

Landmælingar Íslands, Ingvar Matthíasson

Upprétting og vinnsla á hluta úr Landsat7TM-myndinni: LE7219015000023350

Unnið fyrir óbyggðanefnd 2004-10-06

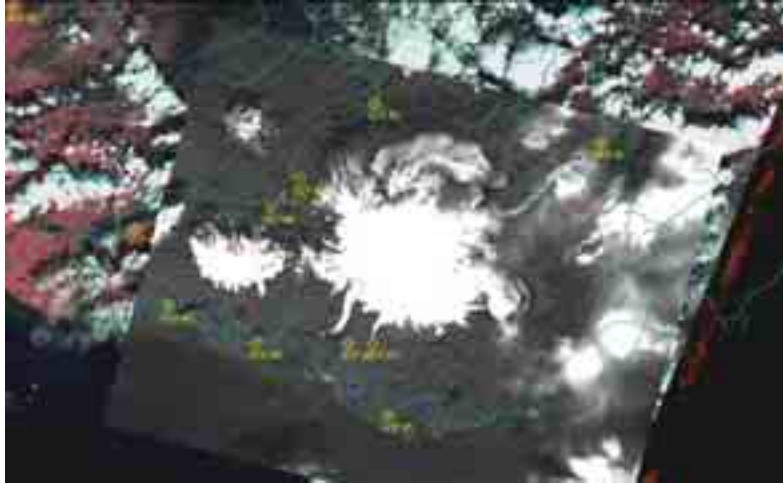
1. Bönd 2, 3, og 4 sameinuð í eina mynd.
2. Sú mynd sameinuð við Pan bandið.
3. Upprétting gerð með viðmiðunarpunktum frá SPOT5-myndinni:
ICELAND_714_219_030918_T_714_219_0 SPOTView og GPS-mældum vegum
Myndin var rétt upp í ERDAS Imagine forritinu með aðferðinni: „Polynomial rectification 1st Order“. Sjá niðurstöður hér að neðan.

Control Point Error: (X) 4.5840 (Y) 4.7780 (Total) 6.6214

Point ID	> <	X Input	Y Input	> <	X Ret.	Y Ret.	g	X Residual	Y Residual	RMS Error	Contrib.
GCP #1		430382.972	302905.659		430358.769	302909.116	n	0.075	-0.092	0.000	0.133
GCP #2		521002.056	363646.668		520952.392	363676.466	n	2.452	-4.247	4.904	0.741
GCP #3		460176.008	340681.537		460140.248	340687.086	n	-2.760	-2.255	3.564	0.530
GCP #4		489285.236	369175.400		489240.121	369203.860	n	-3.742	6.314	7.339	1.108
GCP #5		491088.307	325131.577		491061.768	325145.731	n	6.961	-4.213	8.136	1.229
GCP #6		474422.133	354421.127		474382.714	354441.276	n	-6.446	5.340	9.376	1.265
GCP #8		472595.072	335487.489		472565.581	335499.285	n	-0.872	-0.358	0.943	0.142
GCP #9		455372.710	351381.848		455353.464	351385.039	n	6.036	-2.960	6.723	1.015
GCP #10		478784.245	358686.832		478754.304	358696.287	n	5.487	-7.499	9.292	1.403
GCP #7		485476.689	335372.311		485436.700	335398.172	n	-6.595	8.658	10.884	1.644
GCP #11		400943.000	335356.000		400906.922	335375.067	n	-1.396	1.303	1.910	0.280

Mynd 4: Mýrdals- og Eyjafjallajöklar klipptir út úr Landsat-myndinni.

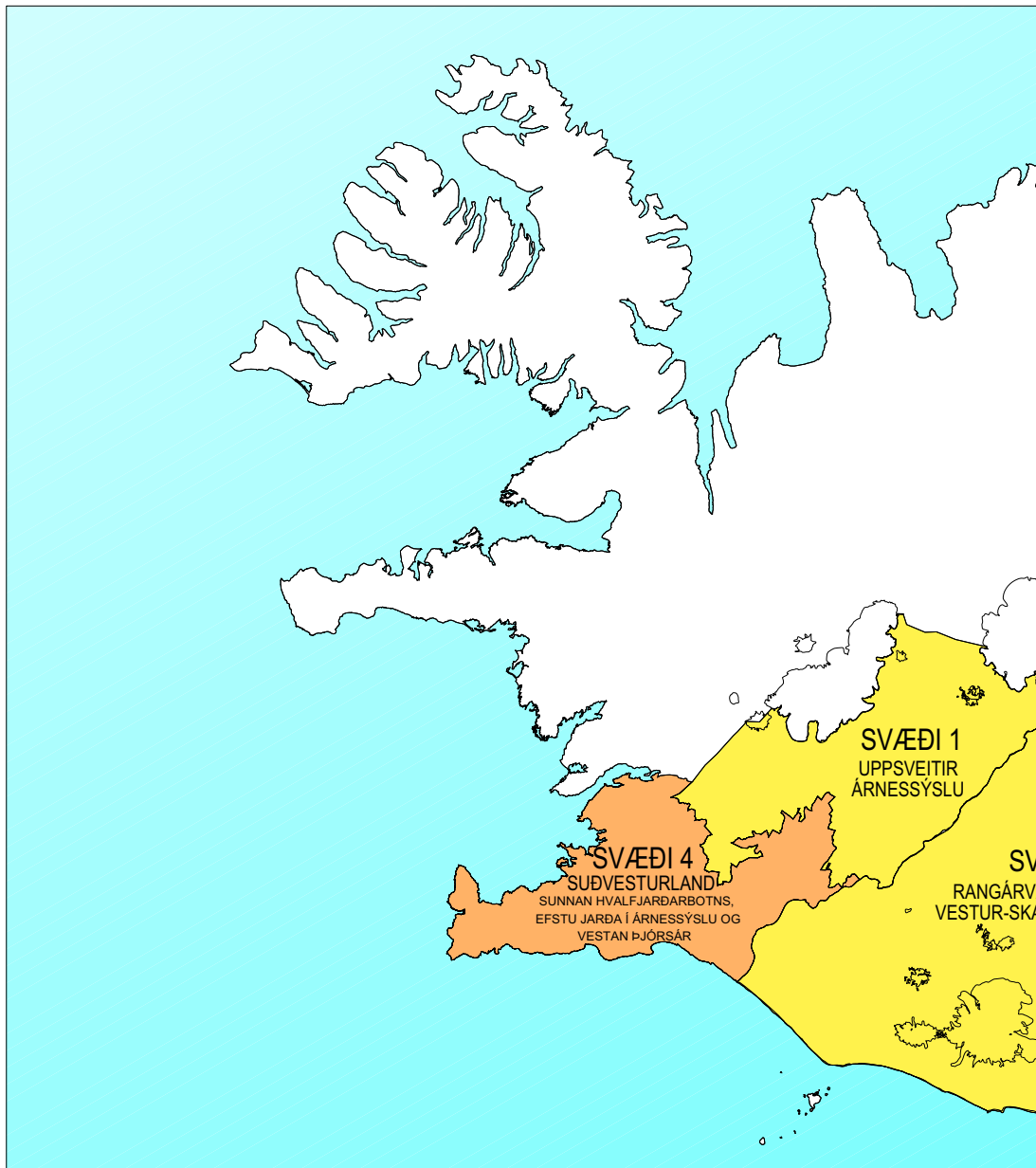

Mynd 5: Landsat-myndin ásamt vegakerfinu og SPOT-5-myndinni sem voru notuð við að staðsetja myndina.

VIÐAUKI 3

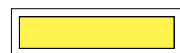
Yfirlitskort af jökuljöðrum í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu. A. Jökuljaðrar Mýrdalsjökuls, Eyjafjallajökuls, Tindfjallajökuls, Kaldaklofsjökuls og Torfajökuls, auk Heklu. B. Jökuljaðrar Vatnajökuls.

YFIRLITSKORT UM STÖÐU ÞJÓ

ÞJÓÐLENDUMÁL

Grunnkort: Birt með leyfi Landmælinga Íslands (L02030013)

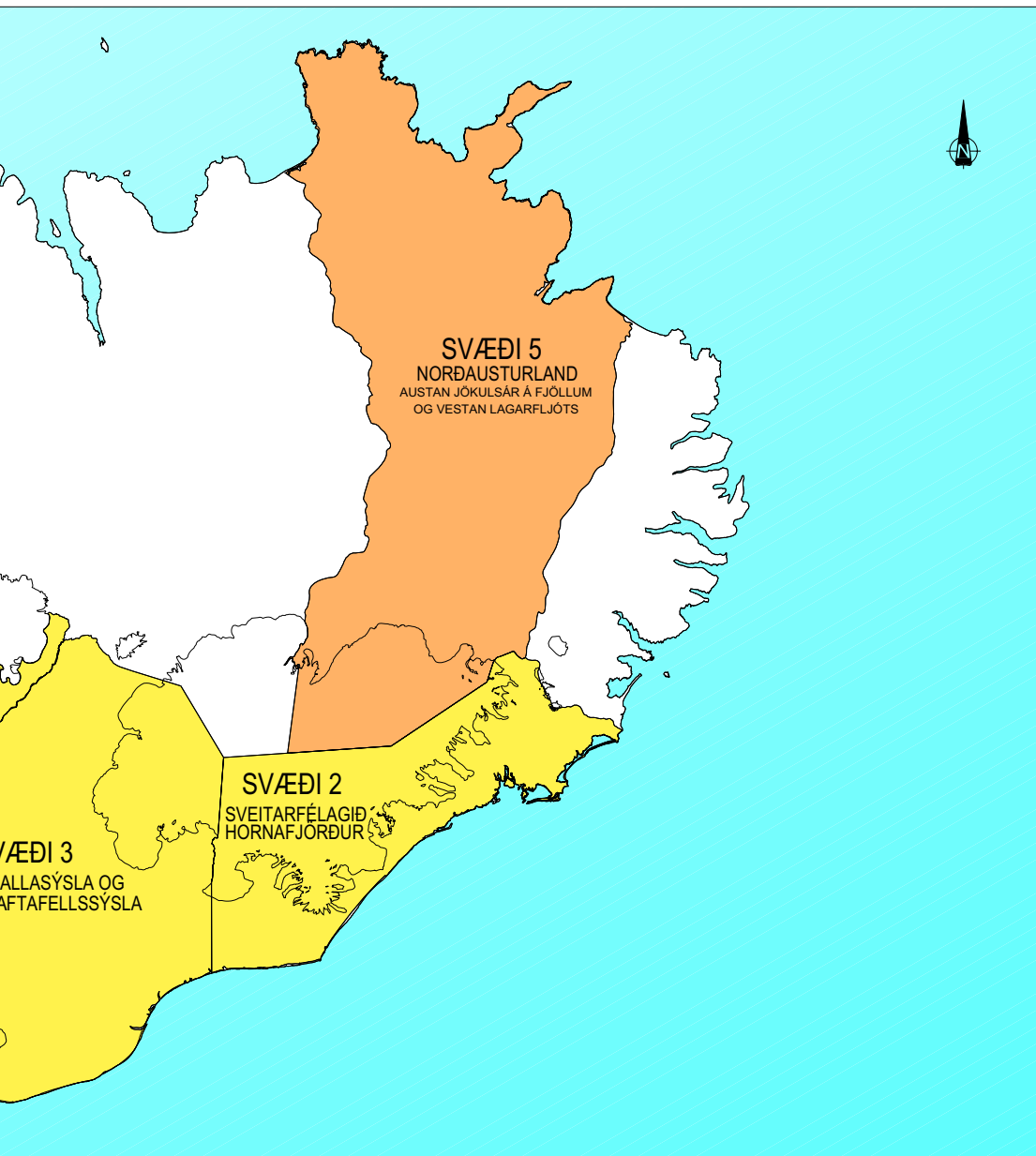

Málsmeðfer

Málsmeðfer

ÞEENDUMÁLA Á LANDINU ÖLLU

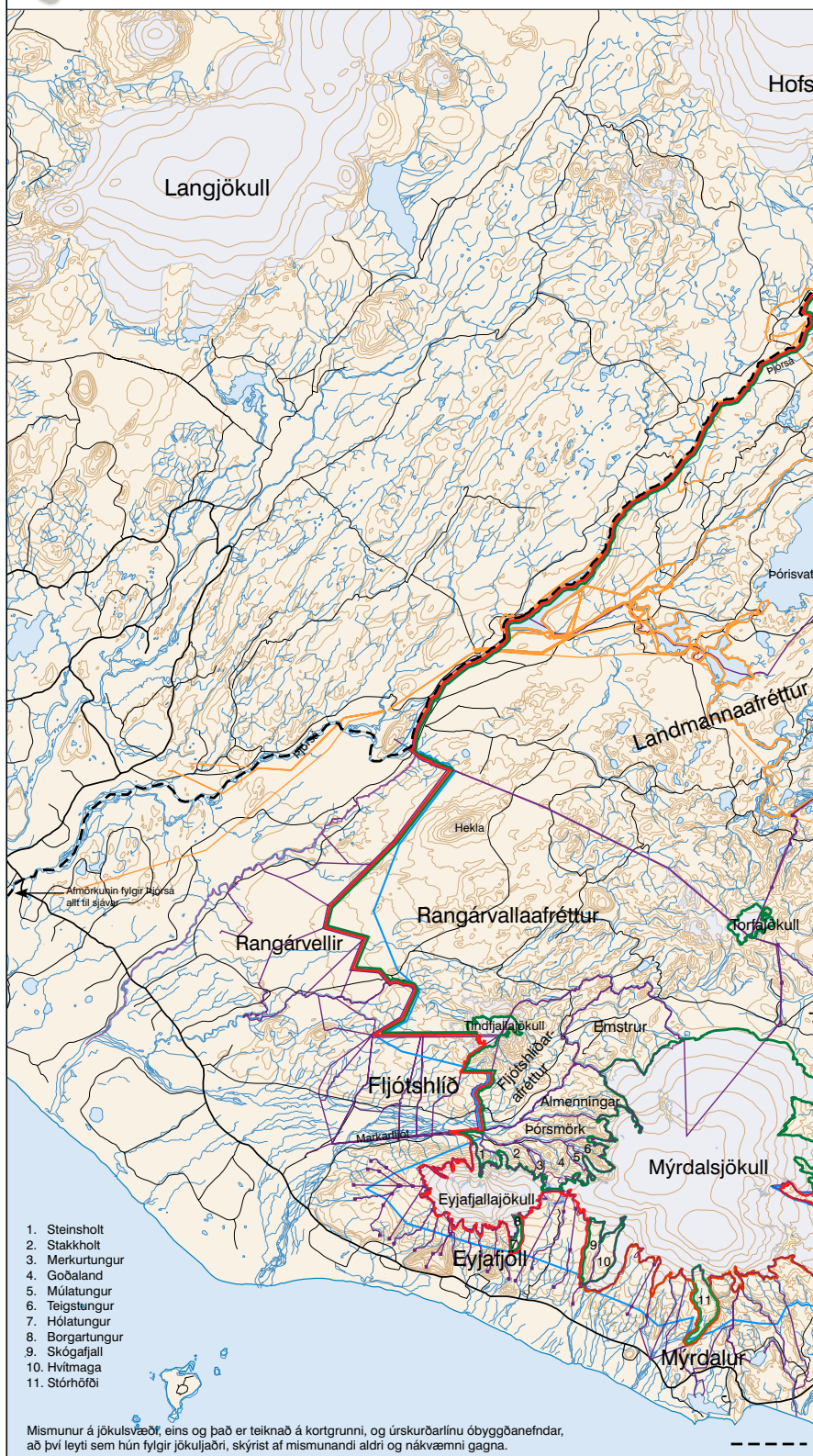

Þ lokið og úrskurðir kveðnir upp

Þ hafin

ÞJÓÐLENDULÍNA - Mál nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 og 9/200

03, í sveitarfélögum í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu

